

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

XX. YÜZYILDA KAFKASYA VE
TÜRKİSTAN'DA TÜRKÇÜLÜK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN HAZIRLAYAN
Prof. Dr. Neslihan DURAK Saime GÜLEZGİN

MALATYA-2024

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XX. YÜZYILDA KAFKASYA VE TÜRKİSTAN'DA
TÜRKÇÜLÜK
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Saime GÜLEZGİN

MALATYA-2024

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Neslihan DURAK'ın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “*XX. Yüzyılda Kafkasya ve Türkistan’da Türkçülük*” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel etik ve akademik geleneklere aykırı bir yardıma başvurmaksızın tarafımca yazıldığını beyan ederim. Çalışmamda yararlandığım tüm kaynaklar, akademik kurallara uygun şekilde hem metin içinde hem de kaynakçada belirtilmiştir. Bu beyanımı onurumla doğrularım.

Saime GÜLEZGİN

ÖNSÖZ

XX. Türk dünyasında gerçekleştirilen Türkçülük mücadelesi, Türk kimliğinin korunması, geliştirilmesi ve gelecek nesillere aktarılması açısından büyük öneme sahiptir. XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında etki alanını genişleten Türkçülük, Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarındaki milliyetçilik hareketlerinden etkilenmiş ve Türk dünyasındaki farklı coğrafyaları birleştirici bir rol üstlenmiştir. Sovyet yönetimi ve diğer yayılmacı güçlerin asimilasyon politikalarına karşı, Türk kültürünün korunması ve yayılması amacıyla birçok edebi, siyasi ve bilimsel çalışma gerçekleştirilmiştir. Türkçü düşünce yapısı, bağımsızlık mücadelesinin çıkış noktası olmuştur. Bugünün bağımsız Türk Cumhuriyetleri, o dönemde verilen mücadelelerin sonucudur. Bu mücadeleler Türk dünyasında dayanışma ve iş birliği temelli bir yarının inşası için zemin hazırlamıştır. Bu nedenle, incelenmeli ve hak ettiği değeri görmelidir.

Tez çalışmamın gerçekleştirilmesinde değerli bilgilerini benimle paylaşan, kendisine ne zaman danışsam bana kıymetli zamanını ayırarak sabır ve büyük bir ilgiyle faydalı olmaya çalışan, güler yüzünü ve samimiyetini esirgemeyen, gelecekteki mesleki hayatımda da verdiği bilgilerden yararlanacağımı düşündüğüm ve danışmanlık görevini hakkıyla yerine getiren Sayın Prof. Dr. Neslihan DURAK'a teşekkür eder ve şükranlarımı sunarım.

Ayrıca, çalışmamda konu, kaynak ve yöntem açısından sürekli yardımda bulunarak bana yol gösteren ve gelecekte çok daha başarılı olacağına inandığım değerli Arş. Gör. Dr. Çiğdem ULUTAŞ'a da sonsuz teşekkürlerimi iletirim. Son olarak, beni bu günlere sevgi ve saygının anlamını öğreterek getiren, hiçbir zaman desteklerini esirgemeyen ve hayatımdaki en büyük şansım olan aileme sonsuz teşekkür ederim.

ÖZET

XX. YÜZYILDA KAFKASYA VE TÜRKİSTAN'DA TÜRKÇÜLÜK

Millet, ortak değerler ve anıları paylaşan, birlikte yaşama arzusunu taşıyan ve tarihsel mirasını geleceğe aktarma kararlılığı gösteren bireylerden oluşan toplumsal yapıdır. Bu yapı, fiziksel bir birliktelikten ziyade duygu, düşünce ve amaç birliğiyle şekillenir. Milliyetçiliğin Türk dünyasındaki yansıması olan Türkçülük ise bireyin Türk milletine duyduğu güçlü bağlılık hissi üzerine inşa edilen bir düşünce sistemidir. Türkçülük, sadece bir aidiyet duygusu değil, aynı zamanda Türk milletinin gelişmesi, güçlenmesi ve tarihsel mirasının korunması için bilinçli bir çaba göstermeyi de ifade eder. Bu anlayış doğrultusunda bireyler, toplumlarının refahını artıracak her türlü faaliyeti destekleyerek milli birliğin devamlılığını sağlamaya çalışır. XVI. yüzyılda Rusların Türk topraklarını işgal etmesi, Türk toplumları arasında ortak bir kimlik ve direnç duygusunun filizlenmesine neden olmuş, bu süreç Türkçülük fikrinin farkındalığının artmasını sağlamıştır. Rusların Türk topraklarını ele geçirme ve kontrol altına alma girişimleri yalnızca askeri ve siyasi boyutlarla sınırlı kalmamış, işgal edilen bölgelerde yaşayan Müslüman Türk topluluklarına yönelik çeşitli baskı politikaları uygulanmıştır. Bu politikalar genellikle dini baskılar ve kültürel kimliği yok etme girişimleri şeklinde ortaya çıkmıştır. Başlangıçta Türk topluluklarını inançsızlaştırarak Rus kültürüne entegre etmeyi amaçlayan Rus yönetimi, daha sonraki süreçte ise onları Sovyet ideolojisi doğrultusunda şekillendirmeye çalışmıştır. Ancak bu baskılar ters bir etki yaratarak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk topluluklarının kimliklerini daha güçlü şekilde sahiplenmelerine ve korumalarına yol açmıştır. Milliyetçi aydınlar ve siyasiler, milli şuuru uyandırmak amacıyla çeşitli çalışmalar yürütmüş ve bu çabalar Türkçülük düşüncesinin yayılmasını sağlamıştır. Bu araştırmada, Kafkasya ve Türkistan coğrafyasında Türkçülük adına verilen mücadeleler ve gerçekleştirilen çalışmalar detaylı şekilde ele alınacaktır.

Anahtar Kavramlar: Türkçülük, Milliyetçilik, Türkistan, Azerbaycan, Rusya

ABSTRACT

TURKİSM IN THE CAUCASUS AND TURKESTAN IN THE 20TH CENTURY

A nation is a social structure composed of individuals who share common values and memories, who aspire to live together, and who are determined to transmit their historical heritage to future generations. This structure is shaped not only by physical unity but also by unity of emotions, thoughts, and objectives. The reflection of nationalism in the Turkish world, known as Turkism, is an ideological system built upon an individual's strong sense of belonging to the Turkish nation. Turkism is not merely a sentiment of identity; it also signifies a conscious effort to ensure the development, strengthening, and preservation of the historical heritage of the Turkish nation. In line with this understanding, individuals strive to maintain national unity by supporting all activities that enhance the welfare of their communities. The Russian occupation of Turkish lands in the 16th century led to the emergence of a common sense of identity and resistance among Turkish communities, thereby increasing awareness of the idea of Turkism. The Russian attempts to seize and control Turkish territories were not limited to military and political dimensions; rather, various oppressive policies were implemented against Muslim Turkish communities in the occupied regions. These policies generally manifested as religious oppression and efforts to erase cultural identity. Initially, the Russian administration aimed to integrate Turkish communities into Russian culture by secularizing them. However, in later stages, they sought to reshape them according to Soviet ideology. Nonetheless, these pressures had the opposite effect, leading Turkish communities, especially from the second half of the 19th century onward, to embrace and safeguard their identities more strongly. Nationalist intellectuals and politicians conducted various efforts to awaken national consciousness, which contributed to the spread of Turkist thought. This study will examine the struggles waged in the Caucasus and Turkestan for the cause of Turkism, as well as the efforts undertaken in this context in a detailed manner.

Keywords: Turkism, Nationalism, Turkestan, Azerbaijan, Russia

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	i
ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR	vii
KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR	viii
ANA KAYNAKLAR	viii
ARAŞTIRMALAR VE İNCELEMELER.....	xiv
GİRİŞ.....	1

I.BÖLÜM

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN GELİŞİMİ

1.1. Dünyada Gelişen Milliyetçilik Hareketlerinin Türkolojiye Yansımaları	29
1.2. Türk Milliyetçiliği	34

II. BÖLÜM

KAFKASYA BÖLGESİNDE TÜRKÇÜLÜK MÜCADELESİ

2.1. Azerbaycan'ın Jeopolitik Konumu: Tarihsel Süreçte Rusya ve İran'ın Etkisi.....	52
2.2. Ermenistan'ın Kuruluşu.....	61
2.3. Azerbaycan'da Türkçülüğün Oluşmasına Neden Olan Olaylar	66
2.4.Azerbaycan'da Türkçülük Hareketleri.....	72
2.4.1.Kaçak Hareketi ve Milli Şuurun Uyanması.....	72
2.4.2.Basın Yoluyla Türkçülük Hareketleri	75
2.4.3.Güney Azerbaycan Türkçülük Hareketi.....	82
2.4.4.Rusya Müslümanlarının Gerçekleştirdiği Toplantılar	84

2.4.4.1. 15 Ağustos 1905.....	86
2.4.4.2. 13-23 Ocak 1906	89
2.4.4.3. 16-21 Ağustos 1906.....	93
2.4.4.4. Haziran 1914- Mayıs 1917.....	99
2.4.5.Mehmet Emin Resulzade ve Mücadelesi	101

III. BÖLÜM

TÜRKİSTAN BÖLGESİNDE TÜRKÇÜLÜK MÜCADELESİ

3.1.Türkistan'ın Jeopolitik Konumu ve Rusya İçin Önemi	110
3.2.Özbekistan'da Türkçülük Adına Mücadele Eden Cemiyetler ve Behbudi .	115
3.2.1. Özbekistan'da Milli Bağımsızlık Hareketi (Korbaşı Hareketi) ve Enver Paşa	125
3.2.2.Abdurrauf Fıtrat Hayatı ve Mücadelesi.....	134
3.3.Kırgızistan'da Milli Bağımsızlık Hareketi (Korbaşı Hareketi)	144
3.3.1.Kırgızistan'da Yenilikçi Eğitim ve Milli Uyanış.....	156
3.4.Kazakistan'da Türkçülük ve Alaş Orda Hareketi.....	168
3.5.Türkmenistan'ın İşgali ve Milli Bağımsızlık Mücadelesi (Korbaşı Hareketi)	181
SONUÇ	201
KAYNAKÇA.....	208

KISALTMALAR

AGİK	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı.
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu.
BM	: Birleşmiş Milletler.
ÇEKA	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin İstihbarat ve Güvenlik Teşkilatı
Çev.	: Çeviren
DEİK	: Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu.
DİFAİ	: Azerbaycan milli hareketi.
DR	: Doktor.
KADET	: Rus liberal demokrat partisi.
s.	: Sayfa
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti.
SSCB	: Sovyet sosyalist cumhuriyetler birliği.
TDA	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi.
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı.
TSSÖC	: Türkistan Sovyet Sosyalist Özerk Cumhuriyeti
TTK	: Türk Tarih Kurumu.

KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Türkçülük, Türk toplumunun birlik içinde gelişmesini ve kendi değerlerini yaşatmasını hedefleyen bir ideolojidir. Bu ideoloji, ortak geçmişi, dili ve kültürel mirası güçlendirerek toplumsal bağları kuvvetlendirmeyi ve milletin ekonomik, bilimsel ve kültürel alanlarda ilerlemesini savunur. Türk milleti, doğası gereği milli şuur doğrultusunda hareket etmiş ve tarih boyunca çeşitli mücadeleler vermiştir. Bu bağlamda, özellikle Türkistan coğrafyasında yer alan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kafkasya’da bulunan Azerbaycan’da yaşanan gelişmeler, Türkçülük düşüncesinin şekillenmesi ve mücadelesi açısından önemli bir inceleme alanı sunmaktadır. Türkçülüğü açıklarken Osmanlı Türkiye’sini göz ardı etmek neredeyse imkânsızdır. Bu yüzden çalışmamızın farklı kısımlarında Osmanlı dönemine ilişkin bilgilere de değinilmiştir. Türkler, tarihsel süreç içinde çok geniş bir alana yayılmış ve Türkçülük mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Kafkasya ve Türkistan coğrafyası dışındaki bölgelerde yaşanan Türkçülük mücadeleleri başka çalışmaların konusu olacaktır. Bahsedilen coğrafyalarda Türkçülük düşüncesi ve mücadelesi konusunda bilgi edinmek için başvuru eserler, dipnotlarda tespit edilerek bibliyografyada gösterilmiştir.

ANA KAYNAKLAR

Siyasi Tarih 1789-1914

Rıfat Uçarol’un Siyasi Tarih 1789-1914 adlı eseri, dünya tarihinin önemli dönüşüm dönemlerini detaylı bir şekilde ele alan kapsamlı bir çalışmadır. Osmanlı Arşivi belgeleri ve birçok önemli kaynağa dayanan bu kitap, uluslararası ilişkilerden devletlerin dış politikalarına, yeni güç dengelerinden dünya siyasi haritasındaki değişimlere kadar geniş bir perspektif sunmaktadır. Eserde, tarihi süreçler arasındaki bağlar titizlikle işlenmiş ve okuyucunun konuları bir bütünlük içinde kavraması hedeflenmiştir. Başlangıçta ders kitabı olarak hazırlanmış olsa da, ele aldığı dönemin zenginliği ve konuların evrenselliği nedeniyle geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmektedir. Eserin 11. baskısından itibaren, kapsamının genişlemesiyle birlikte iki ayrı cilt olarak düzenlenmiştir: Cilt I (1789-1914) ve Cilt II (1914-2014). Ayrıca, kaynaklar ve giriş bölümü her iki ciltte de bir bütün olarak sunulmuş okuyucuya kolaylık

sağlanmıştır. Siyasi Tarih 1789-1914, hem akademik çevreler hem de tarih meraklıları için önemli bir başvuru kaynağıdır.¹

Türkçülüğün Esasları

Türkçülüğün Esasları, Ziya Gökalp'in Türk milletinin kimliğini ve geleceğini şekillendirmek amacıyla kaleme aldığı önemli bir eserdir. Gökalp, bu kitapta Türk milletinin tarihsel kökenlerini, mevcut durumunu ve gelecekte ulaşması gereken hedefleri derinlemesine ele alır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, bir kimlik arayışı içindeki Türk toplumuna, nasıl bir yol izlemeleri gerektiğini gösterir. Gökalp, Türkçülüğü yalnızca bir siyasi hareket olarak değil, kültürel, sosyal ve ekonomik bir yeniden yapılanma süreci olarak tanımlar. Kitapta, milli kültür ve medeniyet kavramları arasında dikkatli bir ayırım yapılır. Gökalp, Türk milletinin kendi milli kültürünü korurken, evrensel medeniyetle uyumlu hale gelmesini savunur. Dil, kültür, tarih, ahlak, ekonomi, hukuk ve siyaset gibi çeşitli alanlarda Türkçülüğün esaslarını ortaya koyan Gökalp, Türk dilinin sadeleştirilmesi ve halk tarafından anlaşılır hale getirilmesi gerektiğini de vurgular. Bu eser, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'nin kültür politikalarını şekillendiren bir rehber olmuştur.²

Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış

Umut Özkırımlı'nın bu eseri, milliyetçilik üzerine uluslararası düzeyde yürütülen tartışmalara kapsamlı bir bakış sunmaktadır. Yazar, alandaki klasik ve modern yaklaşımları bir araya getirerek, konuya dair geniş bir akademik birikimi okuyuculara aktarmaktadır. Çalışmada, Hobsbawm, Kedourie, Smith ve Gellner gibi önemli kuramcıların milliyetçilik konusundaki görüşlerine de yer verilerek, farklı bakış açılarını karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmaktadır.³

Türk Ulusçuluğunun İnşası

Mehmet Karakaş'ın bu kitabı, modern Türk ulusunun oluşum sürecinde belirleyici olan fıkırsel tartışmalara odaklanmaktadır. Kitapta Türkçülük ideolojisinin gelişiminde belirleyici rol oynayan Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp'in fikirlerine yer

¹ Rıfat Uçarol, **Siyasi Tarih 1789-1914**, Der Yayınları, İstanbul 2019.

² Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

³ Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış**, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2009.

verilmiştir. Akçura, Batılılaşma ekseninde topluma odaklanan bir Türkçülük yaklaşımı benimserken, Gökalp devlete dayalı bir anlayışı savunmuş ve bu farklılık, Türkçülük düşüncelerine yansımıştır. Mehmet Karakaş, konuyu tarihsel olaylar dizisi olarak ele almak yerine, kavramsal yönüne ve söylemsel analizine ağırlık vermektedir. Ulus, ulusçuluk ve ulus-devlet kavramları ekseninde Türk milliyetçiliğinin gelişimini değerlendirirken, Türk kimliğinin şekillenmesine dair sosyolojik bir çerçevede çözümler yapmaktadır.⁴

Orhun Abideleri

Merhum Profesör Muharrem Ergin'e ait bu kitap, Türk milletinin binlerce yıllık tarihine ışık tutmuştur. Türkçenin bilinen en eski yazılı belgeleri arasında yer alan bu abideler, Türk düşüncesinin, siyasetinin ve edebiyatının temel taşlarını oluşturmaktadır. Kitap, hem Orhun Yazıtları'nın orijinal metinlerini hem de onların anlam dünyasını açıklayan değerli incelemeleri içermektedir. Türk dili ve tarihi üzerine eşsiz bir kaynak olan bu kitap, Türk düşünce sistemini ve tarihini anlamak isteyen herkes için vazgeçilmez bir rehber olma özelliğini taşımaktadır.⁵

Azerbaycan Türkleri Tarihi

Prof. Dr. Mehmet Saray'ın 1993 yılında yayımlanan Azerbaycan Türkleri Tarihi adlı eseri, Azerbaycan Türklerinin tarih sahnesindeki rolünü detaylı bir şekilde ele alır. Kitap, 1828 Türkmençay Antlaşması ile Azerbaycan'ın Kuzey ve Güney olarak ikiye ayrılmasından itibaren yaşanan siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmeleri inceler. Aynı zamanda, Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi ve bu süreçlerde yaşanan önemli tarihi olaylar da kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Tarihe meraklı okurlar ve araştırmacılar için önemli bir kaynak niteliğinde olan bu çalışma, geçmişten günümüze Azerbaycan Türklerinin kaderini şekillendiren olaylara ışık tutmaktadır.⁶

Kazak Türklerinin Tarihi: Kazakların Uyanışı

Mehmet Saray'ın "Kazak Türkleri Tarihi: Kazakların Uyanışı" adlı eseri, 1993 yılında Nesil Matbaacılık tarafından yayımlanmıştır. Kitap, Kazak halkının tarihsel

⁴ Mehmet Karakaş, **Türk Ulusçuluğunun İnşası**, Elips Kitap, Ankara 2007.

⁵ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.

⁶ Mehmet Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1993.

süreçlerini ve kültürel uyanışını ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Eser Rus, Kafkas ve Orta Asya tarihi kategorisinde değerlendirilmektedir. Yazar, Kazakların bağımsızlık mücadelesini ve milli kimliklerini koruma çabalarını detaylandırarak okuyuculara kapsamlı bir tarihsel perspektif sunmaktadır.⁷

Türkmen Tarihi

Mehmet Saray'ın 1993 yılında Nesil Matbaacılık tarafından yayımlanan “Türkmen Tarihi” adlı eseri, Türkmen halkının tarihini derinlemesine inceleyen önemli bir çalışmadır. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin tarihine ilgi duyan araştırmacılar ve okuyucular için değerli bir kaynak niteliğindedir. Kitapta, Türkmenlerin tarihsel süreçleri, kültürel gelişimleri ve bağımsızlık mücadelesi detaylı bir biçimde ele alınmaktadır. Bu çalışma, Türkmen halkının tarihine dair derinlemesine bir anlayış sunarak, bölgenin tarihine ilgi duyanlar için önemli bir kaynak oluşturmaktadır.⁸

İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)

Nadir Devlet'in kaleme aldığı “İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)” adlı eser, Gaspıralı'nın hayatını ve Türk dünyasında eğitim ve kültür alanında yaptığı yenilikçi katkıları ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. 1988 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları tarafından yayımlanan bu kitap, Gaspıralı'nın düşüncelerini ve faaliyetlerini dönemin sosyal yapısını göz önünde bulundurarak derinlemesine irdeler. Özellikle eğitimdeki reformist yaklaşımları ve Batılılaşma hareketlerine olan katkıları üzerinde duran çalışma, onun Türk toplumlarının modernleşme sürecindeki önemli rolünü vurgulamaktadır. Eser, tarihçiler, eğitimciler ve Gaspıralı'nın fikirlerinden faydalanmak isteyenler için değerli bir kaynak olarak dikkat çekmektedir.⁹

Özbek Türkleri Tarihi

Mehmet Saray'ın 1993 yılında Nesil Matbaacılık tarafından yayımlanan “Özbek Türkleri Tarihi” adlı eseri, Özbek halkının geçmişini kapsamlı bir şekilde ele alan önemli bir araştırmadır. Bu eser, Özbeklerin tarihsel gelişim süreçlerini, kültürel evrimlerini ve bağımsızlık mücadelesini ayrıntılı bir biçimde incelemektedir. Çalışma,

⁷ Mehmet Saray, **Kazak Türklerinin Tarihi**, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993.

⁸ Mehmet Saray, **Türkmen Tarihi**, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993.

⁹ Nadir Devlet, **İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988.

Özbek halkının tarihine dair derinlemesine bir bakış açısı sunarak, bölgenin tarihine ilgi duyan okuyucular için kıymetli bir kaynak teşkil etmektedir.¹⁰

Şehit Enver Paşa

Nevzat Kösoğlu'nun “Şehit Enver Paşa” adlı eseri, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminin önemli figürlerinden Enver Paşa'nın hayatını ve kişiliğini derinlemesine inceleyen kapsamlı bir çalışmadır. Ötüken Neşriyat tarafından yayımlanan bu kitap, Enver Paşa'nın askeri ve siyasi kariyerini, ideallerini ve dönemin zorluklarını detaylı bir şekilde ele almaktadır. Kitap, Enver Paşa'nın Trablusgarp'taki direnişinden başlayarak, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve son olarak Türkistan'daki mücadelesine kadar uzanan geniş bir zaman dilimini kapsamaktadır. Eserde, Mustafa Kemal Atatürk'ün Enver Paşa için söylediği “Enver bir güneş gibi doğmuş, bir gurûb ihtişamıyla batmıştır; arasını tarihe bırakalım.” sözüne de yer verilmektedir. Ayrıca, İsmet İnönü ve Zeki Velidi Togan gibi dönemin önemli isimlerinin Enver Paşa hakkındaki görüşleri de kitapta bulunmaktadır. 688 sayfadan oluşan bu eser, Enver Paşa'yı ve dönemin tarihini daha yakından tanımak isteyen okuyucular için değerli bir kaynak niteliğindedir.¹¹

Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi

Dr. Baymirza Hayit'in kaleme aldığı bu eser, 1917-1934 yılları arasında Türkistan'da yaşanan Basmacı hareketini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Babıali Kültür Yayıncılığı tarafından 2006 yılında yayımlanan kitap, Türkistan halkının Sovyet yönetimine karşı yürüttüğü bağımsızlık mücadelesini derinlemesine incelemektedir. Türkistan'ın yakın tarihine ışık tutan bu çalışma, bölgedeki özgürlük arayışlarını, direniş hareketlerini ve Sovyet rejimi karşısında verilen mücadeleleri kapsamlı bir biçimde analiz etmektedir. Konuya ilgi duyan okurlar için kıymetli bir başvuru kaynağı niteliğinde olan bu eser, Türkistan halkının tarihsel süreçte karşılaştığı zorlukları ve bağımsızlık uğruna verdiği mücadeleyi daha iyi anlamak isteyenler için önemli bir rehberdir.¹²

¹⁰ Mehmet Saray, **Özbek Türkleri Tarihi**, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993.

¹¹ Nevzat Köseoğlu, **Şehit Enver Paşa**, Ötüken, İstanbul 2019.

¹² Baymirza Hayit, **Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006.

Türkistan -Rusya ile Çin Arasında

Baymirza Hayit'in 1975 yılında Otağ Yayınları tarafından İstanbul'da yayımlanan Türkistan- Rusya ile Çin Arasında adlı eseri, Türkistan'ın tarihine ışık tutan kapsamlı bir çalışmadır. Kitap, XVIII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar geçen süreçte Rusya ve Çin'in bölgedeki yayılmacı politikalarını ve bu süreçte yaşanan milli mücadeleleri ele almaktadır. 437 sayfalık bu eser, Türkistan'ın siyasi, kültürel ve toplumsal yapısını detaylı bir şekilde inceleyerek, bağımsızlık hareketlerinin gelişimini ve dış güçlerin bu mücadelelere etkisini analiz etmektedir. Aynı zamanda, bölgenin stratejik önemine vurgu yaparak, tarihi süreçlerin coğrafi ve politik dengeler üzerindeki etkisini gözler önüne sermektedir. Bu kitap, Türkistan tarihiyle ilgilenen araştırmacılar ve okuyucular için değerli bir başvuru kaynağıdır. Bölgedeki milli hareketlerin ve devletleşme süreçlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayan eser, konuya derinlemesine bir perspektif sunmaktadır.¹³

Basmacılar-Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)

Dr. Baymirza Hayit'in Basmacılar-Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934) adlı eseri, 1997 yılında Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları tarafından Ankara'da yayımlanmış olup, 367 sayfalık detaylı bir inceleme sunmaktadır. Bu çalışma, 1917 ile 1934 yılları arasında Sovyet egemenliği altındaki Orta Asya'da yaşanan milli direnişi konu edinir. Eserde, dönemin siyasi ortamı, toplumsal yapısı ve kültürel etkileşimleri çerçevesinde yerel halkın bağımsızlık uğruna verdiği mücadele derinlemesine ele alınır. Araştırma, Basmacı hareketinin ortaya çıkış nedenlerini, sürecini ve sonuçlarını açıklığa kavuşturarak, Türkistan'ın ulusal kimliğinin oluşumuna dair önemli veriler sunar. Bu eser, tarih ve siyaset alanında çalışan araştırmacılar ile milli mücadele ve bölgesel direniş konularına ilgi duyan okuyucular için değerli bir kaynak niteliği taşımaktadır.¹⁴

¹³ Baymirza Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, Otağ Yayınları, İstanbul 1975.

¹⁴ Baymirza Hayit, **Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.

ARAŞTIRMALAR VE İNCELEMELER

Türkistan ve Kafkasya coğrafyasıyla ilgili tarihi kaynaklar sınırlıdır. Özellikle Rusların bu bölgelere yönelmeye başladığı XVIII. ve XIX. yüzyıllardan itibaren bu alanla ilgili araştırmalar artmış olsa da tezimizin konusu olan XX. yüzyılda Kafkasya ve Türkistan'daki Türkçülük hareketine dair bilgiler oldukça dağınık ve yetersizdir. Bu coğrafyalarda yaşanan mücadelelere dair ise en faydalı kaynaklar, dönemin hatıraları ve yöneticilerin notlarıdır. Çalışma alanımızın yakın tarih üzerine odaklanması, bu konuda kapsamlı bir ana kaynağın bulunmamasını beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte, Türk dünyası üzerine çeşitli araştırmalar yapmış olan Okan Yeşilot¹⁵, Zeynep Akarslan¹⁶, Zuhra Altımyşova¹⁷, Abdülkadir Donuk¹⁸, Musa Gümüş¹⁹, Güldana Murzakulova²⁰, Münnevver Tekcan²¹, Nurgül Uzunel²², Mehmet Yetişgin²³ ve Ekrem Özbay²⁴ gibi araştırmacıların eserlerinden faydalanılmıştır. Bu çalışmalar, genel kaynakçada yer almaktadır.

¹⁵ Okan Yeşilot, “*Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 2010/14(36), s.187-199.

¹⁶ Zeynep Akarslan, “*Azerbaycan’da Kültürel Uyanış ve Basın*”, **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, 2019/8(1), s.1-22

¹⁷ Zuhra Altımyşova, “*Kırgızistan’da Basmacı Hareketiyle İlgili Yeni Bilgiler (1925-1934)*”, **Bilig**, 2017/ (82):91-116; ¹⁷ Z. Altımyshova, Kırgız Basmacı Lideri Canıbek Kazı’nın Direnişi Örneğinde Kırgızistan’da Basmacı Hareketi, **XIX. Türk Tarih Kongresi ,(Ankara3-7 Ekim 2022), Kongreye Sunulan Bildiriler IV**, Ankara 2024.

¹⁸ Abdülkadir Donuk, “*Basmacı Hareketi*”, **DİA/V**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992, s.107.

¹⁹ Musa Gümüş, “*Türkistan’da Vatan Müdaafaları Korbaşılar Hareketi ve Enver Paşa*”, **Tarih Okulu**, 2015/8 (24), s.649-682.

²⁰ Güldana Murzakulova, “*İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan’da Ceditçilik Hareketi*”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2014/11(4), s.268-283..

²¹ Münnevver Tekcan, “*Türkistan Özbek Ceditçiliği*”, **Düşünce Dünyasında Türkiz**, 2022/3(17), s.167-184.

²² Nurgül Uzunel, “*Azerbaycan Türklüğünün Kahramanı Mehmet Emin Resulzâde (31.Ocak.1884 – 6.Mart.1955)*”, **Turan Stratejik Araştırmaları Merkezi Dergisi**, 2010/2(7), s.69-75.

²³ Mehmet Yetişgin, “*Rusların Türkmen Topraklarını İstilaları*”, **Türkler Ansiklopedisi XVIII**, Ankara 2002, s.596-606.

²⁴ Ekrem Özbay, “*Çarlık ve Bolşevik Ruslarına Karşı Türkmenistan Türklerinin Bağımsızlık Mücadelesi*”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 2012/101(201), s.25-60

GİRİŞ

Millet ya da milliyetçilik fikirlerinin ilk kez Fransız İhtilali ile birlikte ortaya çıktığını söylemek hata olur. Toplumlar var olduğu ilk andan itibaren bu düşünce var olmuştur. Tarihi süreç içerisinde her topluluk başka topluluklara karşı kendi üstünlüğünü kanıtlayıp kabul ettirmek için çalışmıştır. Bu aidiyet duygusunu taşıyan topluluklar, içgüdüsel olarak milliyet duygusuna sahiptir. Geç Orta Çağ (1250-1500) dönemi olarak adlandırılan dönemde, kimlik seçimindeki yönelim, etnik aidiyetin millet kimliğine dönüşümünü sağlayan olayların önünü açmıştır.²⁵ İtalya’da XV. ve XVI. yüzyılda yaşanan Reform ve Rönesans hareketleri daha sonra tüm Avrupa’yı etkileyerek bu süreci hızlandırmış ve dönüşüme zemin hazırlamıştır. Avrupalı milletler bu gelişmelerin ışığında özellikle XV. yüzyıldan beri milliyet kavramını kaleme almalarına rağmen, milletin tanımını kolay kolay yapamamışlardır. Sanayileşmeye geçiş sürecinde yaşanan bazı gelişmeler ve dönüşümler milliyetçilik çağını da yanında getirmiştir. Milliyetçiliği bir ideoloji olarak tasdik edip açıklayan Ziya Gökalp, milliyetçiliğin benimsenmesini ve yayılımını şu şekilde ifade etmektedir:

“Ulusalılık duygusu, bir kavimde uyandıktan sonra komşu kavimlere de kolayca yayılır; çünkü ulusalılık duygusu uyanır uyanmaz sahiplerinde yardımlaşma, özveri, çalışıp çabalama duygularını arttırarak ahlak, dil edebiyat, ekonomi ve siyaset alanlarında yükselmelerini sağlar. Bu duruma özenen komşu kavimlerde dahi (halk dilinde yazan gazeteler de varsa) ulusalılık düşüncesinin yayılması pek doğal bir olay olur.”²⁶

Milliyetçilik Batı Avrupa’da ortaya çıkmış ve hızlı bir şekilde yayılmıştır. Sanayileşme sürecinin sonuçlarına bağlı olarak dil, tarih ve kültür ortaklığı tezi milliyetçilik düşüncesinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Ancak milliyetçilik kavramını biçimlendiren Fransız İhtilali olmuştur. Bu bakımdan bizler için büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle Fransız İhtilali ve neticesinde üzerinde fikir yürütülmeye başlanan millet kavramına çalışmanın giriş kısmında yer vermek yerinde olacaktır.

Avrupa’nın en güçlü devletlerinden biri olan Fransa, Avrupa ülkelerinin çoğunda olduğu gibi yönetim şeklini mutlakiyet olarak benimsemişti. Bu yönetim anlayışı, kralın ülkenin sosyal, siyasi, hukuki ve ekonomik alanlarında mutlak söz sahibi

²⁵ Mehmet Karakaş, **Türk Ulusçuluğunun İnşası**, Elips Kitap, Ankara 2007, s.13.

²⁶ Ziya Gökalp, **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul 2004, s.24.

olmasını sağlıyordu. Kral XIV. Louis idaresindeki yönetim, her alanda oldukça baskın bir siyaset izliyordu. XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Fransa ulusal devlet özelliğini korurken aynı zamanda Orta Çağ'dan kalan feodal rejimin etkilerini de taşıyordu. Bağımsız küçük hükümdarlar olan derebeyleri, zaman zaman birbirleri üzerinde hâkimiyet kurabiliyordu. Bu durum, güçlü krallıkların doğmasına zemin hazırlarken, derebeylerinin de ülke içindeki etkinliğini artırıyordu. Fransa'da iller arasındaki gümrük duvarları, illerin birbirleriyle olan iletişimini kesiyor ve bölgeciliğin ortaya çıkmasına neden oluyordu. Bölgeciliğin yaşandığı Fransa'da vatanseverlik ve milli birlik duyguları doğal olarak gelişmemişti. Fransa'nın birleştirici unsuru mutlakiyetçi krallar ve krallık kurumunun varlığıydı.²⁷ Vergiler bölgenin vergi gelirlerinin açık arttırma usulüne göre kiracıya verilmesi ile toplanırdı. Bu durum çeşitli baskı ve sıkıntıları da beraberinde getiriyordu.

Fransa'da hukuk sistemi Paris'teki yüksek mahkeme dışında bazı şehirlerde bulunan on iki mahkeme ve bölgesel mahkemeler ile yürütülüyordu. Yargıç olmak isteyenler belirli bir ücret karşılığında bu makama ulaşabiliyorken, babadan oğula geçtiği uygulamalardan da bahsedilmektedir. Fransa'ya Orta Çağ'dan yalnızca derebeylik sistemi değil vergi adaletsizliği, toplumsal tabakalaşma, zengin ve yoksul arasındaki uçurum gibi sosyal eşitsizlikler de miras kalmıştı. Avrupa'nın en büyük devleti olmak isteyen Fransa, Veraset Savaşları'nda yer almış ve XIV. Louis döneminde ise önemli başarılar elde etmiştir. Ancak uzun süren bu savaşlar, toplumu maddi, manevi ve psikolojik olarak oldukça yıpratmıştır.²⁸

Avusturya Veraset Savaşları'nın (1740-1748) devamı olarak görülen Yedi Yıl Savaşları'nda (1756-1763), Fransa Avusturya'nın yanında yer almış, ancak İngiltere ve Prusya karşısında mağlup olmuştur. Avrupa'daki mevcut konumunu korumaya çalışan Fransa, sömürgelerinin bir kısmını İngiltere'ye bırakmak zorunda kalmış ve bu yenilgiyle okyanuslarda İngiltere'nin üstünlüğünü kabul etmiştir.

Yaşanan bu olaylar, Fransa'da hükümete karşı güçlü bir muhalefet oluşturmuştur. İngiltere'ye karşı aldığı yenilgiyle sarsılan Fransa, intikam almak amacıyla 1774'te Kuzey Amerika'daki on üç İngiliz kolonisine silah ve para desteği

²⁷ Rıfat Uçarol, **Siyasi Tarih 1789-1914**, Der Yayınları, İstanbul 2019, s.8.

²⁸ R. Uçarol, **Siyasi Tarih ...**, s.9.

sağlamış, 1778’de bu kolonilerle anlaşma imzalayarak Amerika bağımsızlığını kazanana kadar birlikte savaşmayı kabul etmiştir.²⁹ Amerika’nın bağımsızlık mücadelesine yapılan harcamalar, Fransa’nın mali yapısını büyük ölçüde zayıflatmıştır. Kraliyetin saray için yaptığı harcamalar da, halktan toplanan vergilerle elde edilen geliri büyük ölçüde aşmıştı.³⁰ Ayrıca Fransa, İngiltere’ye karşı İspanya ve Hollanda ile bazı anlaşmalar imzalamıştı.

Yapılan bu ittifaklar sonucunda İngiltere mağlup olmuş ve 1783’te imzalanan Paris Anlaşması ile Kuzey Amerika’daki on üç koloni bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Yapılan ittifak ve savaşlar Fransa’nın içten içe yıkılmasına neden olmuştur. Fransa’nın bu duruma gelmesinde, devleti kendisi olarak gören krallar önemli rol oynamıştır. XIV. Louis’in saltanatının sonlarına doğru bu durum belirginleşmiş ancak onun güçlü karakteri yaşananları perdeleyebilmiştir. XIV. Louis’den sonra tahta çıkan XV. Louis ve XVI. Louis zayıf kişilikleri sebebiyle kötü gidişatın daha da hızlanmasına neden olmuşlardır. Fransa ‘da halk oldukça zor durumdayken, Kral XV. Louis Paris’in dışında inşa ettirdiği ayrı bir şehir görünümüne sahip Versailles Sarayı’ndaki lüks yaşamına devam ediyordu. Halkın nefreti dış politikada edinilen başarısızlıklar sebebiyle her geçen gün artarken, yönetim ile halk arasındaki ilişkiler de neredeyse kopma noktasına gelmişti.

Zor dönemler Fransa da fikir alanında gelişmeleri de beraberinde getirdi. Mutlak monarşi ile yönetilen Fransa’da akılcı düşünce mevcut düzene karşı başkaldırdı. Bu başkaldırının simgesi haline gelen düşünürlerden biri olan Montesquieu, “Acem Mektupları”, “Kanunların Ruhu” gibi eserleriyle güçler ayrılığı ilkesini savunmuş ve meşrutiyetin kurulmasından yana olmuştur.³¹ Avrupa’nın şekillenmesi ve ortak düşüncenin oluşturulmasında büyük pay sahibi olan Montesquieu’ya göre, kralın her zaman iyi bir yönetici olacağı garanti edilemediğinden, devletin tüm gücünün tek bir kişinin elinde toplanması sakıncalıdır. Döneme imzasını atan Montesquieu’nun Türkler hakkındaki görüşleri, Türklere bakış açısının ortaya konulması açısından önemlidir:

²⁹ R. Uçarol, **Siyasi Tarih ...**, s.9.

³⁰ Oral Sander, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e**, İmge Kitapevi, İstanbul, 2000, s.165. <https://www.pdfdrive.to/filedownload/siyasi-tarih-1-ilkcağlardan-1918e-oral-sander>.

³¹ R. Uçarol, **Siyasi Tarih...**, s.11.

“Türkler dünyanın en çirkin insanları idi. Karıları da kendileri gibi kaknemdi. Rum dilberlerini görünce akılları başlarından gitti. Başladılar kız kaçırmaya. Zaten ezelden beri hayduttular v.s Türkler eşek olarak öbür dünyada, Yahudileri sırtlarında cehenneme taşıyacaktı. Bütün kavimlerin en cahili... Türkiye’de tebaanın servetine, hayatına haysiyetine kimse aldırış etmez. Anlaşmazlıklar çabucak karara bağlanır. Şöyle ki: Paşa davacıları dinler, sonra falakaya yatırır herifleri, bir ala döver ve böylece davayı neticelendirir.³²”

Türkler ile ilgili bu olumsuz düşünceler ne yazık ki istisnai bir durum değildir. Bu durumun en önemli nedeni ise Bizans İmparatorluğu’na Müslüman Türklerin son vermiş olması ve Hristiyanların kutsal saydıkları bölgelerin Türkler tarafından denetim altında alınmasından kaynaklanmaktadır. Simge isimlerden bir diğeri olan Voltaire, düşünce özgürlüğünden yana olmuş, krallık rejiminin ilahi haklara sahip olmadığını ispat için çeşitli yazılar kaleme almıştır. Jean Jacques Rousseau’nun “Toplumsal Sözleşme” adlı eserinde bireylerin eşit haklara sahip olduğu vurgulanmış, halkın egemenliğine dayalı Cenevre tarzı bir cumhuriyet rejimi savunulmuştur.³³ Fransa’da ise tam aksine sosyal eşitsizliklerin her alanda hâkim olduğu bir dönem yaşanıyordu. Öyle ki, halkın ayrıcalıklı sınıfını papazlar ve soylular oluştururken, ayrıcalıksız sınıf ise burjuvazi ve köylülerden meydana geliyordu. Soylu olarak adlandırılan kesim sayıca ülke nüfusunun yüzde ikisini oluştururken, ülke topraklarının da dörtte birine sahiplerdi. Bu kişiler orduda ve devlet kademelerinde yüksek mertebelere getirilirken, vergilerden de muaf tutulmuştur.

Fransa’da devlet ekonomik olarak büyük bir çıkmaz yaşarken, tüm toprak sahiplerinden vergi alınması gündeme getirildi. Ancak bu fikre karşı çıkan soylular, başka bir çareleri kalmadığını düşünerek, 1614’ten beri toplanmayan Genel Meclis’in (Etats-Generaux) yeniden bir araya gelmesini talep etti.³⁴ Fransa’da toprak zenginliğine bağlı olan ayrıcalıklı sınıf gittikçe kötüye giderken, burjuvalar ülke ekonomisinde söz sahibi olmaya başladı. Ayrıcalıklı sınıfın diğeri üyesi olan papazlar toplumun yüzde birini oluşturmasına rağmen kilise, ülke topraklarının yüzde onuna sahipti. Fransa’da toplumun aydın kesimini oluşturan ve yaptıkları ticari faaliyetlerle oldukça güçlenen burjuvaların vergi yükümlülükleri devam ediyordu. Maddi ve manevi olarak güçlenen burjuvalar, soylularla aralarında olan sosyal eşitsizliğin giderilmesini en doğal hakları

³² Cemil Meriç, **Bu Ülke**, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s.194-195.

³³ R. Uçarol, **Siyasi Tarih ...**, s.11.

³⁴ O.Sander, **Siyasi Tarih İlkçağlardan...**, s.272.

olarak görmeye ve bu doğrultuda muhalefet etmeye başladılar. Nüfusun büyük bölümü ise köylülerden oluşuyordu. Ülkenin vergi yükünü yüklenen köylüler, hukuki anlamda her ne kadar özgür olsalar da siyasi alanda mahrum bırakıldılar. Kazandıklarının büyük bölümünü vergilere yatırmak durumunda kalan köylülerin hayatını idame ettirmeleri her geçen gün zorlaşıyordu. Bu durum ise iktidara karşı güçlü bir muhalefeti beraberinde getirdi. Skolastik düşünceyi bir tarafa savuran, düşünce özgürlüğünü getiren Rönesans ile din alanında ıslahatlar yaparak belirli ölçüde özgürlüğü sağlayan Reform hareketinin muhalefet oluşturmadaki payı da yadsınamaz derecede büyüktü.

İnsanların serbest düşünebiliyor olmaları, onlara bir nevi özgürlük kazandırdı. Bu özgürlük ise Fransa'da sosyal, siyasi, ekonomik ve hukuki alanlarda gelişmeleri de beraberinde getirdi. Bağımsızlıkları için İngiltere'ye karşı mücadeleyi devam ettiren on üç İngiliz kolonisinin yanında yer alan Fransa, hak ve özgürlükler bakımından bu mücadeleyi içselleştirmişti. Mücadele edilen tarafın İngiltere olması Fransa'nın bu süreci içselleştirmesinde önemli bir faktör olurken, yine en büyük zararı kendisi görecekti. Bu mücadelenin kazanılmasında aktif rol oynayan Fransa, 4 Temmuz 1776 tarihinde imzalanan Bağımsızlık Bildirisi'nden de maddi ve manevi olarak etkilenen taraf oldu. Bağımsızlık Bildirisi'nin düşünceleri mutlakiyet rejimi ile yönetilen Fransa'da etkili olurken, Fransa bu savaşlarla ekonomik olarak büyük zarar gördü. İhtilalin ayak sesleri Etats Generaux'nun ekonomik krize çözüm bulmak için toplanması ile duyuldu. 1614 yılından beri toplanmayan bu meclis papazlar, soylular ve toplumu temsil eden kişilerden oluşuyordu. Bu meclisin tek görevi hükümet ile halk arasında iletişimi sağlamaktı. Mecliste papazlar, soylular ve burjuvalar temsil ediliyordu. Çıkarları doğrultusunda ortak karar alan soylu ve papazlar çoğunluğu sağladığı için burjuvalar bu mecliste etkisiz kalıyordu. 5 Mayıs 1789'da Versailles Sarayı'nda toplanan mecliste söz alan kral toplantının gündemini ekonomik kriz olarak belirlerken, yapılacak olan düzenlemelerden bahsetmemişti. Bu durum mecliste rahatsızlıklara sebebiyet verdi.³⁵

Ancak asıl mevzu oy kullanmanın nasıl olacağı hakkındaki fikir ayrılıklarıydı. Ayrıcalıklı sınıf olan soylu ve papazlar her sınıfın bir oy hakkı olması gerektiğini

³⁵ R. Uçarol, **Siyasi Tarih..**, s.15.

savunurken, ayrıcalıksız sınıfın temsilcileri her üyenin oy hakkı olması gerektiğini savunuyordu.³⁶ Bu anlaşmazlıklar sebebiyle meclis sınıf mücadelelerine tanık oldu. Bu mücadeleler içinde meclis ancak altı hafta çalışabilmişti. 17 Haziran 1789'da halk temsilcileri "Ulusal Meclis" adı altında toplandılar. Ulusal Meclis toplumun rızası ve meclisin bilgisi dışında vergi toplanamayacağını açıkça ifade etti. Ayrıcalıklı sınıf meclisin yapmış olduğu katılım davetini reddettiği gibi, kral da Ulusal Meclis'in toplanmaması için Versailles Sarayı'nın toplantı odasını kapattırdı. Baskılar Ulusal Meclis üyelerini yıldırmadığı gibi, birbirlerine kenetlenmelerine neden oldu. 20 Haziran 1789'da Ulusal Meclis üyeleri Top Salonu'nda toplantılarını gerçekleştirdiler.

Bu toplantıda alınan en net karar bir anayasa yapma fikriydi. Mutlak monarşiye karşı atılan bu adım ihtilalin başlangıcıydı. Ulusal Meclis'in başkanlığına Jean Sylvain Bailly getirildi. Mevcut şartlardan rahatsız olan bir kısım papaz ve soyluların katılımıyla olaylar akıl almaz bir hale geldi. Yaşanan olaylar karşısında oldukça çaresiz kalan kral, soylu ve papazların Ulusal Meclis'e katılmalarını istedi. 9 Temmuz 1789'da anayasa hazırlıklarına başlayan Ulusal Meclis, kendini Kurucu Meclis olarak ilan etti.³⁷ Ortak paydada buluşan kral ve beraberindeki ayrıcalıklı sınıf, toplanan bu meclisi dağıtmak için birlikte hareket etmeye başladılar. Halk büyük heyecan ve mutluluk içerisindeydi ancak meclisin dağılacağı söylentileri bu mutluluğa gölge düşürdü.

Etkileyici bir konuşma yapan gazeteci Camille Desmoulin, halkın ayaklanmasına ve olayların büyümesine neden oldu.³⁸ Hevesleri kursaklarında kalan halk, yaşadıkları hayal kırıklıkları ve üzüntünün onlara verdiği sinir ile monarşinin Fransa'daki sembolü olan Bastille Hapishanesi'ni yaktı. Durdurulamayacak bir sinirle hareket eden halk, Paris Belediyesi'ni de ele geçirip Commune ismini verdiği bir şehir yönetimi oluşturdu. Ulusal ordu düzenine geçildi ve başına Gilbert du Motier de La Fayette getirildi. Bu durum ülke geneline yayıldı, Commune'lerin ve ulusal orduların sayısı her geçen gün arttı. Yönetim alanında yapılan değişikliklerle kralın yetkileri sınırlandırılırken, ayrıcalıklı sınıfa sahip kişilerin büyük bir bölümü ülkeyi terk etti. 4 Ağustos 1789 günü alınan kararlarla birlikte vergi dağılımındaki eşitsizlik sona erdirilecekti. İsteyen herkes, gerekli şartları sağladığı takdirde memur olabileceği gibi,

³⁶ Fahir Armaoğlu, **19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s.34.

³⁷ R. Uçarol, **Siyasi Tarih...**,s.15-16.

³⁸ F. Armaoğlu, **19.Yüzyıl...** s.39.

unvanlar da tüm bireylere açık olacaktı. Derebeylik sistemi kaldırılarak sosyal, siyasi ve ekonomik olarak eşitlik esasına dayalı bir düzen oluşturulmuştu.

28 Ağustos 1789 tarihinde ilan edilen “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi” ile vatandaşların hak ve özgürlükler açısından eşit olduğu ve egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu fikri kabul edildi. Kral XVI. Louis müttefik bulmak amacıyla ülkesinden kaçmak için hareket ettiyse de Varrene’de yakayı ele verdi. Paris’e getirilen kral 14 Eylül 1791’de güçler ayrılığı ilkesine göre düzenlenmiş anayasayı onaylamak zorunda kaldı. Kral yürütme işlerinin başında dururken, yasama yetkisi meclise, yargı yetkisi ise yargıçlara verilmiştir. Böylece kralın yetkisi anayasa ile birlikte sınırlandırılmış, meşruti monarşi sürecine girilmiştir. Kurucu Meclis amacı olan anayasayı yapmış ve istifa ederek yeni seçimlere gitmiştir. Fransa’da kutsal krallığı yeniden kurmak isteyen işgalci güçler, milli duyguların güçlü bir şekilde ortaya çıkmasına neden olmuştur.³⁹ Kral XVI. Louis ve Kraliçe Marie Antoinette, yaşadıkları Tuileries Sarayı’ndan alınarak hapse mahkûm edildiler. Yasama Meclisi’nden sonra kurulan Konvansiyon Meclisi döneminde krallık tamamen ortadan kaldırılarak cumhuriyet ilan edildi. Kral ve Kraliçe vatana ihanet etme suçu ile yargılandılar ve idama mahkûm edildiler. Yaşanan Fransız İhtilali, egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu, milletin kendi siyasi düzeninden memnun olmadığı takdirde bu siyasi düzene müdahale hakkını gündeme getirmiştir.

Peki, millet nedir? Millet kime denir? Görüldüğü üzere devletin varolması ve devamlılığını sağlayabilmesi için insan topluluğuna ihtiyacı vardır. Birbirlerine çeşitli bağlarla bağlı olan ve birlikte yaşama arzusuna sahip insan topluluğu milleti oluşturur. Millet kelimesi, etimolojik olarak Arapça bir ifade olup çoğulu “milel”dir.⁴⁰ Türklerde, bağımsız Türk toplumlarını ifade etmek için “bod” kelimesi milletin karşılığı olarak kullanılırdı. Nation ise Latince “doğmak” manasını taşıyan nasci fiilinden türetilmiştir. Bununla birlikte nationem kelimesi, Latince’de “ırk” ve “soy” anlamlarını taşımaktaydı.⁴¹ Milletin tanımını en basit haliyle, tarihi ve kültürel birlikteliğe sahip insan topluluğu olarak açıklamak doğru olacaktır. Tarihi süreç içerisinde yaşanan

³⁹ R. Uçarol, **Siyasi Tarih**...,s.16-17.

⁴⁰ Mustafa Keskin, “Atatürk’e Göre Millet ve Türk Milliyetçiliği”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 1998/14(41),s.359-373.

⁴¹ Emre Yıldırım, “Millet ve Milliyetçiliğe Dair Kavramlar Ve Sınıflandırmaların Ötesinde: Yeni Bir Model Önerisi”, **Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi**, 2016/12,(28),s.123-141.

olaylar, milletlerin varlıklarını şekillendirir. Millet kavramının ortaya çıkması ve kullanımının yaygınlaşması ise Fransız İhtilali'nden sonra gerçekleşmiştir. Millet kavramının herkes tarafından kabul edilen bir tanımının olmamasının sebebi ise her toplumun ihtiyaçlarının farklı olmasıdır. Milletin tanımı ve kapsayıcılığı, toplumun ihtiyaçlarına göre şekillenmekte ve sözcüklere dökülmektedir.

Bu nedenle, geçmişten günümüze kadar millet kavramına yüklenen mana da çeşitlilik göstermektedir. Ancak millet kavramı, beş temel unsur etrafında açıklanmaktadır. Bu unsurlardan ortak tarih, kültür, dil, din içsel unsurlar olarak değerlendirilirken, düşmanın tasavvuru dışsal bir unsur olarak görülür.⁴² Mutlak monarşinin hâkim olduğu dönemlerde kral, aynı zamanda millet demektir. Fransa kralı XIV. Louis, milletin kendi karakterinde yaşadığı yansısını taşımaktaydı. O dönemlerde kral, kendisini millete karşı değil, Tanrı'ya ya da varsa hukuk sistemine karşı sorumlu hissediyordu. Yaşanan süreçte, birçok diplomat ve yazar milleti oluşturan unsuru kral ve soyluluk olarak ifade etmiş, ilahi kaynaklı monarşiyi istikrarın sağlanması için gerekli görmüştür. Bu isimler arasında gösterilen De Maistre'nin bu konudaki fikirlerine bakıldığında, Monarşinin diğer yönetim biçimleriyle eşit düzeyde bir meşruiyete sahip olduğu ifade edilmekte; devlet içinde barış ve düzeni koruma konusunda daha etkili olabileceği savunulmaktadır.

Yazar, monarşiyi mutlak anlamda üstün görmediğini, bazı yönlerden avantajlı bulduğunu ifade etmektedir. De Maistre'nin, "*Devletin idaresini düzeltmeye çalışmak onu yıkip tamamen idealist teoriler üzerine kurmak değildir*" sözü, durumu açıkça ifade etmektedir.⁴³ Devletin kral, ailesi ve soylulardan ibaret görüldüğü topluluklarda, siyasi özgürlük gibi birçok özgürlük de bulunmamaktaydı. Bu durum, sıkıntılı ve istikrarsız bir sürecin meyvesi olarak millet kavramını ortaya koymuştur. İhtilal öncesinde var olan millet kavramı, bir ideoloji haline gelmiş ve bilinçli bir milliyetçilik anlayışı ortaya konmuştur. Millet, kolay oluşmadığı gibi tanımı da bir çırpıda yapılamamıştır. Walter Bagehot'un milletin tanımı hakkında söylediği şu sözler, durumu özetler niteliktedir:

⁴²Ozan Erözden, **Ulus Devlet**, Dost Kitapevi, Ankara 1997,s.106.

⁴³ Hakkı Demirel, "*Joseph De Maistre'in Siyasi Fikirleri*", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 1950/7(3),s.214-226.

“Ulus bize sorulmadıkça ne olduğunu bildiğimizden kuşku duymadığımız, ancak açıklayıp tanımlamamız istendiğinde bocalayıp sustuğumuz bir olgudur.”⁴⁴

Siyasi otoritesini geç oluşturan, bu nedenle diğerlerine kıyasla daha güçsüz durumda olan İtalya ve Almanya’nın millet kavramına bakışı, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Fransa’dan farklı olmuştur. İlk dönemlerinde siyasi bir kavram olarak düşünülen millet, Almanya ve İtalya’da etnik ve kültürel bir kavram olarak algılanmıştır. Bugün bile, çeşitli siyasi, sosyal ve ekonomik çıkarlar doğrultusunda milletin tanımı yapılmaya devam edilmektedir. Yapılan onlarca farklı tanımdan da anlaşılacağı üzere, milletin tanımı ve işlevi tam olarak ortaya konmuş ve anlaşılmış değildir. Millet kavramının tanımı yapılırken iki anlayış ön plana çıkmıştır. Bunlar klasik millet anlayışı ve modern millet anlayışıdır.

Klasik millet anlayışı, dil, din ve etnik kimlik gibi nesnel (objektif) ve beş duyumuzla algılanabilen bağların kabul gördüğü, daha çok eski uygarlıkların millet anlayışıdır. Klasik millet anlayışı, millet olmayı ortak dil, ortak din ve ırk birliğine dayandırmaktadır. ırk birlikteliği, bu unsurlardan en çok dikkat çeken olmakla birlikte, aynı ırktan oluşan devletlerin daha korunaklı ve sağlam temeller üzerine oturduğu açıktır. Ancak, çeşitli etnik kimlikleri bünyesinde barındıran devletlerin sorunlar karşısında daha savunmasız olduğu, yaşanan tarihi süreçte gözlemlenebilmektedir. Bununla birlikte, ırk birlikteliği düşüncesinin tehlikeli tarafları da bulunmaktadır. ırk birlikteliği anlayışını benimseyen devletler, Almanya’da yaşanan Nazi dönemi örneğinde olduğu gibi, aynı ırktan olmayan vatandaşlarına soykırım yapacak kadar ileri gitmiş; ırktaşları için ise yayılmacı bir politika izlemiştir.

Günümüzde farklı etnik kimliklere sahip insanların oluşturduğu birçok devlet vardır. Bu sebeple, ırk birlikteliği düşüncesinin tam anlamıyla doğru olduğu söylenemez. Dil birlikteliği de objektif anlayışa göre millet olabilmek için önemli bir unsurdur. Ancak aynı dili konuşan insanlar bu sayede birbirleriyle anlaşır bir bağ kurabilir. Ortaya çıkan bu bağ ve bağlılık hissi sonucunda devlet ve millet oluşur. Ancak, aynı dili konuşan Kanada ve Avustralya ya da Arap devletlerinin farklı devletler kurmuş olmaları, ortak dil anlayışının millet olmak için yeterli olmadığını gösterir. Aynı

⁴⁴Özcan Yeniçeri, **Bağımlılık Paradigmaları ve Türk Milliyetçiliği**, Kripto Yayınları, Ankara 2017,s.125.

zamanda birden fazla dilin konuşulduğu Hindistan, Kanada ve Belçika, bu konunun anlaşılması bakımından önemli örneklerdir. Dünya üzerinde 206 ülkenin varlığı bilinmektedir. Buna karşılık 8000 konuşma dilinin bulunması, bir ülkede birden fazla dilin konuşulması sonucunu doğurur. Dil birliği düşüncesine sahip olmak ve aynı dili konuşan insanları bir çatı altında toplayarak milleti oluşturmak, yayılmacı bir politikayı da beraberinde getirebilir. Bu durum, dil birliği düşüncesinin tehlikeli bir yönünü gözler önüne sermektedir.

İnsanlar, tarihi süreç içerisinde doğal afetler, salgın hastalıklar ve savaşlar sebebiyle birçok kez göç etmiştir. Örneğin, Türkler Çin Seddi'nden Adriyatik'e doğru ilerlemiş ve Türkçe bu süreçte geniş bir coğrafyada yayılmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan nüfus hareketliliği ise farklı ülkelere göç eden insanların, bir dilin sadece bir millet tarafından konuşulan milli bir unsur olma niteliğini yitirmesine yol açmıştır. Bu durum, dilin milli kimliği belirlemede geçerli bir unsur olduğunu, ancak bunun tek başına yeterli olmadığını göstermektedir.⁴⁵ Türk dilbilimci Necmettin Hacıeminoğlu ise millet olarak anılmanın ön koşulunu, ortak milli bir dilin varlığına bağlamaktadır:

“Nitekim, tarih göstermiştir ki, bir milletin kurmuş olduğu devlet yıkılabilir, oturduğu vatan elinden alınabilir, fakat eğer dili yaşıyorsa, o millet dağılmamıştır, kaybolmamıştır ayakta. Zira dil, fertlerin, milli şuuru, milli hafızasıdır.”⁴⁶

Bir toplumda sosyal yardımlaşma ve dayanışma duygusunun oluşmasında ve buna bağlı olarak milletin teşekkülünde, ortak geçmiş ve coğrafya kadar etkili bir diğer unsur da din olmuştur. Din kavramının evrenselliği ve beraberine getirdiği sadakat duygusu, aynı inancı taşıyan insanlar üzerinde birlik olma ve aynı siyasi çatı altında toplanma düşüncesini de güçlendirmektedir. Boşnak, Sırp ve Hırvat milletleri, aynı soydan olmalarına rağmen, aralarında din birlikteliği olmadığı için farklı milletleri oluşturmuşlardır. Aynı şekilde, tarihi süreçte Osmanlı Devleti padişahı I.Selim ile Safevi Devleti hükümdarı Şah İsmail arasında gerçekleşen, 23 Ağustos 1514 tarihli Çaldıran Savaşı, soydaş fakat farklı mezheplere inanan iki devlet arasında yapılmıştır.⁴⁷

⁴⁵Kemal Gözler, “Devletin Bir Unsuru Olarak ‘Millet’ Kavramı”, **Türkiye Günlüğü**, 2001/ (64), s.108-123.

⁴⁶Necmettin Hacıeminoğlu, **Türkçenin Karanlık Günleri**, İrfan Yayınevi, İstanbul 1977, s.18.

⁴⁷ K. Gözler, *Devletin Bir Unsuru...*, s. 108-123.

Kısacası, milletin oluşum sürecinde din, tıpkı dil ve soy bağı gibi elzem bir unsur olmakla birlikte, tek başına yeterli değildir. Çünkü dünya üzerinde genel olarak kabul gören başlıca dinler varken yüzlerce devlet kurulmuştur. Satırlarımızdan anlaşılacağı üzere, objektif bağların birleştirici bir tarafı bulunmamakta; aksine, ayırıcı bir yönü bulunmaktadır.

Sübjektif görüşte ise önemli olan, bireyin kendisini hangi topluma ve ırka ait hissettiğidir. İhtilal sonrası ortaya çıkan modern millet anlayışı, nesnel bağların aksine manevi bağların kuvvetli olduğu, vatandaşlık kavramı çerçevesinde gelişen sübjektif (öznel) bir anlayıştır. Sübjektif anlayışa göre, ortak geçmiş, ulaşılmak istenen ortak amaç ve gelecek kaygısı gibi düşünceler insanları birbirine bağlar. Geçmişte birlikte yaşanan sevinçler, üzüntüler ve dış tehlikelere karşı birbirini koruyup kollama isteği, beraberinde sosyal yardımlaşma ve dayanışma duygusunu getirir. Bu duygular, toplumda bağlılık hissiyle birlikte milleti oluşturur. Sübjektif anlayışın en önemli temsilcisi Ernest Renan'dır. Ernest Renan, millet kavramını yaşamışlıkları olan ve birlikte yaşamaya istekli toplumlar için kullanmaktadır.

“Ernest Renan milleti açıkça bir ruh, bir manevi prensip olarak tanımlar. Bu ruh yahut manevi ilke, biri geçmişte, öteki ise içinde yaşanan zamanda bulunan iki unsurun birleşmesiyle oluşur. Bu unsurlardan birincisi, zengin bir hatıra mirasına sahip olmaktır. Geçmişte yaşanan ortak acılar veya birlikte kazanılan zaferler insanları birbirine bağlar. Bu unsurlardan ikincisi ise, birlikte yaşama ve olabildiğince çok ortak miras yaratma isteğidir. Bu ikinci unsurda amaç, mefkûre, istikbal, ülkü birliği gibi hususlar yer almaktadır.⁴⁸”

Millet kavramının vücut bulduğu Batı, modern milletleri açıklarken, bunları tarihin belirli dönemlerine ait oluşturulmuş gerçeklikler olarak ifade eder. Ülkü olarak benimsenen milliyetçi düşüncenin meyvesi olan millet, birbirlerine yürekten bağlı ve ortak değerleri paylaşan bir grup insanın karar vermesiyle ve ön koşulların sağlamasıyla var olur. Milletin tanımı yapılırken, icat edilmiş, inşa edilmiş, tarihi süreçte oluşmuş birliktelik ifadelerine de sıkça rastlanmaktadır. Bu ifadeler, millet kavramını bir buluş ya da icat gibi göstermektedir. Bu durum, milletin tarihi süreç içinde mevcut olmadığı gibi bir görüşü ortaya koymaktadır. Oysaki İlk Çağ (MÖ.3200-MS.375) olarak tanımladığımız dönemde toplumların devletlerine ve yaşadıkları coğrafyaya bağlılıkları bulunmaktadır. Vatan sevgisinin oldukça belirgin olduğu bu dönemde gerçekleştirilen

⁴⁸ Ö. Yeniçeri, **Bağımlılık Paradigmaları...**, s.124.

mücadelelerin çoğu, vatan toprağını savunmak veya sınırlarını genişletmek için yapılmıştır. Vatanseverliğin güçlü olduğu toplumlarda, vatanını tehlikelere karşı korumak ve savunmak, birlikte hareket etme güdüsünü ortaya koymaktadır. Bu durum bizlere o zamanlarda millet ve milliyetçilik düşüncesinin vatanseverlik algısıyla iç içe olduğunu göstermektedir.

Ancak bugün sahip olduğumuz bilinçli millet ve milliyetçilik anlayışı ne İlk Çağ'da ne de Orta Çağ'da mevcut değildi. Bu bakımdan, İlk Çağ'dan (MÖ.3200-MS.375) itibaren farkındalığı olmayan millet kavramı, yaşanan tarihi süreçte Avrupa'daki sanayileşmeye bağlı olarak yeni anlamlar kazanarak ortaya konulmuştur. Örneğin, ırk kavramı, sanayileşme öncesi dönemde soy ve millet olarak zihinlerde karşılık bulsa da günümüzde farklı yorumlamalara maruz kalmıştır. Millet kavramı ve zihinlerdeki karşılığını anlamak ve anlamlandırmak adına çeşitli düşünceleri incelemek faydalı olacaktır.

Türk milliyetçiliğinin tartışmasız ismi Ziya Gökalp milleti; "*Millet lisanca, dince, ahlakça ve bediiyatça müşterek olan yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümredir*"⁴⁹ şeklinde tanımlamaktadır. Bununla birlikte: "*Aynı dinde bulunan insanların mecmuuna (toplamı) ümmet adı verilir. O halde, Müslümanların mecmuu da ümmettir. Yalnız lisanca ve harsta müşterek olan millet zümresi ise bundan ayrı bir şeydir*"⁵⁰ ifadeleriyle ümmet ve millet kavramlarının farkına değinmiştir. Sübjektif bakış açısına sahip olan Ernest Renan'a göre Milletin tanımı şöyle yapılmaktadır:

"İnsan ne ırkının, ne dilinin, ne de dininin, ne de nehirlerin izlediği yolun, ne de sıradağların yönünün eseridir. Sağlam duygulu ve sıcak kalpli insanların bir araya gelmesi manevi bir şuur yaratır ki, buna millet denir."⁵¹

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün millet kavramına bakışını anlamak için birbirini destekleyen şu iki tanımı önemlidir: "*Bir harstan (kültürden) olan insanlardan mürekkep cemiyete millet denir, dersek milletin en*

⁴⁹ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s.18

⁵⁰ Z. Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.16.

⁵¹Renan Ernest, Qu'est-ce qu'une nation, Paris 1882, s.29 (nakleden Georg Jellinek, L'Etat moderne et son droit, (Traduction française par Georges Fardis), Paris, M. Giard & E. Brière, 1911, Cilt I, s.208)'den aktaran Ö. Yeniçeri, **Bağımlılık Paradigmaları...**, s.124.

kısa tarifini yapmış oluruz”⁵² şeklindeki kısa tanımı ve devamında yapmış olduğu geniş tanım, Mustafa Kemal Atatürk’ün sübjektif bir anlayışa sahip olduğunu gösterir. Tanım ise şu şekildedir:

“Zengin hatıra mirasına sahip bulunan, beraber yaşamak hususunda ortak arzu ve olurda samimi olan, sahip olunan mirasın korunmasına beraber devam hususunda iradeleri ortak olan insanların birleşmesinden meydana gelen cemiyete millet adı verilir.”⁵³

Weber, milletin tanımını açıklamaya yönelik yazısında, objektif bağ olarak aktardığımız dil, din, kan bağı gibi bağların milletin tanımının yapılması için tek başına yetersiz olduğunu belirtmiş ve milletin tanımını “*Kendini devleti içinde açıkça gösterebilecek ve bu yüzden de genellikle kendi devletini kurmak isteyecek olan bir toplum*”⁵⁴ şeklinde ifade etmiştir. Aynı zamanda Weber, bir grup insanın belirli şartlar altında takındıkları tavırla millet olma özelliğine kavuşabileceğine vurgu yapmıştır. Anthony Giddens, milleti şu şekilde tanımlamaktadır: “*Ulus ile hem dâhili devlet hem de diğer devletler tarafından tepkisel olarak gözetilen, üniter bir yönetime konu olan ve açıkça belirlenmiş bir bölge içerisinde var olan bir ortaklığı kastediyorum.*”⁵⁵ Sadi Maksudi ise milletin tanımını, “*Millet, muayyen bir dili konuşan, aynı örf ve adetlere, aynı milli seciyeye, müşterek tarihe, müşterek milli emellere malik olan fert ve ailelerden tereküp eden bir insan kütlesidir*”⁵⁶ şeklinde yapmıştır.

Yusuf Akçura da Ziya Gökalp’e benzer bir anlayışla: “*Millet, ırk ve dilin esasen birliğinden dolayı içtimâî vicdanında birlik hâsıl olmuş bir cemiyet-i beşeriyedir*” şeklinde ifade etmiştir.⁵⁷ Türkçülüğün tartışılmaz ismi Hüseyin Nihal Atsız, milletin tam anlamıyla tanımının bugüne dek yapılmadığını ve bu konuda ortaya atılan görüşlerin

⁵²Afet İnan, **Medeni Bilgiler ve M. Kemâl Atatürk’ün El Yazıları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1969, s. 23.

⁵³A. İnan, **Medeni Bilgiler...**, s.23.

⁵⁴Max Weber, “*Millet*”, (Çev. E.Çerezcioglu), **Doğu-Batı Dergisi**, 2006/(39), s.181-188’den aktaran E.Yıldırım, *Millet ve Milliyetçiliğe...*,s.125.

⁵⁵Anthony Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, (Çev: Cumhur Altay), Kalkedon Yayınları, İstanbul 2008,s.159.

⁵⁶Sadi Maksudi Arsal, **Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları**, Çeltüt Basımevi, İstanbul 1955, s.18’den aktaran Ali Şahin, **Kemalizmin Ulusçu İdeolojisi Bağlamında 1930-1944 Dönemi İrkçı-Turancı Hareketin Düşünsel Yapısı**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul (Türkiye),2005.

⁵⁷Yusuf Akçura, **Türk Yılı 1928**, Yeni Matbaa, İstanbul 1928, s.291’den aktaran Mustafa İslam Baki, “**Hüseyin Nihal Atsız’ın Millet ve Medeniyet Anlayışı**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniveritesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ordu Üniveritesi (Türkiye),2022.

bilimsel olmadığını savunur. Ona göre, her millet kendine özgü niteliklere sahip olduğundan, evrensel bir millet tanımı yapmak mümkün değildir. Bunun yerine, bir milleti anlamak için o milletin özelliklerini derinlemesine bilmek gerekir. Atsız, millet kavramını açıklarken Türk milletini temel almıştır ve bu milletin temel unsurlarını kan bağı, ortak dil ve paylaşılan hedefler olarak belirtmiştir. Ona göre Türk milleti, Türk soyundan gelen, Türkçe konuşan ve ortak bir ülküyü benimseyen bireylerden oluşur.⁵⁸

Atsız milliyetin tanımını “Üç Rejim” adlı yazısında “*Milliyet maddî ve mânevî bir şeydir. İrsî, ananevî, tarihi biyolojik bir keyfiyettir*⁵⁹” şeklinde ifade etmiştir. Bu ifadeden milliyeti iki ana yönüyle ele alındığını görüyoruz. Maddi yönü, genetik özellikleri, fiziki yapısı ve antropolojik boyutunu oluştururken; Bir milletin gelenekleri, görenekleri, kültürel birikimi ve tarihi geçmişi manevi yönün temel bileşenleridir.

Anlaşılabacağı üzere, milletin tanımı çeşitli sebeplerle birçok kez yapılmıştır. İbrahim Kafesoğlu, yapılan tanımları hukuki-siyasi ve ilmi olmak üzere iki başlık altında incelemenin mümkün olduğunu ifade etmiştir. Toplumun belirli sınırlar içinde yaşadığı, resmi dile sahip olduğu ve herkesin uyması gereken ortak kanunun bulunduğu tarif, hukuki ve siyasi tarif olarak adlandırılmaktadır. Burada önemli olan unsur, siyasi bağımsızlıktır. Bu durumda, çeşitli dillerin var olduğu, farklı kültürleri bünyesinde barındıran; kısacası, birbirlerine yabancı topluluklar, sadece bir devlet çatısı altında yaşadıkları için millet olarak kabul edilebilmektedir. Bu düşünce, toplumun sosyal sürecinde ortaya çıkan milli kültürü reddetmektedir. Bu görüşe göre Türk milleti, Türkiye Cumhuriyeti Devleti sınırları içerisinde yaşayan insan topluluğudur. Sınırlarımız dışında kalan, kültürümüzü beraber oluşturduğumuz ve aynı dili konuştuğumuz soydaşlarımız ise yabancı olarak değerlendirilmektedir.

Oysaki Türkiye Cumhuriyeti’nin millet anlayışı, kendisini Türk olarak hisseden, Türk kültürü ile yetişmiş, Türkçe konuşan herkesi, Türklük aleyhine söz ve davranışlarda bulunmadığı sürece Türk olarak görmektedir. Bu durum, ilmi çalışmaların milli kültürümüzden uzaklaştırılması, ahlak, tarih, sanat ve dil konularında Türk’e dönmeyi engellemek; ülkemizdeki kültür araştırmalarının sınır dışına ulaşmasının

⁵⁸ M.İ. Baki, **Hüseyin Nihal Atsız’ın...**, s.12.

⁵⁹ Ahmet Bican Ercilasun, **Atsız Türkçülüğün Mistik Önderi**, Panama, Ankara 2018, s.579’ dan aktaran M.İ. Baki, **Hüseyin Nihal Atsız’ın...**, s.20.

önüne geçmek amacıyla ortaya konmuş siyasi, ancak ilim dışı bir anlayışın ürünüdür. Bu durum, Türk milli kültürünün zamanla yok olması gibi bir sonucu doğuracaktır. Aynı zamanda, Türk dünyasıyla iletişimimizin kesilmesi, Türk kültürüne ait eserlerin bulunduğu, yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımından zengin ülkelerin sahibi olan güçlü devletlerin maddi ve manevi desteğinden mahrum kalınması gibi olumsuz gelişmeleri de beraberinde getirecektir. Milletin gerçek ve ilmi tarifi ise, toplumun tamamlılığını ve uyumunu sağlayan, kendine has kurumları oluşturup devam ettiren; milli kültür parçaları açısından bireyler arasında ortaklık bulunan sosyal bir birlikteliktir. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere dil, tarih, fikir, ahlak gibi manevi değerlerde ortaklık şarttır. Kısacası, bu değerleri taşıyan insanların hepsi bir milleti oluşturur. Bu tanım, özellikle Türkler için oldukça önemlidir. Çünkü sınırlarımızın dışında milyonlarca Türk, çeşitli devletlerin idaresinde bir bütünü oluşturmaktadır. Bu durum ise Türk milliyetçilerini, sınırları dışındaki soydaşları için mücadele etmeye ve üzerinde asimilasyon politikaları uygulanan Türklere yardım ederek, milli kültürlerini unutmamaları adına çalışmalar yapmaya teşvik etmiştir.⁶⁰ Bunun en güzel örneği Rusya'nın hâkimiyeti altındaki Türklerin vermiş olduğu milli mücadeledir. Rusya'nın hâkimiyeti altındaki Türk milleti asimilasyon çalışmaları ile karşı karşıya kalmıştır. Bu durum Türk milleti üzerinde, milli kimliklerini koruma ve savunma fikirlerini ortaya çıkarmış ve bu doğrultuda Türkleri mücadeleye sevk etmiştir. İsmail Gaspıralı öncülüğünde Usul-i Cedid okulları ile başlayan Türklerin geri kalmışlığını önleme çalışmaları zamanla Cedid akımının her alanda etkili olmasına neden olmuş ve milli şuurun uyanmasını sağlamıştır. Dönemin aydınları yapmış oldukları basın yayın faaliyetleri ile Türkçülük düşüncesini yaymışlardır. Türkçülük, başlangıçta kültürel bir uyanış hareketi olarak ortaya çıkarken, eğitim, dil birliği ve milli kimlik üzerinde yoğunlaşan siyasi bir ideolojiye dönüştü. Bu ideolojiyle birlikte İsmail Gaspıralı, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade ve aşağıda adı geçen aydınların öncülüğünde çıkarılan çeşitli gazete ve dergi yayın hayatına başlarken, birçok cemiyet de kuruldu. Mücadeleleri kalemi ile sürdüren aydınların yanında Rusların Basmacı olarak tanımladığı birçok siyasi lider ve asker canları pahasına silahlı mücadeleye girişti. Yapılan bu çalışmalar ile milli şuur tekrar kazanıldı ve milliyetçilik fikri güçlendi. Bu

⁶⁰ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri**, Ötüken Yayınları, 1995, s. 199-202.

aşamada Milliyetçilik ideolojisinin ne olduğunu ve nasıl tanımlandığını izah etmek gerekmektedir.

Milliyetçilik kavramının doğru algılanabilmesi için her türlü önyargı ve gelip geçici değerlendirmelerin bırakılması gerekir. Milliyetçiliğin ne olup ne olmadığı hakkında sorular sormak için, ortaya çıkışına sebep olan siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik şartlar ile toplumun tarihi seyri hakkında fikir sahibi olmamız önemlidir. Mustafa Kemal Atatürk'ün, milliyetçi düşüncenin Türk toplumunda geç ortaya çıkışı hakkındaki aşağıdaki sözleri durumu özetler niteliktedir:

“Bahusus, bizim milletimiz, milliyetinden tegâfûl edişinin çok acı cezalarını gördü. Osmanlı imparatorluğu içindeki muhtelif kavimler hep millî akidelere sarılarak milliyet mefkûresinin kuvvetiyle kendilerini kurtardılar. Biz ne olduğumuzu, onlardan ayrı ve onlara yabancı bir millet olduğumuzu, sopa ile içlerinden kovulunca anladık. Kuvvetimizin zaafa uğradığı anda onlar bizi tahkir, tezlîl ettiler. Anladık ki kabahatimiz kendimizi unutmaklığımızmış.”⁶¹

Milliyetçilik kavramını belirsizliğe sürükleyen nesnel koşullar, milliyetçiliğin farklı tanımlarının yapılmasına neden olmuştur. En başa döndüğümüzde, insan doğduğu andan itibaren doğası gereği sığınacak bir liman arayışında olmuştur. Bu arayış, ilk başta anne ile başlayıp ilerleyen zamanlarda yaratıcı ile son bulurken, yaşadığı güvensizlik, yoksunluk, yalnızlık ve evsizlik gibi duygularla başa çıkmanın yolunu köklerine sınımsıkı sarılmakta bulur. Kişinin atalarının ve milletin tarihi, milli şuurunu oluşturur. Milli şuur ise, beraberinde millete karşı bağlılık hissini geliştirir. Aynı duyguya sahip; ortak geçmiş, sevinç, üzüntü ve umutları taşıyan insanlar birbirlerine sınımsıkı tutunarak el birliğiyle milliyetçi düşüncüyü oluşturur.

Milliyetçi düşünce ise, bunun karşılığında güvenlik, yalnızlık, yoksunluk gibi problemlerine aidiyet duygusuyla son verir. Milliyetçilik, insana kendini değerli hissettirmekle kalmaz; toplumda dayanışma duygusunu artırdığı için milli bilinç ve birlik oluşturur. Milliyetçiliğin, geçmiş zamanlardaki kabile yaşantısından günümüze taşındığını ileri süren antropologlar, insanın güven duygusunu bu şekilde giderdiğini ifade etmektedir. Kabile yaşantısı, ölümsüzlük peşinde olan insanın neslini devam ettirme, tehlikelere karşı korunma ve bir yere ait olma gibi doğal bir sürecin sonucunda oluştuğundan, milliyetçilik için ihtiyacın en eskisi aynı zamanda sürecin de en yenisi

⁶¹ Şerafettin Turan, “Atatürk Milliyetçiliği”, **Belleten**, 1988/52(204),s.849-868.

ifadesi kullanılabilir. İnsanın duygularına ve ihtiyaçlarına seslenen milliyetçilik, tarih içerisinde insana aitlik ve yer hissini tattırdığı için insanlar arasında doğal bir sözleşmenin sonucudur. Hiçbir siyasi düzen ve sistem, milliyetçilik kadar yardımlaşma duygusunu ve ait olduğu milletin menfaatlerini koruyup gözetmeyi sağlayamamıştır. XVIII. yüzyılda yaşanan Sanayi Devrimi ve beraberinde getirdiği yenilikler, toplumu etkisi altına almış; yüzlerce insan köy hayatından vazgeçip, şehre göç etmiştir. Sanayinin giderek güçlenmesi, alışverişi artırdığından iletişim için ortak bir dili de zorunlu hale getirmiştir. Böylece dağılmış gruplar bir araya gelerek bugünkü milletlerin temelini oluşturmuştur. Başka coğrafyalara çeşitli sebeplerle göç eden veya göç etmek zorunda bırakılan toplumların göç ettikleri bölgenin dilini öğrenmeleri, bölgeye uyum sağlamalarını kolaylaştırmaktadır. Dil ve dile bağlı ortaya çıkan kültür, modern anlamda milliyetçiliğin esin kaynağı durumundaki Fransa ve Fransız milliyetçiliğinin temel özelliğidir. Ancak her toplum, kendi milliyetçiliğinin ortaya çıkışına sebep olan durumu birbirinden farklı değerlendirmektedir. Örneğin, İngilizler, milliyetçiliklerinin çıkış sebebi olarak maddi ve teknolojik rahatlığı görürken, Almanlar milliyetçiliğini kültür ve ırk kavramına dayandırmış; Fransızlar ise dil ve ırk, milliyetçiliklerini ortaya çıkaran unsurlar olarak değerlendirmişlerdir.⁶² Her ne kadar modern anlamda milliyetçilik XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ifade edilse de, geçmiş zamanlardan itibaren milliyetçilik, kültürel olarak var olmuştur. Fransız İhtilali'nin şekillendirdiği bilinçli milliyetçilik dünyayı etkisi altına almış ve XIX. yüzyılda milli devlet modeli önem kazanmıştır. Anlaşılabileceği üzere, milliyetçilik yaşanan sürece göre yorumlanıp uyarlanabilen bir değer olmuştur.

Bu değer, insana kendisini önemli hissettirirken, mensup olduğu toplumun kadimliğini ispat için uğraşmasına ve kendi mevcudiyetini bu şekilde meşrulaştırmasına sebep olmuştur. İdeolojik olarak milliyetçiliğin tanımını yapmaya çalıştığımızda ise, merkezine milletin kaygılarını alan, milletin menfaati doğrultusunda hareket eden ve milleti için emek veren bir düşünce sistemi olarak tanımlamak mümkündür. Aynı zamanda milliyetçilik, tarihin farklı dönemlerinde farklı özellikleriyle ön plana çıkarılmış ve zaman içerisinde yeni özellikler de kazanmıştır. Milliyetçilik, pek çok amaca hizmet etmektedir. İşte bu sebeple, tarafsız bir görünüme sahip olmuştur.

⁶² Hakan Poyraz, “*Telafluz ve Gramer Açısından Milliyetçilik*”, **Türk Yurdu**, 1999/ 19(139-141), s.156.

Günümüzde ise milliyetçiliğin bu kadar dile getirilmesinin ve öneminin vurgulanmasının altında yatan etken, devletlere artık savaşla değil, bireyin vatani ve milleti ile olan duygusal bağlarının koparılmasıyla son verilmesidir. Yaşadığımız süreçte dünya, bağımsız milli ekonomilerden uzaklaşıp küresel bir ekonomik sisteme geçiş yapmaktadır. Bu durum ise zamanla devletin ekonomisini büyük şirketlere bağımlı hale getirirken, milletin kendine has gelenek göreneklerinden, toplumsal ahlak kurallarından, sosyal yaşantısından ve uzun yıllar el birliği ile oluşturduğu kültürel yapısından uzaklaşmasına ve milli kimliğini kaybetmesine neden olacaktır. Vatanına ve milletine karşı bir hassasiyet beslemeyen toplumun toprakları üzerinde hâkimiyet kurup onu yönetmek oldukça kolaydır. Bunun dışında, milliyetçiliğin işlevsel yönlerini aşağıdaki şekilde açıklayabiliriz:

- Milliyetçilik, parçalanmış devletleri tek çatı altında toplamaya yararken, çok uluslu devletlerde yarattığı etkiyle dağılmaların önüne geçer.
- Milliyetçi düşünce, azınlık durumundaki milletlerin bağımsızlıklarını kazanıp devlet kurmalarını sağlar.
- Milliyetçilik düşüncesi, milletin refahı ve siyasi saygınlığı için sömürgelere sahip olma hissini artırır. Ancak kötüye kullanıldığında, Almanya’da yaşanan Nazi dönemi gibi saldırgan bir güç haline de gelebilir.
- Milliyetçilik güçlü devletlerin ekonomik çıkarlarına hizmet etmiştir ve en önemlisi sömürge toplumlarının milli devletler kurmasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti’nin hasta adam olarak görüldüğü, inançsız ve şuursuz devlet adamlarının bulunduğu bir dönemde, gazetelere: *“Türklerin istiklale layık olmadıklarından, daha uzun süre büyük devletlerden birinin himayesi altında yetişmesi gerekir. Avrupa ile başa çıkmayı asırlardan beri Asya’nın hangi kavmi başardı ki, biz başarabilelim”*⁶³ şeklindeki demeçleri veren devlet adamlarına en büyük cevap, Osmanlı İmparatorluğu’nun milliyetçi bir yapıya sahip halkı ve aydınlarının *“Ya istiklal ya ölüm!”* diyerek verdiği mücadelenin sonucunda kurulan bağımsız, yüce Türkiye Cumhuriyeti Devleti olmuştur. Milletlerin kendine özgü tutum ve davranışlarına bağlı olarak milliyetçiliğin kullanım şekli, beraberinde bazı problemleri de getirmektedir.

⁶³ Ergenekon Savrun, Didem Uçan, **Milliyetçilik Tipolojileri**, Nobel Akademik Yayıncılık, Bursa 2018,s.199.

Milliyetçiliğin uygulanması, süreç içerisinde bazı toplumları bağımsızlığından ederken bazı toplumları ise bağımsızlığına kavuşturmuştur. Milliyetçiliğin bu işlevsel yönü, bağımsızlığını kazanmış toplumların başarısını gölgelememelidir. Bir milletin iradesini, özgürlüğünü ve onurunu savunması en tabii hakkı iken, bunun tam tersi hareket etmek ahlak kavramının dışındadır. Milliyetçilik, milletin üzerinde baskı ve zorbalıklara karşı oluşan bir tavır olarak düşünüldüğünde ahlaki bir içeriğe sahipken, saldırı amaçlı kullanıldığında ise ahlaki olarak değerlendirilemez. Milliyetçilik kavramının bu ve benzeri işlevsel yönleri sebebiyle herkes tarafından kabul gören bir tanımını ortaya koymak oldukça zor görünmektedir. Bu sebeple, yapılan tanımların birçoğu birbirleriyle örtüşmemekte ve bir belirsizlik söz konusu olmaktadır. Bu belirsizliğin sebebi ise yapılan tanımlarla birlikte milliyetçiliğe vatanseverlik, etnik merkezilik, yabancı düşmanlığına varan ulusal üstünlük ve emperyalist bir düşüncenin dâhil edilmesinin yanı sıra; milliyet, ırk, millet, ortak ulusal veya kültürel geleneğe sahip bir sosyal grubu ifade eden etnisite ve kültür gibi kavramların da milliyetçilikle iç içe geçmiş olmasıdır.

Milliyetçiliği kişinin yaşadığı topluma karşı duyduğu bağlılık hissi ile oluşan siyasi bir ideoloji olarak tanımlamamız mümkündür. Bu bağlılık hissi, içinde bulunduğu milletin yararını gözeterek devletin aldığı her türlü fayda sağlayan karar ve icraatta devletini desteklemeyi de beraberinde getirir. Milliyetçiliğin günümüzde ifade ettiği anlam ve zihinlerdeki karşılıklarını anlamak adına birkaç tanıma yer vermek faydalı olacaktır. Anthony Smith, milliyetçiliği açıklarken aşağıdaki ifadelere yer vermektedir:

“Milliyetçilik, eski dini kültür tarzlarını ve ailevi eğitimi örten ya da onları yerinden eden tarihselci bir kültür ve eğitim biçimi olarak görülmelidir. Milliyetçilik, bir siyasi doktrin ve siyaset üslubu olmaktan ziyade tınısını yerküreye yaymış bir kültür bir ideoloji, bir dil, mitoloji, sembolizm ve bilinç biçimi ve millet de anlam ve önceliği bu kültür biçimi tarafından ön varsayılan bir kimlik tipidir. Bu anlamda millet ve milli kimlik milliyetçiliğin taraftarlarının bir yarattısı olarak görülmelidir. Anlamı ve kutsallığı da milliyetçilerin el emeğidir.”⁶⁴

⁶⁴ Anthony D., Smith , **Milli Kimlik** ,(Çev:B.Sina Şener), İletişim Yayınları ,İstanbul 1999, s.147.

Milliyetçilik üzerine fikir yürüten bazı araştırmacılar, milliyetçiliğin milli devlet ideolojisi olduğunu vurgularken tanımını, modern topluma uyarlanmış sözde akrabalık olarak açıklamışlardır.⁶⁵ Bir başka tanımını ise Ümit Özkırmımlı tarafından şu şekilde yapılmıştır:

“Her şeyden önce bilincimize bir şekil veren, dünyayı adlandırmamızı sağlayan bir söylem; başka bir deyişle, toplu kimliklerimizi belirleyen, günlük konuşmalarımızı, davranış ve tutumlarımızı yönlendiren bir görme ve yorumlama, bir algılama biçimi. ⁶⁶”

Anthony Giddens ise milliyetçilik hakkındaki görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: *“Ulusçuluk ile asıl olarak psikolojik bir olayı, bireylerin bir politik düzenin üyeleri arasındaki toplumsallığı vurgulayan semboller ve inançlar dizisiyle ilişkisini kastediyorum.”*⁶⁷ Milliyetçilik hakkındaki tanımlamaların en yaygın olanları ise şu şekilde sıralanabilir:

- Bir topluluğun millet olması için geçirdiği tarihi süreç ve millet refleksinin gelişmesi süreci, milliyetçilik olarak adlandırılır.
- Bireyin kendisini bir milletin mensubu hissetmesi ve bu doğrultuda hareket etmesi, milliyetçilik olarak adlandırılabilir.
- Bir milletin başta dil olmak üzere bayrak, marş, para birimi, milli gelenek ve görenek, mit, töre, milli tören gibi unsurlarla temsil edilmesi, milliyetçilik olarak adlandırılabilir.

Bu konuda, Umut Özkırmımlı’nın eserinde Michael Billig’in düşüncelerine yer verilmiştir. Billig, bu durumu şöyle açıklamaktadır: Milliyetçilik, egemenlik kazanılınca unutulmaz; millet tarafından benimsenir ve milli semboller gündelik alışkanlıklarla bezenir. Kişinin düşünce ve davranışlarına yansımalarıyla milli ortam oluşur. Milli kimlik, sürekli olarak yeni alışkanlıklarla üretilmeye devam eder. Oluşan milli ortamda milli semboller, millet farkına varmadan fark edilir hale gelir. Yazar, yerleşik toplumların her gün üretilmesini sağlayan bu duruma banal milliyetçilik adını vermiştir. Banal milliyetçiliğin temsilcisini ise özel günlerde ortaya çıkan bayraklarda değil, kamu

⁶⁵ Thomas Hylland Eriksen, **Etnisite ve Milliyetçilik**, (Çev: Ekin Uşaklı), Avesta Yayınları, İstanbul, 2004, s.165.

⁶⁶ Umut Özkırmımlı, **Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış**, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2009, s.15.

⁶⁷ A.Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet** s.159.

kuruluşlarında kimse tarafından dikkat çekmeyen asılı bayraklarda görür.⁶⁸ Bunun dışında:

- Bir milleti yansıtan toplumsal ve siyasal hareket, milliyetçilik olarak adlandırılabilir.
- Belirli bir topluma ait millet öğretisi veya ideolojisi de milliyetçilik olarak adlandırılabilir.⁶⁹

Yapılan onlarca tanım, bize milliyetçilik kavramının modern bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır. Milliyeçiliğin merkezinde öne sürdüğü dört ana görüş bulunmaktadır. Bu görüşleri ise aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Dünya üzerinde birçok millet var olmuştur. Ancak bu milletlerin yaşam şartları, yaşadığı coğrafya, geçirdiği tarihi süreç ve ortaya koyduğu karakter birbirinden farklıdır.
- Her türlü siyasi ve toplumsal hareketin temelinde millet vardır ve millete duyulan bağ, diğer hiçbir bağ ile kıyaslanamayacak kadar güçlüdür.
- İnsan, ancak bir milletin mensubu hissettiğinde özgür olup, kendini geliştirip üretebilir
- Milletlerin güvenlik kaygısı duymadan özgür hareket ediyor olması, yeryüzünde barış ve adaletin hâkimiyetini sağlayacaktır.⁷⁰

Milliyetçiliğin yapılan birçok tanımına karşılık; dinsel milliyetçilik, tarihsel milliyetçilik, ırkçı milliyetçilik, siyasal milliyetçilik, militan milliyetçilik gibi birçok çeşidi de mevcuttur. Bunlardan en çok dile getirilenlerinden kısaca bahsetmek gerekir. Bağımsızlık öncesi, toprağa bağlı milliyetçilik olarak adlandırdığımız akım, kolonicilik faaliyetleri yürütülen devletlerin yabancı idaresinden ve etkisinden kurtulmasını hedefler, devlet millet oluşturma amacı taşır. Bağımsızlık sonrası ise dağılmış kavimlerin kurtarılan topraklar üzerinde bir araya getirilip bir devlet kurmasını amaçlar. Bağımsızlıktan önce, etnik milliyetçilik daha çok mevcut siyasi otoriteden ayrılıp, ortak ulusal ve geleneksel kültüre sahip insanlarla birlikte yeni bir millet kurmayı amaçlamaktadır. Bağımsızlık sonrası etnik milliyetçilik ise, sınırları dışındaki

⁶⁸ U.Özkırımlı, , **Milliyetçilik Kuramları...**, s.248.

⁶⁹ Anthony D. Smith, **Milliyetçilik**, (Çev: Ümit Hüsrev Yolsal), Atıf Yayınları, Ankara 2013, s.15.

⁷⁰ U. Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları...**, s.226.

soydaşlarını kapsayacak şekilde genişleme amacını taşır. Batı tipi milliyetçilik akımında, başka milletler karşısında üstünlük sağlayamayan milletin, ihtiyaçlarını karşılayabilecek potansiyeli ve donanımı mevcuttur. Bu akım, toplumsal kökleri sebebiyle birey, toplumsal kurallar ve toplum ile ilgili birçok düşünceye dayanmaktadır. Doğu tipi milliyetçilik adını verdiğimiz akımda, Batı Avrupa gibi çok uluslu ve ilerlemiş toplumların kriterleri ölçek olarak kullanılarak milletin geri kalmışlığı göz önüne serilir. Böyle bir durumda, milletin çağın yeniliklerini yakalayabilmesi için yeni bir kültür oluşturması veya mevcut kültürü taklit etmesi, milli kimliğin yok olmasına neden olabilir. Bu sebeple milli kültürün, çağın ihtiyaçlarına göre şekillendirilip canlandırılması gereklidir. Ancak bu durum, birçok çelişkiyi beraberinde getirir; çünkü ilerleme sağlamak için örnek alınan toplumlar, aynı zamanda rakip olarak görülen düşmanlardır. İlkel milliyetçiliği, kabile yaşantısının günümüze kadar ulaşmış hali olarak açıklamamız daha doğru olacaktır. Burada, farklı bir etnik grup ve millet söz konusu değildir; aşiret yapısına benzer bir milliyetçilikten bahsedilebilir. Bütüncül milliyetçilik olarak adlandırdığımız milliyetçilik türü, her olay ve durumda ilkelerinden vazgeçmeyerek, milletin yararını göz önünde tutarak hareket etmeyi savunmaktadır. Mustafa Kemal Atatürk'ün inkılapları, bu anlayışın somut bir örneğini sunar. Eğitim alanında harf inkılabı ile halkın bilgiye erişimini kolaylaştırırken; kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanıyarak toplumsal eşitliği sağlamıştır. Ekonomide millî sanayi hamleleriyle halkın refahını artırmayı hedeflemiş, hukuk alanında ise laik ve modern bir sistem inşa ederek adaleti herkese eşit şekilde sunmayı amaçlamıştır. Atatürk'ün liderliğinde gerçekleştirilen bu reformlar, yalnızca milletin değil, aynı zamanda geleceğin yararını gözetken bütüncül milliyetçiliğin örnekleridir. Bütüncül ve baskıcı milliyetçiliğin tarihi süreçteki olumsuz örneğini ise 1889 doğumlu Avusturyalı Adolf Hitler vermektedir. 1933'te başbakan olan Hitler, bir sene sonra kendisini Almanya'nın lideri ilan ederek Alman halkını etkisi altına aldı. Almanların üstün bir millet olduğunu ve siyasi bir çatı altında toplanmaları gerektiğini düşünen Hitler, bu uğurda başta Yahudi olmak üzere birçok azınlığın canına kıyar.

Kültürel milliyetçilik anlayışında, milli kimliğin ifade edilme şekli, tarihsel ve toplumsal süreçte oluşturulan değerler bütünü olarak tanımlayabileceğimiz kültür üzerinden yapılmıştır. Kültür kelimesine çeşitli anlamlar yüklenilmiştir. Latince "toprağı işlemek" anlamına gelen bu ifadenin Batı Avrupa dillerinde kazandığı anlam

ise “ yüksek umumi bilgi” şeklindedir ve Türkçeye bu anlamıyla girmiştir.⁷¹ İnsan topluluğunun olduğu her yerde kültürün varlığından bahsedilebilir. Kültür ile medeniyet kavramını ayıran temel unsur ise kültürün yerli ve milli, medeniyetin ise uluslararası bir yapıya sahip olmasıdır. Kültür, insanı işleyerek bulunduğu toplumun sanat, edebiyat, mimari gibi alanlarda ulaşabileceği en yüksek noktaya ulaştırır. İbrahim Kafesoğlu’nun ifade ettiği gibi:

“İnsan nasıl fizikî teşekkülât itibarıyla bir bütün ve vücut organlarının birbirini destekleyici ve tamamlayıcı faaliyetleriyle bir ahenk teşkil etmekte ise, cemiyet de fertlerden meydana gelen dış yapısı, his, akıl, muhakeme, hafıza mahsulü olan ve kültür sözü ile ifade edilen manevi faaliyetleriyle ahenkli bir bütündür. İnsanın el, ayak, dimağ, vb. gibi uzuvlarına karşılık cemiyetin de dil, tarih, edebiyat, sanat, fikir, felsefe adlı organları vardır. Nasıl bir insan, uzuvlarının umumi heyetiyle diğer insanlardan farklı ise, bir cemiyette kendine mahsus olan dil, sanat, vb. den kurulu içtimai unsurlarıyla diğer cemiyetlerden ayrılır ve her cemiyette bu sosyal unsurların toplamı millî kültür dediğimiz manevi faaliyetler birliğini meydana getirir. Bir vücudun büyüüp serpilmesi için beslenme ve bakım gerekir. Bunun gibi, cemiyetin ilerleyip yükselmesi de millî kültür unsurlarının, anlaşma ve uzlaşma halinde ve birbirini ikmâl eder şekilde geliştirilmesine bağlıdır.”⁷²

Yapılan savaşları, meydan muharebelerini kazanmak, yüzyıllardır kim olduğunu unutan, kendine yabancılaşan bir millete kendini hatırlatmaktan daha kolay bir süreçtir. Kültürel milliyetçiliğin temel amacı ise milletleri millet yapan tarihsel köklerini, birlikte oluşturdukları kültürü, kendilerine ait değer yargılarını, kültürel kimlik vurgusuyla tekrardan canlandırmaktır. Toplumsal ahenk ve ahlaki hedefler, kültürel milliyetçiliğin temel iki konusu durumundadır. XIX. yüzyılda Avrupa’da etkili olan kültürel milliyetçilik anlayışının en önemli temsilcisi Johann Gottfried von Herder olmuştur. Türk dünyası özelinde Türk milliyetçiliği; Türk tarihi, Türkçe ve Türk kültürü çerçevesinde oluşturulmuştur. Türk kültür milliyetçiliğinin amacı ise geçmişten gelen güçlü kökleri bulup, bu köklere sınıksız tutunarak her türlü tehlikeye karşı parçalanmanın önüne geçmek, empoze edilmeye çalışılan kültürlerle karşı korunup, Türk milli kültürünü yüceltmek olmuştur. Ziya Gökalp’in temsil ettiği bu türün temsilcileri arasında Necmettin Hacıeminoğlu, Galip Erdem gibi isimler sayılabilir. Kültür milliyetçiliği, milleti kutsal bir varlık olarak görürken, milletin geçirdiği tarihi serüvene de oldukça önem verir. Kültürel milliyetçilikte milleti oluşturan en önemli

⁷¹ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019 s.15.

⁷² İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri**, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1970,s.27.

faktör milli kültürdür. Kendi kültürüne yabancılaşan ve kültürünü koruyamayan milletin unsurları, süreç içerisinde yok olmaya mahkûmdur. Ortak kültür, beraberinde ortak hareket etmeyi ve birlikte inanmayı da getirdiği için bireylerin birbirine olan bağlılıklarını arttırır.

Milli kültür, kültürel emperyalizm tehlikesi ile savaşmak zorundadır. Kültürel emperyalizmin en güçlü silahları arasında çok uluslu şirketler, ekonomik yaptırımlar, dijital iletişim araçları, medya ve eğlence gibi unsurlar bulunmaktadır. Artık savaşlar, milletlere özünü unutturularak gerçekleştirildiği için milli kültürün aktarılması oldukça önemli bir yere sahiptir. Kültürden sonra millet olabilmenin en önemli unsurunu milli dil olarak görenler de mevcuttur. Bir binayı ayakta tutan unsur kolon olarak görülürken, kültürel milliyetçilere göre milleti ayakta tutmayı sağlayan unsur dil olmuştur. Dil, bir toplumun kendine has konumu, kültürü ve tarihi yolculuğu içerisinde zamanla oluşmuş, katkısız, toplumsal ve canlı bir görünüme sahiptir. Dil, kültürün aktarılması ve nesilden nesille devam etmesinde en önemli araçtır. Milli dilini kaybetmiş bir millet yok olmaya mahkûmdur. Ahmet Hakan ile İskele Sancak programına katılan ve *“Dilini unutan kavimlerin tarihten adları bile silinir gider. Anadolu böyle yok olmuş kavimlerin binlerce yıl sonra kazılarda bulunan çanak çömlek kırıntıları ile doludur”* sözleriyle dikkat çeken Oktay Sinanoğlu, yabancı dilde eğitim hakkındaki görüşlerini aktardığı program bizlere dil konusunun ne kadar ciddi bir mesele olduğunu hatırlatmaktadır. Programda:

“Amerika, Türkiye’nin her tarafında, yani Harput’ta, Merzifon’da vs. Amerikan kolejleri, misyoner okulları açtı. Robert Koleji de bunlardan biriydi. Bu okullar, Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanmasında çok büyük rol oynamıştır. Bulgaristan’ın kopartılması, Ermeni olaylarının başlatılması gibi. Atatürk, bu okulları kapatmıştır. Yabancı dilde eğitimi bunlar getirmiştir. Çünkü misyonerlik böyle başlar. Fransız’da yapar, İngiliz’de yapar, İspanyol’da. Bunlar, bu sömürgeciliğin önemli araçlarıdır. Sömürgeci, eskiden gelir, neyin varsa alır, götürür, milleti aç ve fakir bırakır, toprağına el koyardı. En korkunç sömürgecilik ve sömürgeleşme ise kafaların ve beyinlerin sömürgeleşmesidir. Kimliğin gider, inanın gider, dilin, dinin, imanın gider. Tarih bilincin gider. Dedeni İngiliz holiganı, kendini Tarzan zannetmeye başlayan bir toplum haline gelirsın. Türkiye’de elli senede büyük çapta bu durum gerçekleşti. Bu beyinleri, kafaları sömürgeleştirme oyunu bütün sömürgeciler tarafından 1500’lerden itibaren yapılmıştır. İspanyollar, Güney Amerika’da İspanyolca’yı, Fransızlar Kuzey Afrika’ya gittiklerinde Fransızca’yı dünya dili olarak aktarır. Bir süre sonra gittikleri yerde eğitim dilini kendi dillerine çevirirler. Örneğin Cezayir’de Tunus’ta Fransızca konuşuluyor. Arapça yok olmuş. İngiltere ise Hindistan’da aynı durumu yaşattı, ancak Hindistan sonradan akıllandı ve bununla mücadele ederek, tersine çevirmeye

çalıştı. Kibar haliyle, nerenin etkisine girdiysen, oranın dilini dünya dili zannedersen, zannettirirler. Mesela eski Sovyetlerde onlara sorarsan, dünya dili Rusçadır. Dünya dili İngilizce diye bir şey yoktur. Gidin Avrupa'ya, İngiltere dışında hiçbir yerde İngilizce göremezsiniz. Dünya'nın aklı başında hiçbir yerinde, sömürge kafası olmuş, Cezayir ve Tunus gibi birkaç yer hariç, kendi dilinden başka bir dille eğitim yapılmaz. Ama bu, demek değildir ki herkes mesleğine lazım olan yabancı dilleri öğrenmesin, o ayrı. Türkiye'de ve böyle ülkelerde bu kavram karışıklığı kasten yaratılır. Mimarlık yapacaksan, İspanyolca ve İtalyanca bilip o dergilere bakabilmen vs. faydalıdır ancak şart değildir. Mesleki açıdan, insanların yabancı dil bilmesi faydalıdır. Ben her gittiğim ülkenin dilini biraz öğrenip o dilden konuşma yaparım ama bu meraktır, şart değildir. Ellilerde, hatta altmışa kadar böyle bir yanılgı Türkiye'de yoktu. Kasıtlı olarak çıkarılmıştır. Bu durum, küresel kraliyetçi takım tarafından Türkiye'de çıkarıldı. Yetmişlerde gazetelerde İngilizce ilanlar verildi. Her ülkede yabancı diller, mesleğine göre öğrenilir, gerekiyorsa, ancak ikinci ya da üçüncü dil olarak öğrenilir. Anadili kaldırıp onun yerine başka bir dili koymak ki, yabancı dilde eğitim budur. Bu tarihten kendini silmek için toplu intihar demektir.⁷³

Türk kültür milliyetçilerinin önemini vurguladıkları diğer bir unsur ise tarihi süreçtir. Kültürü oluşturan yaşanmışlıklar ve birlikte edinilmiş tecrübelerdir. Bu sebeple Türkler, siyasi otoritelerini kurup ortaya çıktıkları ilk andan itibaren, birbirlerinden farklı coğrafyalarda sayısız devlet kurdukları halde, siyasi, sosyal ve askeri alanlarda yaşam tarzlarında büyük anlamda farklılaşma görülmemiştir. Bu durumun nedeni ise Türk kültürünün oluşumunda ve beslenmesinde tarihten alınan dersler, edinilmiş tecrübeler ve güçlü töre yapısıdır. Türk kültür milliyetçiliğinde din kavramı da önemli bir yerde konumlanmaktadır. Din, örf ve adetler, töre kavramları bir bütünün parçasıdır. Türklerin İslamiyet'i kabulü ile birlikte kültürel milliyetçiliğin önemi bir kez daha ortaya çıkmıştır. İslamiyet'in kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'in ayetleri ve İslam peygamberi Hazreti Muhammed'in ırkçılığa karşı söylemleri, İslamiyet'in kabulünden sonra kültür milliyetçiliğin önemini bir kez daha ortaya koymuş ve milliyetçilik kavramının Türklere yansıması, Türk kültür milliyetçiliği etrafında şekillenmiştir. Konuyu desteklemesi açısından aşağıda ayet ve hadise yer verilmiştir.

Hucurat suresinde; *“Ey insanlar! Sizi bir erkekle bir kadından yarattık. Hem de sizi şubeler ve kabilelere ayırdık ki, birbirinizi tanıyasınız. Şüphesiz ki, Allah katında en şerefliiniz, takvaca en ileride olanınızdır”*⁷⁴ ifadelerine yer verilmiştir. Ayrıca *“Ey insanlar! Şunu iyi bilin ki, Rabbiniz birdir, atanız da birdir. Arap'ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arap'a; beyazın siyaha, siyahın beyaza takva dışında bir üstünlüğü*

⁷³ M. Yürekli, “İskele Sancak”, Televizyon Programı (Tartışma-Haber), Kanal7 Tv, Türkiye, 3.01.2002.

⁷⁴ Hucurat 13. Ayet.

yoktur”⁷⁵ hadisi şerifi de bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk dini milliyetçiliğin bir parçası olarak görmüş ve dini eğitime önem vermiştir. Bu durumu desteklemesi açısından Mustafa Kemal’in aşağıdaki sözlerine yer verilmiştir.

“... Bizde ruhbanlık (ayrıcalıklı din adamlarından oluşan bir sınıf) yoktur, hepimiz eşitiz ve dinimizin hükümlerini eşit olarak öğrenmeye mecburuz. Her kişi dinini, din işlerini, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır. Orası okuldur.”⁷⁶

“Camilerin kutsal minberleri, halkın ruhi, ahlaki gıdalarına en yüksek, en verimli kaynaklardır. Minberlerden halkın anlayabileceği dille ruh ve düşünceye hitap olunmakla Müslümanların vücudu canlanır, düşünceleri temizlenir, imanı kuvvetlenir, kalbi cesaret bulur. Fakat buna karşılık hutbe okuyanların ilmi niteliklere, özel liyakat ve genel kültüre sahip olmaları önemlidir.”⁷⁷

Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere Atatürk, dini eğitime oldukça önem vermiş ve bunu Türk kültürünün bir parçası olarak görmüştür. Mustafa Kemal Atatürk, akla ve bilime önem vermeyen dini inanışların karşısında yer almıştır. İslamiyet adı altında yapılan yersiz yorumların önüne geçmek isteyen Mustafa Kemal Atatürk, masrafını devlet aracılığıyla karşıladığı Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’a ait Hak Dini Kur’an Dili isimli tefsir kitabını hazırlatmıştır. Bunun yanında Ahmet Naim ve Prof. Dr. Kamil Miras’a Sahih-i Buhari Muhtasarı ve Tecrid-i Sarih adlı hadis kitabı çevirisini yaptırmıştır. Ayrıca Mehmet Akif Ersoy’dan da Türkçe Kur’an meali istemiştir. Böylece Türk milleti, dini konularda aydınlatılacak; Arap geleneklerinin din adı altında yayılmasının önüne geçilecek; hurafe ve batıl inançlardan arındırılarak dinini en saf haliyle öğrenmesi sağlanacaktır.

Türkçülük mücadelelerine geçmeden önce Fransız İhtilaliyle şekillenen millet ve milliyetçilik kavramlarının açıklanması gerekli görülmüştür. Türkçülük, Türk milletinin kültürel, sosyal, siyasi ve ekonomik bakımdan gelişmesini ve ilerlemesini amaçlayan bir fikir akımıdır. Türkistan ve Azerbaycan coğrafyasında Rus işgaline karşı ortaya çıkan Türkçülük mücadelesinin temel amacı, Rus istilasına karşı Türk topluluklarının dil, kültür ve geleneklerinin muhafaza edilmesi ve milli kimliklerinin korumasıdır. Türkçülük mücadelesi, Rusya’nın işgali altındaki Türk halklarının bağımsız devlet

⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, Müsned, C. 5, s. 411.

⁷⁶ **Atatürkçülük I**, Genelkurmay Başkanlığı Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: İstanbul 2001, s.455.

⁷⁷ Genelkurmay Başkanlığı, **Atatürkçülük I**, s.459

kurma ve özgür bir yaşam sürme ülküsüyle şekillenmiştir. Türk halkları arasında birliği sağlamak, ortak bir Türk kimliği ve kültürü etrafında birleşmek, işgale karşı ortak bir mücadele yürütmek Türkçülüğün temel hedeflerden biridir. Rusya'nın Türk halklarına yönelik kültürel ve dini asimilasyon politikalarına karşı durmak için kullanılan Türkçülük düşüncesi, süreç içinde milli direniş hareketine dönüşmüştür. Türkçülük hareketi, eğitim yoluyla halkın bilinçlendirilmesini, kendi kültürel mirasına sahip çıkmasını ve modernleşmesini savunmuştur. Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura ve İsmail Gaspıralı gibi isimlerin çalışmaları Türk halklarının Rusya'nın asimilasyon politikalarına karşı eğitim ve kültür yoluyla direnişini güçlendirmiştir.

İşgale karşı milli direniş hareketleri bazı bölgelerde silahlı mücadeleye dönüşmüştür. Bu mücadeleleri yürüten istiklal savaşçıları ise Rus yönetimi tarafından, eşkiyalık tanımlamasıyla karşılaşmıştır. Ancak bu hareketin bir grup haydutun veya düzensiz çetelerin eylemleri olmadığı, aksine Türk halkının işgalci Sovyet güçlerine karşı organize bir şekilde yürüttüğü bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Türkistan ve Azerbaycan'da yürütülen bağımsızlık mücadelesinde Türkler yılmadan, büyük fedakârlık göstererek direnmiş, ancak dış destekten yoksun ve ekonomik zorluklar içinde mücadele verdikleri için bir noktada güçleri tükenmiştir. İşte tam bu noktada Rus işgali gerçekleşmiştir. Ancak 1991 senesinde, bir dizi politik, ekonomik ve toplumsal faktörün bir araya gelmesiyle Sovyetler Birliği dağılmış ve Sovyet Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

Araştırmada Türklerin milli mücadelesi ve Türkçülük çalışmaları ile ilgili bilgi verilecektir. Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde Türkoloji çalışmaları ve tarihi serüven içinde Türklerin milliyetçilik örnekleri yer almıştır. İkinci bölümde ise Azerbaycan Türkçülük mücadelesine giden süreç incelenecektir. Azerbaycan'ın Rus işgaline uğramasıyla başlayan bu süreç, Azerbaycan'daki Türkçülük mücadeleleri ile sona erecektir. Üçüncü bölüm ise tamamen Türkistan coğrafyasında yaşanan Türkçülük hareketleri ile ilgilidir. Türkistan bölgesinde yer alan Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan'da Sovyet işgaline karşı yürütülen milli direniş hareketine yer verilmiştir. Bu başlık altında yer verilen Türkçülük mücadeleleri basın yayın faaliyetleriyle eğitim yolu ile bazen de silahlı mücadeleler ile gerçekleşmiştir. Birçok mücadelenin yaşandığı Türkistan

coğrafyasında her mücadeleye yer vermek bu kısa süreç içinde mümkün olmadığından, ön plana çıkan mücadeleler çalışmamda yer alacaktır. Araştırmanın bir nebze de olsa Türkistan’da Türkçülük faaliyetlerine dair boşluğu dolduracağına inanılmaktadır.

I.BÖLÜM

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN GELİŞİMİ

1.1. Dünyada Gelişen Milliyetçilik Hareketlerinin Türkolojiye Yansımaları

Milliyetçiliğin Türk toplumuna yansması “Türkçülük” ifadesi ile adlandırılmıştır. Türkoloji çalışmaları, özellikle XIX. yüzyıldan itibaren milliyetçilik akımlarıyla birlikte gelişmiş ve Türk kimliğinin şekillenmesinde belirleyici rol oynamıştır. Bu nedenle Türkolojinin gelişim sürecine değinmek yerinde olacaktır. XIX. yüzyılda Batının dünya üzerindeki üstünlüğü, Batı dışındaki toplumların doğal kaynaklarını işletme ve kontrol altına alma şeklinde bir yapı kazanmıştır. Kendi üstün konumunu korumak isteyen Batı, geleneksel toplumları; tarihsel süreçteki neden ve sonuçları kendisinden farklı biçimde algılama, anlama ve tanıma çabasıyla ele alma ihtiyacı hissetmiştir. Orta Çağ olarak adlandırılan dönemde, Batının Doğu toplumlarıyla ilişkisi oldukça sınırlı ve Osmanlı denetimi altında olmuştur. Rönesans sonrası yaşanan gelişmeler Orta Çağ’ın tabularını yıkmayı başarmış ve XIX. yüzyılda batılı devletler özgür bakış açısıyla Doğuya bakabilmişlerdir. Atılan bu adım, Batının Doğu üzerinde kendisine bağlı yeni bir düzen kurma amacıyla ilgili olmuştur. Kendi çıkarlarına uygun politikalar izlemeye başlayan Burjuvazi, Doğu ile olan bağına yağma düzeninden hâkimiyet kurmaya yönelik bir yapıya dönüştürme çabasına girmiş, bu şekilde Doğunun üretim ve kontrol sorumluluğunu üstlenmiştir.⁷⁸

Bu süreçte Batının üretim ve kontrol sorumluluğunu üstlenmesi, geleneksel bilginin ötesinde yeni bilgi alanlarına ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymuştur. Bu ihtiyaç, arkeoloji, antropoloji ve etnoloji gibi alanların yanı sıra, Oryantalizm adıyla bilinen Doğu araştırmalarının gelişimine yol açmıştır. Bu çerçevede çeşitli araştırma kurumları ve enstitüler hayata geçirilmiştir. Elde edilen bilgiler Batının menfaati doğrultusunda kullanılacağı için bu alanda özel girişimlere de yer verilmiştir. Oryantalizm’deki gelişmelere bağlı olarak Sinoloji, İslamistik ve Türkoloji gibi bilgi

⁷⁸M. Karakaş, *Türk Ulusçuluğunun...*, s.89.

alanları da kurumsallaştırılıp, bilimsel bilgi haline getirilmiş, böylece Türkler hakkındaki ilk bilgiler iletişime geçtiği devletler aracılığıyla ortaya konmuştur.

Sürecin bu şekilde ilerlemesinin sebebi ise Türklere ait yazılı kaynakların mevcudiyetinin az olmasıdır. Tarafsız olmayacağı bilinse de Türkoloji çalışmaları ilk önce Çin Bilimi olarak adlandırılan Sinoloji çalışmaları doğrultusunda ilerlemiş, XIX. yüzyılda ise bağımsız bir karakter kazanmıştır. Türkistan Türkleri’ni bilimsel bakış açısıyla inceleme ve araştırma önceliği İngiltere ve Fransa’ya ait olmuştur. Araştırma yapan Türkologlar genellikle farklı ulusal kimliklere sahip olsa da, araştırmalarında elde ettikleri sonuçları Fransızca ve İngilizce kaleme almışlardır. Araştırmaların mali yükünün karşılanması sonucu başka dillerde yazılan çalışmalarda bulunmaktadır. XX. yüzyılın başlarında yayılmacı politika yürüten her ülkenin Türkistan’da çok sayıda Türkoloji çalışmaları yürüten ekipleri bulunmaktadır.⁷⁹ Haçlı seferlerinden itibaren Fransa’nın doğu ile ilişkilerini geliştirmeye yönelik adımları var olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman ile Fransız Kralı I. François arasında yapılan ittifak bu duruma örnek gösterilebilir. Fransa’nın doğu ile ilişkilerde öncü devlet haline gelmesi, Türkoloji çalışmalarında da merkez haline gelmesini sağlamıştır.

19 Ekim 1721’de Fransa’nın Paris kenti yakınlarındaki Pontoise bölgesinde doğan Josephe de Guignes, “Hunlar ve Türklerin Kökeni” ile “Hunlar, Moğollar ve Diğer Tatarların Tarihi” adlı eserleriyle Türkoloji alanında öncü isimlerden biri olarak kabul edilir.⁸⁰ Hunlar, Moğollar ve Daha Sair Tatarların Tarihi isimli çalışma Türk tarihini en eski dönemlerden itibaren ele alan ve milli tarih yazıcılığı üzerinde etkili olan ilk büyük çalışma olma özelliğini taşımaktadır. Bu eser, Ziya Gökalp’ın teşvikiyle H. Cahit Yalçın tarafından Türkçeye çevrilmiş, M. Halil Yınanç tarafından düzeltilmiş ve 1923-1925 yılları arasında Tanin Matbaası’nda sekiz cilt olarak yayımlanmıştır. Bu eserler Türkoloji çalışmalarının sistemleşmesinde önemli pay sahibidir.

Türkoloji alanındaki ilk akademik kürsü ise, 1795 yılında Paris’te “Ecole des Langues Orientales Vivantes” bünyesinde kurulmuştur. Bu gelişme, Türkoloji çalışmalarının kurumsal bir çerçevede ele alınmasının başlangıcı olmuştur. Fransa’da

⁷⁹H. Bayram Kaçmazoğlu, **Türk Sosyolojisi Tarihi I**, Doğu Kitapevi, İstanbul 2013, s.61-62 ‘den aktaran, Çağrı D. Çolak, “*Türk Siyasal Hayatında Türkçülük Fikrinin Gelişmesine Yol Açan Etkenler*”, **TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi**, 2016/8(29),s.64.

⁸⁰Ahmet Buran, “*Fransa’da Türklük bilimi ve Prof. Dr. Luis Bazin*”, **Bizim Külliye**, 2017/8(72),s.3-6.

atılan bu adımı 1814 yılında Rusya’da, 1821 yılında tekrar Fransa’da, 1870 yılında Macaristan’da ve 1906 yılında İngiltere’de açılan kürsü ve enstitüler takip etmiştir.⁸¹ Türkiye’de tanınırlık olarak diğer Türkologlara göre daha iyi durumda olan Fransız asıllı Leon Cahun, eserlerini oluşturmak için doğu ülkeleri üzerine sefere çıkmış, Türk dili ve edebiyatı üzerine çalışmalar yapmıştır. Türk tarihi ve Orta Asya Türkleri hakkında da araştırmalar yapan yazar, “Introduction a l’Histoire de l’Asie” adlı kitabında yaptığı araştırmalara yer vermiştir.⁸²

Ziya Gökalp, Avrupa’da Türklük üzerine yapılan çalışmaları iki gruba ayırır. Fransız yazarlar Lamartine, Auguste Comte, Pierre Lafayette, Mismar, Pierre Loti ve C. Farrere gibi Türk dostlarının yazılarına “turquerie” yani Türkseverlik adını verir. Bunun yanında, Rusya, Almanya, Macaristan, Danimarka, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerde yaşayan bilim insanlarının Türkler ve Türk dili üzerine yaptığı çalışmaları ise Türkiyat veya Türkoloji olarak adlandırır. Fransa’da, modern Türkçenin ilk dil bilgisi kitabı olan Grammaire de la Langue Turque (Dialecte-Osmanlı) adlı eseri kaleme alan Jean Deny, Türk Dil Kurumunun onursal üyelerinden biri olarak tanınmaktadır. Etimoloji, halk inançları ve gelenekleri, arşiv çalışmaları, yazıt bilimi, anıt yazıları, biyografi gibi alanlarda önemli katkılar sunmuş olan Deny, birçok değerli Türkologun yetişmesine de öncülük etmiştir.⁸³

Almanya’da Türkoloji çalışmalarının sistemleşmesine önemli katkılar sağlayan Julius Klaproth, araştırmalarını Fransızca yazmış ve Asiatiche Magazin adlı dergide yayımlamıştır. Hem Almanya hem Rusya’da çalışmalar yürüten Klaproth, yaşamını Fransa’da sonlandırmıştır. Çalışmalarını, seyahat, filoloji, tarih ve etnografya gibi farklı alanlarda sınıflandırmak mümkündür. Seyahatlerinden edindiği bilgilerle hazırladığı “Kafkasya ve Gürcistan’a Seyahat” adlı eseri, Kafkasya’daki topluluklara dair önemli ayrıntılar sunmaktadır. Bunun yanı sıra “Asya’nın Tarihi Tablosu”, “Asya Hakkında Muhtıralar”, “Uygur Lisan ve Menşei Hakkında Konuşmalar ve Asia Polyglotta” gibi eserleri, Türkoloji alanında önemli bir yere sahiptir.⁸⁴

⁸¹A. Buran, *Fransa’da Türklük...*, s.3.

⁸² David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1798-1919**, (Çev. Serdar Türe, Bekir Ertem, Fahri Erdem), Kervan Yayınları, İstanbul 1979, s.174 ‘den aktaran M.Karakaş, **Türk Ulusçuluğunun...**, s.91.

⁸³A. Buran, *Fransa’da Türklük...*, s.4.

⁸⁴ H.Namık Orkun, **Türkçülüğün Tarihi**, Kömen Yayınları, Ankara 1977, s. 32 ‘den aktaran M.Karakaş, **Türk Ulusçuluğunun...**, s.91.

Türkistan coğrafyasında Uygur Türklerinin merkezi olan Turfan bölgesi, Alman ziyaretçilerine kapılarını açmış ve Türkoloji çalışmaları bu doğrultuda gelişmiştir. Yapılan çalışmalar 1902-1914 yılları arasında Le Coq ve Grünwedel liderliğinde gerçekleştirilip, Uygurlara ait birçok eser elde edilmiştir.⁸⁵ Alman araştırmacılar, Turfan Havzası'ndaki Budist mağara tapınakları, yazıtlar ve arkeolojik kalıntılar üzerinde kapsamlı incelemeler yapmış ve bazı eserleri Berlin'e götürmüşlerdir. Bu çalışmalar, İpek Yolu'nun tarihi bağlantıları ile Uygur kültürünün Asya'daki diğer bölgelerle ilişkilerini daha iyi anlamayı sağlamıştır. Ancak, bu tür faaliyetler, yerel halkın kültürel mirasının talan edilmesi gibi etik tartışmaları da beraberinde getirmiştir.

Uygurlara ait belgelerden Çin ile münasebetleri hakkında bilgi edinen Alman araştırmacılar, Uygurları araştırmaya değer görmüşlerdir. Türkoloji çalışmalarında Almanya'nın merkezi bir hal almasıyla birlikte Rus Türkologları, çalışmalarını Almanya ekseninde yürütmüştür. Türklere ait birçok malzeme elde eden Rus araştırmacılar bu bilgi ve materyallerle çok sayıda koleksiyon, sözlük ve gramerler oluşturmuşlardır. Öyle ki Rusya'da Türkoloji çalışmalarının öncüsü Alman vatandaşı Vilhelm Radloff olmuştur. Asya'nın doğusu ve Türklerin ana yurdu olarak bilinen Türkistan ve Sibirya'ya araştırma için yaptığı gezilerin dışında, Kırgızlara yaptığı ziyaretler onun çok sayıda materyal toplamasına ve Türk kültürü hakkında gözlem yapmasına sebep olmuştur. Tüm bu bilgi ve birikimlerini aktardığı çok sayıda eserini Almanca ve Rusça olarak yayımlamıştır. Radloff'un çalışmaları arasında Almanca iki cilt halinde yayımladığı "Kadim Türk Kitabeleri" oldukça büyük öneme sahiptir.

Rusya'da yürütülen Türkoloji çalışmalarının diğer ülkelere kıyasla sunduğu imkânlar daha fazlaydı. Bu durum ise Rusya'da Türkoloji çalışmalarına yoğun ilgiyi beraberinde getiriyordu. Melioranski, Rusya'da mevcut çalışmalara katılmış Göktürk kitabeleri ve Kırgız grameri üzerinde çalışmalarını yürütmüştür. Rusya'da yapılan Türkoloji çalışmalarından en çok bilinenleri arasında Pekorski'ye ait "Yakut Lügati", Verbistski'nin "Aladağ Lügati" yer almaktadır. E.K. Pekorski'nin hazırladığı "Slovar Yakutskogo Yazıka (Yakut Dili Lügati)", Türk sözlükçülüğü ve Yakut kültürü açısından önemli bir eserdir. Yaklaşık elli yıl süren çalışmalar sonucunda ortaya çıkan bu sözlük, 1899-1930 yılları arasında on üç fasikül olarak yayımlanmış ve daha sonra

⁸⁵ M.Karakaş, **Türk Ulusçuluğunun...**, s.94.

üç ciltte bir araya getirilmiştir. 25 binden fazla sözcük içeren eser, toplam 1929 sayfadır. Mustafa Kemal Atatürk, eserin Türkçeye çevrilmesi için bir komisyon kurdurmuştur. Komisyonun üyeleri arasında Ahmet Caferoğlu, Reşit Rahmeti Arat, Abdülkadir İnan ve Şefika Gaspıralı gibi önemli isimler yer almıştır.⁸⁶

Türkoloji çalışmalarında şaşırtıcı ülkelerden biri Avusturya-Macaristan olmuştur. Budapeşte Üniversitesi'nde kurulan Türkoloji kürsüsü, Türkoloji çalışmalarının gelişmesinde önemli rol oynarken birçok Türkologun çalışmalarına ev sahipliği etmiştir. Macar Türkologlar arasında Nuru Osmaniye Medresesi'nde eğitim gören Arminius Vambery, Reşid Efendi takma adıyla Mekke'den gelmekte olan bir gruba katılmış ve grup ile Türkistan'ı gezme fırsatı bulmuştur. Vambery'nin "Macar ve Türk-Tatar Dillerinin Lügatçeleri", "Macarların Menşei", "Uigurische Sprachmonumenta und das Kudatgu Bilik", "Bir Sahte Dervişin Asya'yı Vusta'da Seyahati", eserlerinden bazılarıdır. Macaristan'da uluslararası dergi niteliğinde olan "Kelet-i Szemle" isimli dergi Türkoloji alanında önemli bir yere sahipken, yerel dergiler arasında "Turan" ve "Körössi Csoma Archivum" isimli dergiler önemlidir.⁸⁷

Türk lehçelerine ait çalışmalar arasında, Boğdan Voyvodası Dimitri Cantemir'in Osmanlı Devleti hakkındaki araştırmalarını saymak mümkündür. Berezin Masloff ve Barhold ise sonraki dönemlerde Türkoloji çalışmalarıyla büyük şöhrete kavuşmuş ilim adamlarındandır. Batılı ülkeler, bulundukları coğrafya ve Türklerle olan ilişkileri doğrultusunda Türkoloji ile ilgili çalışmalara duyarsız kalmamışlardır. Bu çalışmalardan Ch. Harlez ve W.Bony'nin Altay dilleri üzerine Belçika'da yapmış oldukları araştırmalar, Türkoloji alanında değerlendirilebilir. Türk dünyasında Göktürk yazıtlarını okumasıyla büyük bir şöhrete kavuşan Wilhelm Thomsen, Danimarka'da 1893'te Türkoloji ilminin kurucusu olarak büyük ses getirmiştir.⁸⁸ Bahsi geçmişken, Halaçoğlu, "Türk Tarihi Üzerine Çalışmalar" isimli makalesinde Göktürk yazıtları hakkında aşağıdaki ifadelerle yer vermiştir:

"Orhun yazıtları, Nikolay Mihayloviç Yadrintsev'in başkanlığındaki Rus heyeti tarafından 18 Temmuz 1889 tarihinde bulunmuştur. İlk tanıtım Ruslar tarafından yapılmışsa da, bilim dünyasına geniş

⁸⁶ Hasan Hayırsever, "Yakut Dili Lûgati'nin Yeni Yayını Üzerine", **Türkbilgi**, 2020/(40), s.107-113.

⁸⁷ Yazı Kurulu Belleten, "Türkoloji Çalışmalarına Toplu Bir Bakış ve Ödevlerimiz", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten**, 1960/8, s.1-21.

⁸⁸ Agop Dilaçar, **Thomsen**, TDK Basımevi, Ankara 1963 s.7 'den aktaran M.Karakaş **Türk Ulusçuluğunun...**, s.7.

şekilde duyurulması Fin arkeoloji cemiyetince gerçekleştirilmiştir. Buna karşılık yazıtlar Rus bilim adamı Wilhelm Radloff tarafından okunmaya çalışılmıştır. Radloff'a gelinceye kadar eski Türk tarihi ve diliyle ilgili çalışmalar neredeyse yok denecek sayıda olması sebebiyle daha çok nazariyata bağlı kalmış, Finlandiyalı M. A. Castren'in ve Macar H. Vambery'nin araştırmaları ışığında yürütülmüştür. Radloff tarafından doldurulan bu boşluk, haklı olarak onun Türkoloji'nin kurucusu unvanını kazanmasına yol açmış, Türkoloji bir ilim dalı olarak onunla bugünkü ilerlemesine ulaşabilmiştir. Radloff'un okumaya çalıştığı Orhun kitabelerini okumak, onun çağdaşı ve arkadaşı olan Danimarkalı Vilhelm Thomsen'e nasip olmuştur. Thomsen, Radloff'un tespit ettiği yazıtları okumak suretiyle, Türk dili ve tarihine paha biçilmez bir hizmette bulunmuştur. Orhun yazıtlarının okunması, Türk tarih araştırmalarında bir milat olarak değerlendirilebilir. Esasen bütün ömrünü buna veren Radloff'un, Türkoloji'yi, yani Türklerin manevî ve maddî kültürünü dünyada tanıtmayı, Batılı ilim dünyasının ilgisini Türk dili ve tarihine yöneltmiştir.⁸⁹

Anlaşılabacağı üzere, Orhun yazıtlarının bulunması ve okunması, Türkoloji'nin bir bilim dalı olarak gelişmesini sağlayarak Türk dili ve tarihine yönelik akademik ilgiyi artırmıştır. Avrupa'nın neredeyse tamamı Türkoloji ilmi özelinde çalışmalar yürütmüş ve bu çalışmalar sayesinde XIX. yüzyılda Türkoloji geniş bir bilgi havuzuna dönüşmüştür.

1.2. Türk Milliyetçiliği

İnsan, doğaya karşı vermiş olduğu mücadelede aklını kullanabilen ve üretebilen bir canlı olarak hayatta kalmayı başarmıştır. Başarısının sırrı elde ettiği üretim ve birikimi gelecek kuşaklara aktarmasında gizlidir. Ölümsüzlüğü hedefleyen insan bunu fiziksel olarak gerçekleştiremediğinden, bilgi ve birikimini aktararak manevi bir ölümsüzlüğün peşine düşmüştür. Bunu gerçekleştirebilmek içinde çeşitli araçlar ortaya koymuştur. Ruhi Ersoy bu konuyu şu şekilde özetlemiştir:

“İnsan topluluklar halinde yaşayarak doğayla olan serüveninde ayakta kalmayı başaramıştır. Hayatta kalmak amacıyla teknik yaratmalar yaratmıştır. İnsanın meydana getirdiği teknik yaratmalar vasıtasıyla bireylerin topluluklarla olan ilişkileri güçlenmiş, ortak özellikler ortaya çıkmış ve millet oluşmuştur.”⁹⁰

⁸⁹ Yusuf Halaçoğlu, “*Türk Tarihi Üzerine Çalışmalar*”, **Türkler Ansiklopedisi I**, (Ed.Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, s.8-9.

⁹⁰ Ruhi Ersoy, **Sözlü Tarih Folklor İlişkisi Baraklar Örneği: Disiplinlerarası Bir Yaklaşım Denemesi**, Akçağ Yayınları, Ankara 2009, s.157'den aktaran Hasan Acar, “*Türk Milliyetçiliğinin Tarihsel Gelişimi*”, **Milli Mecmua**, 2021/(22), s.66.

Aynı coğrafya üzerinde yaşayan insanların birlikte oluşturdıkları ortak geçmiş, sosyal yaşam, sanat anlayışı, ahlak, örf, adet, bilgi ve birikim kısacası değerler bütünü o topluluğun kültürünü oluşturmuştur. Kültürün ilmi açıdan ifade ettiği kavram ise pek çok tanımla açıklanmaya çalışılmıştır. C. Wiesler'in "*Bir topluluğun yaşama tarzı*" olarak açıklamaya çalıştığı kültür kavramını, E. Sapir ise "*Atalardan gelen maddi manevi değerler yekûnu*" olarak açıklamıştır. Bunlardan E.B. Taylor'un: "*Bilgiyi, imanı, sanatı, ahlakı, hukuku, örf âdeti ve insanın cemiyetin bir üyesi olması dolayısıyla kazandığı diğer bütün maharet ve itiyatları ihtiva eden mürekkep bir bütün*"⁹¹ şeklindeki tanımı diğer tüm tanımlamaları kapsamış ve rehberlik etmiştir. Kültürü oluşturan temel yapı taşı, insan toplulukları ve aidiyet duygusudur. Kendisini bir topluluğa ait hisseden insan, içinde bulunduğu toplumun çıkarları doğrultusunda hareket ederek, her türlü tehlikeye karşı ait olduğu toplumu korur. Görüldüğü üzere millileşme süreci, ortak geçmiş, kültür ve değerlere sahip insanların birlikte oluşturdıkları kutsal amaç, ülkü etrafında birleşebilme refleksiyle zamanla gerçekleşir. Türk toplum ve devletlerinde bu refleks oldukça erken ve güçlü bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Türklerin farklı coğrafyalara kadar gidip çok uluslu güçlü devletler kurmasında geleneksel kültürlerinden uzaklaşmamaları ve yaşamlarının her alanında törelerine uygun hareket etmeleri etkili olmuştur. Kutayba b. Muslim Türklerden bahsederken, "*Vallahi onlar vatanlarına yabanda bağlı develerden daha fazla iştiaak duyarlar*"⁹² ifadelerini kullanmıştır. Bu teşbih ile Türklerin vatanına duyduğu sevgi ve özlemin, hayvanların temel ihtiyaçlarının bile ötesinde olduğu vurgulanmıştır. Nisa Suresi'nde yer alan "*Eğer onlara, kendinizi öldürün veya yurtlarınızdan çıkın! Diye yazmış olsaydık, içlerinden pek azı dışında bunu yapmazlardı*"⁹³ ifadelerinden de anlaşılabacağı üzere Allah katında insan için canı ne kadar değerliyse, vatani da aynı şekilde değerlidir. Döneme dair bilgi veren bir kısım kaynaklarda ise Türklerden bahsederken aşağıdaki ifadelerle yer verilmiştir:

"Türkler bir kere ata binip, kılıç sallamak için yola çıktıklarında, artık hiç birşeyi gözleri görmez. Ancak korkulması gerekenden korkarlar. Ama savaşı da barış ve huzur için yaparlar. Lüzumsuz harpler

⁹¹ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019 s.15.

⁹² Ebu Osman Amr b. Bahr, El-Cahiz, **Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri**, (Çev: Ramazan Şeşen), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s.78.

⁹³ Nisa Suresi 66. Ayet

günah, yani “yazuk” sayılırdı ⁹⁴” ifadeleriyle Türklerin hâkimiyet alanlarının sınır tanımadığı ve törelerine uygun hareket ettikleri vurgulanırken akla Mustafa Kemal Atatürk’ün:

“Behemehal şu veya bu sebepler için ulusu harbe sürüklemek taraftarı değilim. Harp zorunlu veya hayati olmalı. Hakiki kanaatim şudur: Milleti harbe götürünce vicdanımda azap duymamalıyım. Öldüreceğiz diyenlere karşı ölmeyeceğiz diye harbe girebiliriz. Ama ulus yaşamı tehlikeye düşmedikçe, harp bir cinayettir⁹⁵” şeklindeki sözü gelmektedir.

Türk milletinin bakış açısının yüzyıllar geçmesine rağmen özünü koruduğu bu satırlarla anlaşılmaktadır. Türkler, kültürlerini ve törelerini sosyal yaşamlarına aktardıkları için geniş coğrafyalarda güçlü devlet ve millet oluşturmuşlardır. Kültürel milliyetçiliğin kapsayıcılığı ve bütünleştiriciliği Türklerin söz ve hareketlerine yansıdığı gibi nesilden nesile de aktarılmıştır. Asya Hun Devleti’nin kurucusu Maotun’un Sağ Bilge Beyinin Çin’e yaptığı yağma akınlarını şikâyet eden İmparator Hsüen-ti’ye MÖ 177 yılında cevaben kaleme aldığı mektupta yer alan: “*Bundan sonra Lou-lan, Wusun, Hu-chieh ile civarındaki bunlar gibi yirmi altı devletin hepsi birer Hsiung-nu oldular. Yay çeken halkların hepsi tek bir aile oldu ve (böylece) kuzeydeki ülkelerde huzur sağlandı*”⁹⁶ şeklindeki ifadeleri ondan yüzlerce yıl sonra Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün, “*Ne mutlu Türküm diyene*”⁹⁷ sözüyle ifade edilmiş ve Türkler de nesilden nesile aktarılan kültür milliyetçiliğinin en güzel örneklerini oluşturmuşlardır. Türk milliyetçiliği en güçlü dönemlerinde siyasi ve ekonomik şartlar ne olursa olsun, hedefleri doğrultusunda önemli başarılar elde etmiştir. Türklerde en erken devirlerden itibaren milliyetçilik şuurunun olduğu aşağıdaki örnekler üzerinden de anlaşılabacaktır:

Orta Asya’dan M.Ö 3500 tarihinde Mezopotamya bölgesine gelen ve Türk boyu olduklarına inanılan Sümerlerin, ulusal yapısının bütün yüceliğini ortaya koyan bir ağıta rastlanmıştır. Bu ağıtta “*Gök ve yer yaratıldıktan sonra, ikisi arasında, biz Sümerler*

⁹⁴ Saadettin Yağmur Gömeç, “Tarihi Türk Coğrafyasının Genel Hatları”, **Türk Dünyası Araştırmaları** 2018/120,(237):106-107; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1471339> (4.03.2024).

⁹⁵ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, DivanYayıncılık,2006,s.305

⁹⁶ Tilla Deniz Baykuzu, **Asya Hun İmparatorluğu**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020, s.72.

⁹⁷ Mustafa Kemal Atatürk, “Onuncu Yıl Nutku”, Ankara Hipodromu, 29.Ekim 1933.

yaratıldık”⁹⁸ şeklindeki ifadeler yer alır. Kutsal kitapların olmadığı bir dönemde kendilerine ait bir inanç benimseyen Sümerler, evrende, dünyada ve doğada görülen her şeyin bir tanrısı olduğuna inanmışlardır. Tanrı ve kâinat bilincinden yola çıkan Sümerler, tanrılarını da evren ve doğa tanrıları olarak geliştirmişlerdir. Sümerlerin yerin ve göğün arasında kendilerini konumlandırmaları, öz varlık bilincine çok eski dönemlerden itibaren sahip olduklarını göstermektedir. Bu duruma benzer bir başka örnek ise Türklere ait Oğuz Kağan destanında mevcuttur.

Türklerin atası olarak kabul gören Oğuz Kağan’a ait destanlarda görülüşü üzere mitolojik bazı özellikler Oğuz Kağan’a verilerek, Türk ulusunun milliyetçi yapısı ve atasına verdiği değer, nesilden nesile aktararak günümüze kadar farklı versiyonları ile ulaşmıştır. Uygurca yazılmış olan Oğuz Kağan destanında yer alan bazı ifadelerden yola çıkarak bu durumu destekleyelim. Destanda, “*Aydın oldu gözleri, renklendi, ışık doldu, Ay Kağan’ın o gündü, bir erkek oğlu oldu*”⁹⁹ şeklinde ifade edilmektedir.

Bilindiği üzere, Türkler Gök Tanrı inancına sahipti. Ancak, Uygurların Maniheizm dinine geçmesiyle birlikte, Gök Tanrı inancı yerini Ay Tanrı inancına bırakmıştı. Batı Türkleri, Oğuz Kağan’ın babasının ismini Kara Han olarak aktarırken, Uygurlara ait destanda Oğuz Kağan’ın babası Ay Kağan olarak verilmişti. Bu durum Oğuz Kağan’a kutsiyet katma amacının yanı sıra, Türklere yönetme yetkisinin Tanrı tarafından verildiğini vurgulamak için kaleme alınmıştı. Olağanüstü olayların yer aldığı destanda, Oğuz Kağan’ın evliliklerinin de efsanevi olacağı açıktır. Oğuz Kağan ilk evliliğini göğün kızı ile yapmıştır ve bu evlilikten doğan oğullarının ismini Gün, Ay ve Yıldız olarak koymuştur. İkinci evliliğini de yerin kızı ile yapan Oğuz Kağan’ın bu evlilikten olan oğullarının ismi ise Gök, Dağ ve Deniz’ dir.¹⁰⁰ Böylelikle yerin ve göğün unsurları tamamlanmış olup, Oğuz Kağan ve milleti yüce evrenin bünyesine uyum sağlamıştır. Destanda Oğuz Kağan’ın Türklerin büyük kağanı olmasını anlatan satırlarda “*Mademki Uygurların benim büyük kağanı, o halde sayılırım ben bir dünya kağanı, bana bağlıdır artık, dünyanın her dört yanı!*”¹⁰¹ sözleri yer almaktadır. Bu

⁹⁸ Cyril John Gadd, **A Sumerian Reading Book**, Oxford At The Clarendon Press, İngiltere 1924, s.133’den aktaran Ali Kemal Meram, **Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi**, Kültür Kitapevi, İstanbul 1969, s.9.

⁹⁹ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi I**, Altınordu Yayınları, Ankara 2020, s.133.

¹⁰⁰ B.Ögel, **Türk Mitolojisi I**,s.149-160.

¹⁰¹ B.Ögel, **Türk Mitolojisi I**,s.137.

durum Türk kağanlarının, Tanrı tarafından yeryüzüne gönderilen vekil, adaletin tamamlayıcısı ve yeryüzünün hâkimi olarak kendilerini gördüklerini açıkça ortaya koymuştur. Destanın tamamı okunduğunda örnekleri çoğaltmak mümkündür. Meselenin özüne değinecek olursak, Türkler çok eski zamanlardan itibaren söz ve fiilleriyle milliyetçi bir yapıda olduklarını ve kutsal bir soydan geldiklerini açık bir şekilde ifade etmişlerdir.

Asya Hunları'nın kağanı Lao-Shang Ch'an-yü (MÖ.174-MÖ.160) tahta geçtiğinde, Han Hanedanlığı İmparatoru Han Wen-ti (MÖ.202-MÖ.157) evlilik sözleşmesini yenilemek için harekete geçti ve Chung Hang- yüeh adlı elçiyi gönulsüz olarak gelin heyeti ile gönderdi. Bu durumdan oldukça rahatsız olan Chung Hang-yüeh, Han Hanedanlığı'na düşman kesildi ve Asya Hun Devleti'nin aleyhine çalışmaya başladı. Chung Hang-yüeh, Çinlileşmeye başlayan ve Çin'e hayranlık duyan Hun hükümdarını uyarmıştır. Türklerin törelerinden ve milli kimliklerinden uzaklaştıklarında yok olacakları genel kabulü, aşağıda Türk olmayan birinin bakış açısıyla aktarılmıştır:

“Hsiung-nuların nüfusu Han Devleti'nin bir ili kadar bile olamaz. Ancak sizin güçlü olmanızın sebebi yiyecek ve giyeceklerinizin farklılığıdır. Bu yüzden Han Devleti'ne bağımlı değilsiniz. Bugün için ch'an-yü, alışkanlıklarını değiştirip Han mallarına hayranlık duymaktadır. Bu durumda Han Devleti mallarının onda ikisini bile harcamadan Hsiung-nu halkının tamamını kendisine bağımlı kılabilir. Eğer Han ipeklilerini giyerek at sırtında otların, dikenlerin arasında dolaşırsanız elbise ve pantolonlarınızın hepsi yırtılacaktır ve böylelikle bunların keçe ve kürk kadar dayanıklı ve iyi olmadıklarını göstermiş olacaksınız. Aynı şekilde Han'dan aldığınız yiyeceklerin hepsini atarak bunların süt ve kımız kadar uygun ve lezzetli olmadığını gösteriniz.¹⁰²”

Türk milliyetçiliğine en parlak dönemini Göktürk Devleti yaşatmıştır. Göktürk Devleti'nin kuruluşunda milli şuur ve ülkü etkili olurken, yıkılışında ise milli şuurdan uzaklaşmaları etkili olmuştur. Tarihin hiçbir döneminde “*Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş*”¹⁰³ diyecek kadar ulusal farkındalığı ve bilinci yüksek bir toplum görülmemiştir. Bumin Kağan, Avarlar'ın hâkimiyeti altında demircilikle uğraşan bir boya mensuptu. İç isyanlara karşı edindiği başarılar, onun şöhretini artırmıştır. Bumin Kağan elde ettiği güç ile Avar hükümdarının kızını eş olarak

¹⁰² T.D. Baykuzu, **Asya Hun ...**,s.75.

¹⁰³ Kül Tigin Abidesi, Doğu Cephesi 1 ve 2 satırlardan aktaran Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s.4.

istemiştir. Avar hükümdarı Bumin Kağan'ın gücünden çekindiği için saldırmamış, demircilikle uğraşan boyuna kızını vermeyeceğini ifade eden sert bir cevap vermiştir. Avar hükümdarının Bumin Kağanı kendisine denk görmemesi üzerine, Bumin Kağan bir sene sonra ani bir şekilde saldırıp devletini kurmuştur. Böylesine milli duyguları yüksek bir kağanın kurduğu devletin başına ilerleyen zamanlarda, ülkesini ve bağımsızlığına düşkün milletini elli yıl Çin esaretine sürükleyecek, öz kimliğini bırakıp bir Çinli gibi yaşayıp, Çince isim alacak kadar milli duygularından kopmuş bir kağan geçmiştir. Bumin Kağan'dan sonra yaşanan bu süreç Orhun Kitabeleri'nde aşağıdaki gibi aktarılmış ve yaşanan üzüntü ve eleştiri gözler önüne serilmiştir:

“Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş tabî, oğulları kağan olmuş tabî. Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi kılınmamış olacak, oğlu babası gibi kılınmamış olacak. Bilgisiz kağan oturmuştur, kötü kağan oturmuştur. Buyruku da bilgisizmiş tabî, kötü imiş tabî. Beyleri, milleti ahenksiz olduğu için, Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirttiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş. Çin milletine beylik erkek evlâdını kul oldu, hanımlık kız evlâdını cariye oldu. Türk Beyler Türk adını bıraktı.¹⁰⁴”

Türk siyasal yaşamında zor zamanlar, milli şuuru yüksek kahramanları doğurmuştur. Türkler yaşadıkları zor süreçleri atlatmak için bir kurtarıcı beklememiş, kendi kaderlerini kendileri tayin etmişlerdir. Hatta bu uğurda Kürşat ve otuz dokuz askeri canları pahasına bağımsızlık mücadelesi vermiş ve başarısız olmuştur. Ancak bu durum esaret altında bulunan Türklerin bağımsızlık duygusunu körüklemiş, aslında kim olduklarını hatırlamalarına yardımcı olmuştur. Esaret altında doğan İltiş Kutluk Kağan (MS. 681-691), Göktürk Devleti'ni yeniden kurmuştur. İltiş Kağan'dan sonra ülkenin başına geçen kağanların, Türk töresine uygun olmayan davranışları ve Budizm'in ülkede yayılması sonucu bu bağımsız ve güçlü dönem 735 yılında sona ermiştir. Böylesine güçlü bir devletin nasıl tarihin tozlu sayfalarına karıştığını, Göktürk Devleti'nin son milliyetçi kağanı Bilge Kağan'ın anlatımlarından aktarmak uygun olacaktır. Bilge Kağan ile Kül Tiğin, İltiş Kağan'ın oğullarıydı. Babalarının vefatında 6-7 yaşlarında oldukları düşünülen bu iki kağan, Kapgan Kağan'ın oğullarına karşı mücadele etmiş, babalarının mirasına sahip çıkarak yönetimi ele geçirmişlerdir. Üst akıl olarak ise yaşlı ve tecrübeli olan vezir Tonyukuk göreve getirilmiştir.

¹⁰⁴ Kültiğin Abidesi, Doğu Cephesi 5 -7. satırlardan aktaran M. Ergin, **Orhun Abideleri**, s.5.

Tonyukuk'un tecrübeli ve bilge tavırları ülkenin gelişmesinde ve güçlenmesinde oldukça etkili olmuştur. 731 yılında Kül Tiğin, 734'te Bilge Kağan'ın vefatıyla zayıflayan devlet, 745 yılında Uygurlara yenik düşmüştür.¹⁰⁵ Orhun Kitabeleri, Bilge Kağan döneminin mirasıdır. Kül Tiğin anıtını, ağabeyi Bilge Kağan 732 tarihinde diktirmiştir. Bilge Kağan anıtı ise onun ölümünden sonra oğlu tarafından 735 yılında diktirilmiştir. Tonyukuk anıtını ise bizzat kendisi 720 -725 arasında diktirmiştir.¹⁰⁶ Bu anıtlar vatan ve millet sevgisini, Türk olarak doğmanın benzersiz onurunu bize her satırında hatırlatmakla birlikte, inandıkları Gök Tanrı'nın Türk tanrısı olduğu aktaracak kadar yüce bir anlayışı da beraberinde getirmiştir. Orhun Kitabeleri'nden vereceğimiz şu satırlar Türk milli şuurunun en eski örneklerindendir. Kül Tigin Abidesi'nin doğu cephesinde:

“Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutu vermiş, düzenleyi vermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tabi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş.¹⁰⁷”

“Varlıklı, zengin millet üzerine oturmadım. İşte aşsız, dışta donsuz; düşkün perişan milletin üzerine oturdum. Küçük kardeşim Kül Tigin ile konuştuk. Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmam. Küçük kardeşim Kül Tigin ile iki şad ile öle yite kazandım ¹⁰⁸” ifadeleri yer alırken Bilge Kağan Abidesi'nin doğu cephesinde ise:

“Türk, Oğuz beyleri, milleti işit: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti? Türk milleti vazgeç, pişman ol! Disiplinsizliğinden dolayı, beslemiş olan kağanına, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin, kötü hale saktun.¹⁰⁹”

“Önce Kırgız kağanını balbal olarak diktim. Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı, annem hatunu yükselten Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu tabi.”¹¹⁰

Son olarak Tonyukuk Abidesi'nin ikinci taş, doğu cephesinde ise yer alan satırlar şu şekildedir:

¹⁰⁵ M.Ergin, **Orhun Abideleri**, s.5.

¹⁰⁶ M. Ergin, **Orhun Abideleri**, s.5-6.

¹⁰⁷ Kül Tigin Abidesi, Doğu Cephesi 1. ve 2. satırlardan aktaran M. Ergin, **Orhun Abideleri**, s.4.

¹⁰⁸ Kül Tigin Abidesi, Doğu Cephesi 26.ve 27. satırlardan aktaran M.Ergin, **Orhun Abideleri**, s. 9.

¹⁰⁹ Bilge Kağan Abidesi, Doğu Cephesi 19. satırdan aktaran M.Ergin, **Orhun Abideleri**, s.22.

¹¹⁰ Bilge Kağan Abidesi, Doğu Cephesi 21. satırdan aktaran M. Ergin, **Orhun Abideleri** s.22.

“İlteriş Kağan kazanmasa ve ben kendim kazanmasam il de millet de yok olacaktı. Kazandığı için ve kendim kazandığım için il de il oldu, millet de millet oldu.¹¹¹”

Orhun Abideleri’nden seçtiğim bu satırlarda görüldüğü gibi hiçbir ulusun tarihi serüveni içerisinde milli şuurunu bu denli ortaya koyabilecek belge ve örnek yoktur. Orhun Abideleri’nin devam eden satırlarında Bilge Kağan, yaşanan kötü günlerin tekrarlanmaması adına yaşananları gözler önüne sererek, milletini uyarmayı kendisine borç bilmiştir. Göktürk Devleti’yle ilgili bir diğer örnek, Çin’in Göktürk Devleti’ni savaşla hâkimiyet altına alamayacağını anladığı süreçte yaşanmıştır. Türkleri ancak parçaladıktan sonra yönetebileceğini anlayan Çin, Batı ve Doğu Göktürk Devletleri’nin aralarına nifak tohumu ekmeye başlamıştır. Doğu’da yaşanan entrika ve ihanetlerden yorulan İşbara Kağan, Ta-lo pien’e hizmet ettiğini düşündüğü kişileri görevden uzaklaştırınca, kendisine karşı bir muhalefet oluşmuştur. Tardu ve Ta-lo pien tehdidine karşı gücünü kaybetmeye başlayan İşbara Kağan, Sui hükümdarına askeri destek için başvurdu. Bu haber Wen-ti tarafından planlarının işlediğine dair en önemli kanıtı ve sevinçle karşılandı. Doğu Göktürk Devleti böylece Çin’in himayesine girmiş oldu. Türkleri asimile amacı taşıyan Çin, Türk milletini Çince konuşmaya, Çinli gibi giyinmeye kısacası Çinlileşmeye zorlamıştır. Bu zorlu şartlar karşısında İşbara Kağan’ın 582 tarihli mektupta verdiği milliyetçi ve gurur dolu cevabı iyi anlamak gerekmektedir:

“Size bağlı kalacak, haraç verecek, kıymetli atlar hediye edeceğim. Fakat dilimizi değiştiremem, dalgalanan saçlarımızı sizinkine benzetemem, halkıma Çinli elbisesi giydiremem, Çin adetlerini alamam. İmkân yoktur. Çünkü bu bakımlardan milletim fevkalade hassastır, adeta çarpan tek bir kalp gibidir.¹¹²”

Bu satırlar her şartta ve herkese karşı Türk olmanın verdiği dik duruştur. Geçirdiğimiz tarihi süreç içerisinde geniş coğrafyalarda hüküm sürmüş, birçok ulusu bünyesinde barındırmış olmanın verdiği refleksle tehlikeli fikir akımları arasında gösterilen Türk milli şuur, bizdekinin aksine ilim dünyasının üzerinde durduğu, örnek milli anlayış olarak ele alınmış, ilmi çalışmalara kaynaklık etmiştir. Yaşadığı dönemde aşırı milliyetçi ve ırkçı olarak tanımlanan Hüseyin Nihal Atsız’ın anlaşılması bakımından, Atsız’a ait şu ifadeler önemlidir:

¹¹¹ Tonyukuk Abidesi, İkinci Taş Doğu Cephesi 5 ve 6. satırlardan aktaran M.Ergin, **Orhun Abideleri** s.44.

¹¹² İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.103.

“İrkçılık birtakım şarlatan maskaraların ileri sürdüğü gibi kafatası ölçmek, kan tahlil etmek, yedi ata saymakla ilgili değildir. İrkçılık, kan ve ırka dayanmakla beraber Türklük şuurunda olmak, yabancı bir ırkın şuuruna sahip çıkmamak davasıdır.”¹¹³

Türkçülük mücadelesinin başlangıç döneminden itibaren ele alınmasının önemli olduğu düşünülmüş ve bu bağlamda belirtilen örneklerle yer verilmiştir. Her şeyin zıddıyla değerli olduğu yeryüzünde, Göktürk Devleti’nin milli benliğine gösterdiği saygı ve özveriden uzak olan Uygur Devleti örneği bizlere milliyetçi bakış açısının önemini ortaya koyacaktır. Türk toplumlarından bazıları başa geçen kağanlarının izlemiş oldukları politikalar sebebiyle, milli şuura ve ırk bilincine sahip değillerdi. Ziya Gökalp’in de dediği gibi, “*Ulusallık duygusunun egemen olduğu bir memleketi ancak ulusallık zevkini benliğinde duyanlar yönetebilirler.*”¹¹⁴ Bu sebeple, milli şuurdan uzak bir kimlik kazanmış olan Türk toplumlarının, Uygur Devleti’nin 744’te Göktürkler’e son verdiği gibi, Çinlilerle ve Türk düşmanlarıyla iş birliği yaptığı görülmüştür. Türklerle mücadele edemeyeceğini anlayan Çin, çareyi Türkleri birbirine karşı kırdırmakta bulmuştur. Milli şuurdan uzak olan toplumlar, Uygurlar’da görüldüğü üzere kullanılmaya, öz benliklerini kaybetmeye ve zamanla yok olmaya mahkûmdur.

Çin kaynaklarında, Uygurlar’ın kökeninin Hunlar’a dayandığı ve bu bağlamda Göktürkler ile aynı soydan geldikleri ifade edilmektedir.¹¹⁵ Çin’in sahte dostluğuna inanan, Türk kimliklerinden uzak bir hayat süren Uygurlar, aynı kaderi yaşayacaklarından habersizdi. Buna rağmen, onları yok etme amacı taşıyan Çin, Uygurların Türk olduklarını unutmamıştı. Çinlilere göre sayıca az olmalarına rağmen, Asya Hun Devleti’nin bakiyesi olan Uygurların, yüksek savaşçı ruhu ve korkusuzluğu, Çin’i bu tarz entrikalara mecbur bırakmıştır. Uygur adına tarihi kaynaklarda rastlayamasak da, 627 yılında Göktürk Devleti’nin yaptığı vergi artışlarına karşı isyan eden boylar arasında Uygur isminin geçmesi dikkat çekici olmuştur.¹¹⁶ Hoei-ho, Wei-wu, Vei-ho gibi Çin kaynaklarında çeşitli adlandırmalarla yer alan Uygur isminin manasını ise 974 yılında son şeklini alan Çince Kiu Wu Tai (Chiou Wu Tai Shih) adlı

¹¹³ Hüseyin Nihal Atsız, “Biz Ne İstedığımızı Biliyoruz”, **Ötüken**, 1966/(26), s.2’den aktaran M.İ. Baki, **Hüseyin Nihal Atsız’ın...**, s.21.

¹¹⁴ Z. Gökalp, **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, s.26.

¹¹⁵ Bahaeddin Ögel, “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri”, **Belleken**, 1955/19 (75), s. 332.

¹¹⁶ Ahmet Taşağıl “Uygurlar”, **Türkler Ansiklopedisi II**, (Ed. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.374.

eserde “Şahin sür ‘at ile dolaşan ve hücum eden’” şeklinde açıklanmıştır.¹¹⁷ Bir başka iddiaya göre ise Uy, “akraba” veya “müttefik” olarak tanımlanmış; Uygur adının on müttefiğe verilen isim olduğu düşünülmüştür.¹¹⁸ Bilim insanlarından bazıları Uygur ifadesinin politik bir adlandırmadan çok, coğrafi bir anlam içerdiğini savunmaktadır.¹¹⁹

Eberhard gibi bazı Türk tarihçilerinin de Türk olduklarına kanaat getirdiği Tabgaçlar (386-534) döneminde, Kao-kü adıyla kayıt altına alınan Uygurlar, V. yüzyılın ikinci yarısında beylik halini alırken, yine aynı dönemde Türkistan’ın yukarı kısımlarında hâkimiyet kuran Töles boylarının da önemli bir kısmını oluşturuyordu. Göktürk Devleti’nin zayıfladığı dönem olarak adlandırılan VII. yüzyılda, altı boydan oluşan Sir Yen T’o Birliği’ne katılan Uygurlara, daha sonra P’u-ku, Tongra, Bayırku, Ediz ve P’o-si adındaki beş boy daha katılmış ve siyasi birlik tamamlanarak “Uygur” adını almıştı.¹²⁰ 627 yılından sonra Doğu Göktürk Devleti hızlı bir şekilde zayıflamaya başladı. Bu durum, Tölös boyları arasında öne çıkan Sir Tarduşlar’ın kontrolü ele geçirmesine yol açtı. Çin tarafından da tanınan bu topluluk, 646 yılına kadar Ötüken ve Tola Irmağı çevresinde önemli bir güç haline geldi. Bu sırada, Uygurlar da Sir Tarduşlar’a katılarak, liderleri Huo İlteber’in önderliğinde bir araya geldiler. Fakat Sir Tarduşlar zamanla zayıflayarak askeri gücünü kaybetti. Bu gelişmelerin ardından birçok boy, Çin’in Tang Hanedanı ile ilişkiler kurarak askeri unvanlar aldı. Uygurlar da aynı şekilde Çin ile irtibat kurarak yüksek askeri rütbelere yerleştiler. Uygurlar, ilk kez 627 yılında Gök-Türkler’e karşı vergilerin artırılmasına tepki gösteren isyancı boylar arasında anılmaktadır. O dönemde liderleri P’u-sa idi. Üzerlerine gönderilen 100.000 kişilik Gök-Türk ordusunu yenmeleri, ünlerinin artmasına yol açmıştı. Doğu Gök-Türk Kağanı İl (Hsie-li), onlara karşı yeğeni T’u-li’yi göndermiş, fakat T’u-li başarısız olmuştur.¹²¹ Çin kaynakları P’u-sa’dan şöyle bahsetmiştir:

“Mükemmel harp planları yapıyordu. Savaşta askerlerin önüne geçip hücum ederdi. Az askerle çok iş yapıyordu. Askeri talimler yapıyor, ok atıyor, askerle beraber avlara gidiyordu. Annesi de halkın

¹¹⁷ İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.125.

¹¹⁸ James Hamilton, “*Tokuz-Oğuz ve On-Uygur*”, (Çev. Yunus Koç), **Türk Dilleri Araştırmaları**, 1997/7, s. 187-232.

¹¹⁹ Saadettin Y. Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara 2015, s.51-54

¹²⁰ İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 125-126.

¹²¹ A.Taşgıl, *Uygurlar*, s.374.

şikâyetlerini dinliyor, davalarına bakıyordu. Kanun ve nizamları bozanları cezalandırıyordu. Bu suretle kabilelerin düzeni muntazam yürüyordu. P'u-sa zamanı Uygurların refah devridir.”¹²²

Göktürkler'e karşı kazanılan zaferlerde P'u-sa 'nın annesi Vu-lo-hu'nun payı ise yadsınamaz ölçüde büyüktür. Onun üstün töre anlayışı ve uygulamalarındaki titizliği, siyasi birliğini yeni tamamlamış bir devlete çok kısa süre içerisinde bir düzen getirmişti. P'u-sa siyasi başarısının arkasından, “toprak sahibi, kumandan” anlamlarına gelen “ılteber” ünvanını kullanmayı tercih etmiştir.¹²³ P'u-sa'nın yerine oğlu Tu-mi-tu Uygurların liderliğini üstlenmişti. 648 yılında, Altay Dağları'nda bağımsızlık ilan eden Ch'e-pi Kağan'ın önderliğindeki Gök-Türkler, Çinliler, Karluklar, Uygurlar ve Bugular tarafından mağlup edilmiştir. Sonrasında, Çin egemenliğini kabul etmeyen Batı Gök-Türk beylerinden Ashih-na Ho-lu'nun yenilgiye uğratılması amacıyla kurulan Çin ordusuna, Uygurlar'dan yaklaşık 50 bin kişilik bir ordu Po-jun komutasında katılmış ve Taşkent'e kadar ilerlemişlerdir. Po-jun, 661-664 yılları arasında vefat etmiş, ardından yerine kız kardeşi Pi-li-tu liderliği devralmıştır. 680 yılı itibarıyla ise Uygurların başında Tu-chie-chih adlı bir lider bulunuyordu.

717 yılında, Uygurlar ile Bilge Kağan arasında yaşanan Kargan Savaşı, kesin Göktürk zaferi ile sonuçlanmıştır. Bu zaferin ardından Uygurlar, Göktürk hâkimiyetine girmek istemeyerek, ülkenin doğusuna, yani Çin bölgesine doğru kaçmıştır. Türk olmalarına rağmen öz benlik duygusu ve bilincinden yoksun kalmış Uygur, Basmil ve Karluk boyları, bir araya gelerek Çin İmparatoru'nun gönderdiği Sun Lao-nu adlı elçinin oyununa gelmişlerdir. Göktürk Kağanı Kutluk'u 742'de ortadan kaldıran bu ittifak, daha sonra Göktürk bakiyelerinin arasından seçtikleri kağan Ozmış'ı, Çin'in hedefleri doğrultusunda öldürerek, Göktürkleri yıkmışlardır. Pes etmeyen Göktürkler, Ozmış'ın oğlu Pai-mei ile şanslarını bir kez daha denemişlerdir. Ancak Pai-mei de babasıyla aynı kaderi paylaşmıştır.¹²⁴ Ortaya çıkan siyasi boşluk ise Basmillerin idaresinde, Uygurların doğu yabguluğunu, Karlukların ise batı yabguluğunu yönettiği bir kağanlık ile doldurulmaya çalışıldı. Yaşanılan bu kısa dönemin ardından, 745 yılında Uygurlar, Karlukların desteğiyle Basmil Kağanı'nı yenerek yönetime el koydu. Bu başarısından sonra ise kağan, Kutluğ Bilge Köl ünvanıyla anılmaya başlandı.

¹²² Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü”, **Türkler Ansiklopedisi II**, (Ed.Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, s.335.

¹²³ İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.126

¹²⁴ A.Taşagıl, *Uygurlar*, s.374-375.

Uygurların rakipleri karşısında bu kadar güçlü bir şekilde ortaya çıkmasında önemli rol oynayan kalabalık dokuz oğuz birliğini ise şu şekildedir: P'u-ku (Buku, Türkçe unvan), Hun(Qun), Pa-ye-ku (Bayırku), T'ung-lo(Tongra), Sse-kie (Sıqar) ,K'i-pi, A-pu-sse(Po-si= Si), Ku-lun-vu-ku, A-tie (Ediz) şeklindedir.¹²⁵

Uygur Kağanlığını bu dönemde 9 urug oluşuyordu bunlar: Yaglakar, Hu-tu-ku, Hu, Küremür, Mo-ko-hsi-chi, A-wu-ch'e, Hu-wu-su, Yo-wu-ku, Hsi-ye-wu 'dur.¹²⁶ Uygur halkının önde gelen ve liderlik görevini üstlenen uruğu Yaglakar'dır. Kutluğ Bilge Kül, Uygurların ilk kağanı oldu. Altay Dağları ile Ssu-wei arasında topraklarını genişleten Uygurlar, Doğu Göktürk Devleti'nin topraklarına da hâkim olmuşlardı. Uygurların kağanlık döneminde Çin ile ilişkiler, Çin'in politikaları gereği görünüşte iyiydi ve akrabalık bağları kurularak sağlamlaştırılmıştı. Uygurlar ise bu dönemde, hâkimiyetlerini kabul ettirmek için Çin'e yardım etmiş ve vergi almakla yetinmişlerdi. Kutlug Bilge Kül Kağan, veliaht olarak Tay Bilge Tutuk'u seçmişti. Ancak, Moyen-Çor, devletin kuruluşunda kendisinin büyük bir rol oynadığını savunarak abisinin kağanlığını kabul etmemiş ve onunla taht mücadelesine girmiştir.¹²⁷ 747'de tahta geçen Moyen-Çor 8 yıllık süreçte iç siyasette Kitanlar ve Tatarlara karşı mücadele etmekle kalmamış, ülkesini her anlamda teşkilatlandırmayı da başarmıştır. 750 yılında Çikler ve Mançurya'daki Tatarlar sonrasında Kırgızlara karşı seferler düzenleyen Moyen-Çor, 752 yılında Karluk, Basmil ve Türğişler üzerinde üstünlük kurmuştur. Sınırları Seyhun Irmağı'na kadar genişleyen Uygur Devleti, Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatar isyanını bastırıp otoritesini ortaya koyarken, Kırgızlar Uygurlara henüz boyun eğmemiştir.

Müslüman Araplar ile Çinliler arasına yapılan ve Türklerin İslamiyeti tanımasını sağlayan Talas Savaşı, Çin'de yönetimde bulunan Tang Hanedanı'nı karıştırmıştı. Alınan yenilgiye bir de Soğd asıllı An-Lu-Shan'ın isyanı eklenince imparatorluk zayıflamaya başladı. Bu arada Çin İmparatoru vefat etmiş ve yerine geçen Su-Tsung, Uygurların yardımıyla devletini toparlamaya çalışıyordu. Moyen- Çor, Çin'e prenses göndererek Çin üzerinde hâkimiyet kurmayı amaçlıyordu. Moyen-Çor, Çin İmparatoru Kuo-Tsu-i ile birlikte hareket ederek Çin'e başkaldıran Türk kökenli T'ung-lo boyuna diz çöktürdü. 757 yılında ait bilgilerde, Uygurların Çin'e çok sayıda at ve asker

¹²⁵ İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.127.

¹²⁶ Gülçin Çandarlıoğlu, "*Uygurlar*", **DİA/ XLII**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, s.242.

¹²⁷ S.Y. Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, s.78.

gönderdiği kayıt altına alınmıştır. Başkent Ch'ang-an geri alındıktan sonra, yazlık başkent olarak anılan Lo-yang şehride Uygurlar tarafından kurtarılmıştır. Çin İmparatoru Su-Tsung, Uygur asker ve komutanlarına çeşitli hediyeler göndererek teşekkür ederken, Moyen-Çor'a da 758 yılında bizzat kendi kızını gelin olarak göndermiştir.¹²⁸

Her bakımdan güçlü ve sağlam temellere oturtulmuş Uygur Devleti'ni, babası Moyen-Çor'dan miras alan Böğü Kağan, Moyen-Çor'un aksine Çin ile ilişkilerinde mesafeli ve sert bir tavır takındı. Çin İmparatoru Tai-Tsung tarafından gönderilen elçiler, hediyeleri ile Böğü Kağan'ı etkilemeye çalıştılar. Yaşanılan bu dönemde, Çin'in kuzey sınırları Uygurlar tarafından sık sık yapılan akınlarla rahatsız ediliyordu. Bu akınlarda Çin'in iç bölgelerine girilmedi; çünkü Pu-ku Huai-en, Uygurların yerleşik Çin kültürü ve kalabalık halkı içinde asimile olacağından emindi. Uygurların, Tang Hanedanı'na karşı izlediği siyasi tavır zaman içinde değişikliğe uğradı ve Uygurlar, Tang Hanedanı'na yardım amacıyla harekete geçtiler. İsyan eden Shih Ch'ao-i, Pu-ku Huai-en tarafından bozguna uğratıldı. Bu zafer karşılığında, Çin İmparatoru Tai-tsung teşekkür etmek amacıyla hediye ve iki bin ailenin yıllık vergi gelirini göndereceğini bildirdi. 762'deki bu sefer sırasında, Böğü Kağan ile tanışma fırsatı bulan Mani rahipleri, güçlü hitabet yetenekleriyle Böğü Kağan'ı etkilemeyi başarmış ve Uygur başkentine gelerek Maniheizm dinini anlatmışlardır. Maniheizm dininin yasakları arasında, Türk yaşamının mihenk taşı olan hayvansal gıda tüketimini ve savaşmayı yasaklaması, Türklerin kendi kimliklerinin dışına çıkması ve tembelleşmesi sonucunu doğuracaktır.

Lo-yang, An Lu-shan'ın elinden alınmıştı; ancak Uygur askerleri bir süre daha şehrin etrafında kalıp yağma faaliyetlerine devam ettiler. İşte tam bu sırada mani rahibi olan Juei-hsi, güçlü hitabet yeteneğiyle Karabalgasun'a gelmeyi başarmış ve uzun tartışmalar sonrasında Böğü Kağan'ı ve otorite sahibi devlet adamlarını Maniheizm dinine geçmek için ikna etmişti. Mani rahipleri, Uygur Devletini sık sık ziyaret eder olmuştu. Bu dinle birlikte Soğdluların da desteği alınmış olacaktı. Halkını Maniheizm dini ile birlikte yerleşik hayata geçirerek zenginleştirmeyi amaçlayan Böğü Kağan, Budist Çin Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetini de ortadan kaldırmak için 768'de Tang

¹²⁸ A.Taşgıl, *Uygurlar*, s.375-376.

Hanedanı'na emir vererek Lo-yang'da Manihaizm dinine ait tapınakların inşası için talimat verdi.¹²⁹ Maniheizm dini Türkler arasında yapılan tüm zorlamalara rağmen geniş kabul görmemiş, ancak yerleşik hayat tarzı Türkleri düzenli bir hayata entegre etmişti.¹³⁰ Böğü Kağan'ın Manihaizmi resmen kabul etmesinin ve bu dine ilgisinin nedeni tam olarak anlaşılamamıştır. Türk yaşamının beraberinde getirdiği konargöçer yaşam tarzının zorluğu ve belirsizliği, halkını rahat ettirmek isteyen Böğü Kağan için geçerli bir sebep olabilir. Böğü Kağan'ın bu dini yerleşik yaşama geçmek için tercih etmiş olması, İslamiyet öncesi Türklerde din kavramının zayıf olduğu düşüncesini de ortaya koymaktadır. Kutluğ Bilge Kağan döneminde güçlü bir otorite olarak bulunan Uygurlar, 821'den sonra gerilemeye ve zamanla güçten düşmeye başladılar. Devletin yıkılmasının en gerçek nedeni de Maniheizm dini olmuştur.

Bu sırada, şöhreti artan Türk asıllı Pu-ku Huai-en, Tang Hanedanı'na karşı 764'te isyan etti ve güçlü bir taraftar grubunu da etrafında topladı. Tibetli, Uygurlu, Nu-la, Tangut gibi gruplar taraftarlar arasında bulunuyordu. Pu-ku Huai-en'in beklenmedik ölümü, Tang Hanedanı'na nefes aldırılmıştı. İsyancılar Uygurlar, Çin ile anlaşarak ülkelerine dönen Tibetliler üzerine sefer düzenleyip onları mağlup ettiler. Yaşanan isyanlar ve savaşlarla zayıflayan Çin'in mücadele edecek gücü de kalmamıştı. İşte tam da bu sebeple, Böğü Kağan'dan gelen Çinli prenses ile evlenme teklifi, Çin tarafından hiç düşünülmeden kabul edildi. Uygurlar, savaşlardaki başarılarının ticarete de yansıdığı ve vergilerle taçlandığı güçlü bir dönemi yaşıyorlardı. Bu dönem, 778 yılına kadar devam etti. Bu tarihe kadar sessiz bir şekilde kendini toparlayan Çin, küçük askeri başarılar elde edince, başkent Ch'ang-an'da ticaret yapan Uygur tüccarlarına karşı kötü bir tavır sergiledi. Başkaldıran Çin'e karşı harekete geçen Böğü Kağan, on bin Çinliyi canından etti. Karşı atağa geçen Tai-Chou valisi, Böğü Kağan'ı yenilgiye uğrattınca Tang Hanedanı üzerindeki baskıdan kurtuldu. Bu yenilgi üzerine sinirlenen Uygur devlet adamları ile özellikle halk içerisindeki Dokuz Oğuz ve Soğdlu kişiler, intikam için Böğü Kağan'ı sefere ikna etmeye çalıştılar. Ancak vezir Tun Baga Tarkan, bu seferin Uygur Devleti'ne vereceği zararı bildiğinden, kağanı seferden vazgeçirmeye

¹²⁹ A. Taşağıl, *Uygurlar*, s.377-378.

¹³⁰ S.Y. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s. 49.

çalışıyordu. Kağanın sefer yapma ihtimali güçlenince, vezir Tun Baga Tarkan darbe yaparak kağanı ve yakınlarını ortadan kaldırarak yönetime el koydu.¹³¹

Tun Baga Tarkan, yaşamına bu olaydan sonra “Alp Kutlug Bilge” unvanıyla devam etmiş 10 yıl boyunca Uygur Devleti’ne hâkim olmuştur. Ancak bu süreçte, tembelleşen Uygur Devleti’nin kağanı Alp Kutlug Bilge, güçlü Çin’e karşı mecburi bir barış politikası izlemek zorunda kalmıştır. Bu dönemde, Çin’de bulunan Uygurlar ve Dokuz Oğuzlara ait tüccarlar ticari faaliyetlerini sürdürmekteydi; ancak halk ile tüccarlar arasında huzursuzluk ortaya çıkıyordu. Bu durumdan rahatsız olan imparator Te-tsung, başta Tudun olmak üzere, bu asilerin sınır dışı edilmesi yönünde 780 yılında harekete geçti. Türklere karşı doğrudan bir harekette bulunmaktan çekinen Çin, araya nifak tohumu ekerek grupları böldü ve ardından Tudun ile asilerin hepsini katletti. Kağan’ın tepkisinden çekinen Çin, çok sayıda hediye ve yalanlarla olayın üstünü kapatmaya çalıştı.

786 yılında vergilerin artması ve mallarına el konulmasından oldukça rahatsız olan Sha-t’o Türkleri, Uygur Devleti’ne başkaldırarak Tibetlilerle birlikte hareket edip Beşbalık’ı hâkimiyetleri altına aldılar. Uygur Kağanı, bu dönemde Çinli bir prenses ile siyasi evlilik gerçekleştirmişti. Bu sırada Çin, Moğol gruplarının saldırılarına maruz kalıyordu. Bu saldırılara son vermek isteyen Uygurlar, Moğollar karşısında mağlup oldu. Türkistan’da kuvvetli bir güç olarak ortaya çıkan Tibetliler ise mevcut düzeni alt üst etmişlerdi. Uygurların Tibetliler karşısında üstünlük sağlayamamasının en önemli sebebi, Karlukların doğu kısmının ve Sha-t’o Türkleri’nin Tibetlilerin yanında yer almasıdır. Beşbalık’ın 790 yılında kaybedilmesi ile birlikte Tang Hanedanlığı, Türkistan’daki faaliyetlerine tamamen son verdi.

Alp Kutlug Bilge’nin vefatı üzerine yerine oğlu To-lo-Ssu geçti ve iki yıl ülkeyi yönetti. Onun kısa süren yönetiminde, Tibetlilerin elinde olan Beşbalık şehri geri alındı. Ancak taht kavgalarına kurban gittiği düşünülen To-lo-Ssu, zehirlenerek öldürüldü. Yerine 16- 17 yaşları arasında olan oğlu A-ch’o yönetime getirildi. Yaşı gereği tecrübesiz ve ülke yönetimi için yetersiz olan kağan, Başbakan Hsie Yü chia-ssu’ya karşı oldukça temkinli davranıyordu. Bu sırada Tibetlilere karşı seferler devam etti ve

¹³¹ A.Taşagıl, *Uygurlar*, s.378.

en sonunda Ling-chou'da Tibetliler ağır bir yenilgiye uğratıldı. ¹³²Kağan, 795 yılında arkasında bir varis bırakmadan vefat etti. Yerine kağan olarak seçilen Alp Uluğ Bilge ise Yaglakar boyuna mensup değildi. Hsie-tie boyuna mensup olan Alp Ulug Bilge'nin evlatlık olduğu bilinmektedir. Burada ki ayrıntıdan da anlaşılacağı üzere, Türklerde evlat edinme uygulamasına rastlanmaktadır. Uygurlarda, yönetici boy olan Yaglakar boyunda erkek soyu devam etmeyince, Tutunç oğul tutulmuştur. Tutunç oğul ifadesi, "tutulmuş" veya "alınmış çocuk" anlamına gelmektedir. ¹³³ Türklerde, evlat edinilen çocukların yöneticiliğe kadar yükselebiliyor olması, Türklerin etnik bir milliyetçiliğe sahip olmadıklarının uygulamadaki ifadesidir.

Alp Ulug Bilge, isyan eden Karlukların isyanını bastırdıktan sonra Tibetliler ve Kırgızlar üzerine gitmiş ve onları mağlup etmiştir. Stratejik öneme sahip olan Doğu Türkistan ve Turfan bölgesini ele geçiren Uygurların, Kırgızlar üzerinde hâkimiyet kurması, onlara güçlü bir ekonomik gelir kapısını da aralamıştır. Kuzeyde bulunan demir yataklarını işleyen Kırgızlar, geniş coğrafyalarda bu demirle ticaret yapmaktaydılar. Tibetliler bölgeden uzaklaştırılmış, Karluklar ise yaşanabilecek tehlikelere karşı Fergana bölgesine sürülmüştür. Alp Ulug Bilge, devletini eski gücüne kavuşturmuş; Kuca ve Karaşar bölgelerini de hâkimiyet altına almıştır. Alp Ulug Bilge, on senenin sonunda vefat etmiş ve yerine Alp Külüg Bilge geçmiştir. Bu kağan hakkında bilgiler oldukça yetersizdir. Ancak, bu kağanın 806 yılında Mani rahipleri ve Uygur temsilcileri ile birlikte Çin'de bir ibadethane inşa ettiği bilinmektedir. Ayrıca, bu dönemde çeşitli Uygur tüccarları Çin'de koloni faaliyetleri yürütmüşlerdir. Alp Külüg Bilge'nin üç senelik kısa saltanatından sonra yerine Alp Bilge Kağan geçmiştir ve ülkede iç huzur sağlanmıştır.

Bu süreçte gücünü toplayan Tibetliler, Turfan bölgesine hâkim olmak için, Sha-t'oların da desteğini almış ve saldırılara başlamıştır. Uygurlar'ın üstünlüğünü Liang-chou bölgesini alınmasıyla kabul eden Sha-t'olar, taraf değiştirerek Uygur hâkimiyetine girmiştir. Uygur elçilerinin Tibetliler tarafından soyulmasının intikamı olarak Uygurlar harekete geçerek Tibetlilere saldırmışlardır. Aradaki bu çatışma, Tibetlilerin başkent Karabalsagun üzerine yaptıkları sefer ile devam etse de başarılı

¹³² A. Taşağıl, *Uygurlar*, s.379.

¹³³ Hikmet Demirci, "Türk Kültüründe Kadın ve Aile", *Türk Dünyası Dijital Vatandaşlık* 5. Dönem 6. Ders, 2023.

olamamışlardır. Uygur Kağanı İ-nan-chu, 813 yılında Çin'e elçi göndererek Çinli bir prensesle siyasi bir evlilik yapmak istedi. Çin çeşitli bahaneler üretti, ancak kağanın ısrarlı tavrı karşısında zor duruma düşen İmparator Hsien-tsung'un, kabul etmekten başka şansı kalmamıştır. 821 yılında Alp Bilge Kağan vefat etti ve yerine sırasıyla üç yıl iktidarda kalacak Alp Küçlüg Bilge Kağan geçti. Onun da vefatıyla, devletin sonunu hazırlayan Hazar Tegin, Bilge Kağan unvanıyla 824'te başa geçmiştir.¹³⁴

Çin'de iktidarda değişiklik yaşanmış ve tahta geçen Mu-tsung döneminde, Çin'in entrikaları güçlü bir biçimde devam etmiştir. Savaşla yok edemedikleri Türkleri evlilik yolu ile bitirmek isteyen Çin, İ-nan-chu döneminde istenilen Çinli prenses T'ai-ho'yu Alp Küçlüg Bilge zamanında göndermiştir. T'ai-ho'nun yaptığı entrikalar, devletin yıkılmasının önemli sebepleri arasında gösterilmektedir. 832 yılında oldukça başarısız bir süreç geçiren ve devletin çöküşünü hızlandıran Hazar Tegin öldürülerek yerine Hu Tegin, Alp Bilge Kağan unvanıyla tahta geçmiş; devraldığı oldukça kötü durumdaki devletini kısmen toparlayıp, iç siyasetteki ihtilal gibi olumsuz durumların önüne geçmiştir. Ancak bakanları arasında olan Kürebir, Sha-t'oların da desteğiyle kağanı öldürmüştür. 839'da ise Hazar Tegin iktidara gelmiştir. Bu dönemde yaşanan kış, Uygurların hayvanlarını telef ettiği gibi ekonomik olarak devleti çökertmiştir. Uygur kumandanlarından Külüg Baga ise devlete son darbeyi vurmuştur. Kırgızlarla birlikte hareket eden Külüg Baga, yüz bin askeriyle başkente gelmiş; Hazar Tegin ve Kürebir'in canına kıyarak Uygur Devleti'nin sonunu getirmiştir.¹³⁵

Dağılan Uygur Devleti'nin bakiyelerinden bir kısmı Karluklara, bir kısmı Tibetlilere, diğer bir grup ise Kuca'ya sığındı. Diğerleri ise 840'ta Üge Tegin etrafında birleşmiş; ancak bu birlik 847'de Üge Kağan'ın öldürülmesiyle son bulmuştur. Geriye kalan Kansu ve Beşbalık Uygurları ise sonraki süreçte güçlü bir siyasi varlık ortaya koyamamışlardır. Uygur tarihinin genel görünümünü kısaca ortaya koymaya çalıştığımız bu satırlarımızdan anlaşılacağı üzere, tarihi süreç içerisinde milli kimliklerinin dışında bir yaşam sürmüş olan Uygurlar, Çin'in çıkarlarını gözetmeyi ve Çin politikaları doğrultusunda hareket etmeyi vazife olarak görmüşlerdir. Güçlü tarihlerine ve Türk kimliğine sırt çeviren Uygurlar, Çin'in sahte dostluğuna güvenmiş

¹³⁴ A.Taşagıl, *Uygurlar*, s.380.

¹³⁵ A.Taşagıl, *Uygurlar*, s.381.

ve sıranın kendilerine geleceğini düşünmeselerde aynı senaryoyu yaşamışlardır. Orhun Yazıtları'na detaylıca bakıldığında, iktidara gelen kağanların ilk işi bozulmuş Türk töresini düzeltmek olmuştur. Türklerin kendi kimliklerinden uzaklaştığını ve buna bağlı olarak toplumdaki bozulmaları gören kağanlar, duruma hemen el koymuş; törenin değişmez prensipleri olan milli şuur, adalet, iyilik, eşitlik gibi unsurları topluma tekrar kazandırmışlardır. Türk töresi yalnızca halkın kazanması ve uyması gereken davranışlar değildir. Kağanın da kağan olarak görülmesini sağlamaktadır. Kağan töreye uygun hareket etmelidir, aksi takdirde görevden el çektilir. Türk devlet geleneğinde esas unsur kağan değil, töredir. Töre konuşursa kağan susmaktadır. Yaşanılan tarihi süreç içerisinde edilen tecrübelerin birikimi olarak ortaya çıkan sosyal ve ahlaki kurallar bütünü olan töre, her ne kadar dinamik bir yapıya sahip olsa da, Türk yaşantısına, ahlaki ve sosyal kurallarına uygun olmayan durumları bünyesi içine almamaktadır. Uygurların Maniheizm dinini kabul etmesiyle birlikte, Türklerin şehircilik, tarımsal faaliyetler ve mimari anlayışları ortaya konulsa dahi, yerleşik kültürün kazanımları onların zamanla yok olmalarına engel olamamıştır. 96 yıl boyunca güçlü bir siyasi otorite olarak kendini gösteren Uygurlar, Çin'in geleneksel taktiğine yenik düşmüşlerdir. Çin düşmana dost görünmüş ve yaptıklarıyla Uygurlara büyük zarar vermiştir. Birinci bölümü 6 Aralık 2023 kaybettiğimiz Dr. Mustafa Çalık'a ait şu cümle ile desteklemek uygun olacaktır: *“Türklük, bizim şimdi icat ettiğimiz zoraki bir kavram değil, yaşadığımız tarih ve biriktirdiğimiz medeni tecrübenin yaşayan değerleridir.”*

II. BÖLÜM

KAFKASYA BÖLGESİNDE TÜRKÇÜLÜK MÜCADELESİ

2.1. Azerbaycan'ın Jeopolitik Konumu: Tarihsel Süreçte Rusya ve İran'ın Etkisi

Kafkaslar bölgesinde yer alan Azerbaycan, 86.600 km²'lik bir alanı kaplamaktadır. Ülke, kuzeyde Rusya, güneyde İran, batıda Gürcistan ve Ermenistan ile sınır komşusudur. Doğusunda ise Hazar Denizi bulunmaktadır. Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, doğu ve kuzeyde Ermenistan, güney ve batıda İran, kuzeybatıda ise Türkiye ile kısa bir sınır paylaşmaktadır.¹³⁶Yaklaşık 2,5 milyonluk nüfusuyla başkent Bakü, Azerbaycan'ın en büyük kenti olmasının yanı sıra Kafkasya bölgesinin de en önemli limanıdır. Resmi verilere göre, 1 Temmuz 2011 itibarıyla ülkenin toplam nüfusu 9 milyon 156 bini bulmuştur. Bu nüfusun %54,1'i kentlerde, %45,9'u ise kırsal bölgelerde yaşamaktadır. Ayrıca, yaklaşık 3 milyon Azerbaycanlı şu anda Rusya'da göçmen işçi olarak hayatlarına devam etmektedir. 2009 verilerine göre Azerbaycan'da nüfusun %91,6'sını Azerbaycan Türkleri oluşturur. Onları Lezgiler, Ermeniler, Ruslar, Talışlar, Avarlar, Türkler, Tatarlar, Tatlar, Ukraynalılar, Tsakhurlar, Gürcüler, Kürtler ve Yahudiler takip eder. Ülkenin %95'i Müslüman olup, bu kesimin %70'i Şii inancına sahiptir. Azerbaycan, dünya genelinde Şii Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu üç ülkeden biridir. Bunun yanında, ülkedeki farklı etnik gruplar, kendi inançlarını koruyarak yaşamlarını sürdürmektedir.¹³⁷ Azerbaycan Türkçesi, Bakü, Tebriz, Karabağ ve Nahçıvan ağızlarının etkisiyle şekillenmiş ve Batı Türkçesi grubuna dâhil edilmiştir.¹³⁸

Azerbaycan'da resmi para birimi Azerbaycan Manatı'dır. Doğusunda Hazar Denizi, kuzeyinde Büyük Kafkas Sıradağları ve merkez bölgelerinde geniş düzlüklerden oluşan Azerbaycan, coğrafi çeşitliliğiyle dikkat çeker. Ülke yüzeyinin yaklaşık %40'ını

¹³⁶ Azerbaycan Ülke Bülteni, DEİK/Türk-Azerbaycan İş Konseyi,2013,s.2 : [azerbaycan-nisan-2013 \(1\).pdf](#)

¹³⁷Azerbaycan Ülke Bülten, s.2-3.

¹³⁸ Ercan Alkaya-Ahmet Buran, "Çağdaş Türk Yazı Dilleri-I", Eskişehir, **T.C Anadolu Üniversitesi Yayını**, 2011'den aktaran Hakan Altıntaş-Hıfzı Toz-Ali Taghiyev, "Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliğinin Oluşum Süreci Üzerine Genel Değerlendirmeler", **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**,2023/10(2),s.1671-1690.

Kafkas Dağları ve Talış Dağları kaplar. Kura Nehri, ülkenin en büyük akarsuyudur ve toplamda 8.350 nehrin tamamı Hazar Denizi'ne dökülür. Ilıman iklime sahip olan Azerbaycan'ın, yüksek bölgelerinde kışlar soğuk ve yağışlı, yazlar ise serin geçerken; ovalarda kışlar soğuk, yazlar sıcak ve kurak geçmektedir. Bitki örtüsü olarak yüksek kesimlerde ormanlar, alçak bölgelerde ise bozkırlar görülür. Ülke yüzeyinin %25'i ormanlarla kaplıdır.¹³⁹

Azerbaycan'ın coğrafi konumu, iklimi ve doğal yapısı, bölgenin stratejik önemini pekiştirirken, tarihsel süreçte bu jeopolitik konum, büyük güçlerin ilgisini çekmiş ve özellikle Rusya'nın Kafkaslar üzerindeki hâkimiyet mücadelesine zemin hazırlamıştır. Rusya'nın Kafkaslar'a büyük önem vermesinin temel nedeni, bölgenin stratejik ve siyasi açıdan taşıdığı büyük öneme dayanmaktadır. Öncelikle, Rusya'nın bölgede İran'ın etkisini kırması gerekmektedir. Aksi takdirde, İran'la doğrudan sınır komşusu olmak, ileride iki ülke arasında ciddi çatışmalara yol açabilir. Ayrıca, Kafkaslar'daki Türk nüfusu ve Osmanlı Devleti'ni birbirinden ayırmak, Rusya için, kritik bir hedeftir. Bu bağlantı kesilmezse, Türkistan'a kadar uzanacak bir Türk birliği oluşabilir. Bu durum Rusya'nın hem sıcak denizlere inme planlarını hem de bölgedeki hâkimiyetini tehlikeye sokar. Akdeniz ve Hazar Denizi gibi stratejik bölgeler üzerindeki Rusya kontrolü sağlanamaz hale gelir.¹⁴⁰

Azerbaycan'da Rus işgalinin ilk adımı, 1804 yılında Cevad Han idaresindeki Gence Hanlığı'na olmuştur. Azerbaycan'a kuzeyden gelen askeri ve ticaret yollarının üzerinde bulunan Gence, stratejik öneme sahipti. Gence Hanı Cevad Han, Rusların bu bölgenin Gürcistan'a ait olduğu yönündeki söylemlerine karşı çıkarak, bu toprakların ataları tarafından fethedildiğini ve uzun yıllardır kendi yönetimleri altında bulunduğunu ifade etmiştir. Bu dönemde, Cevad Han, mücadele içinde olduğu Karabağ Hanlığı ile Rusya'ya karşı bir anlaşma imzalayarak askeri destek almak zorunda kalmıştır.¹⁴¹ Rus ordusu sayıca az olmasına rağmen, üstün askeri teçhizat karşısında direnemeyen Cevad Han, dışarıdan da yardım alamayınca Gence düşmüş ve direnişçi halk katledilmiştir.

¹³⁹ Wikipedia, Azerbaycan: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Azerbaycan>. (Erişim Tarihi 19.12.2024).

¹⁴⁰ Hilal Gül Karagöz, "Azerbaycan'ın İşgali, Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları", **Avrupa, Avrasya ve Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi**, 18 Kasım 2022. <https://www.turksam.org/detay-azerbaycan-in-isgali-gulistan-ve-turkmençay-antlaşmaları>, (26.10.2024).

¹⁴¹ Ramim Sadıgov, "Çar I. Alexandr Döneminde Rusya'nın Azerbaycan'da İşgalcilik Siyaseti", **Karadeniz Araştırmaları**, 2018/15(59), s.58'den aktaran H.G.Karagöz, *Azerbaycan'ın İşgali...*, s.4.

Tarihi ve kültürel açıdan önemli bir bölge olan Gence'nin ismi, Rusların bölgeyi ele geçirmesinden sonra Rus Çariçesi'ne hitaben "Yelizavetpol" olarak değiştirilmişse de¹⁴²1918 yılında tekrar Gence ismine kavuşmuştur. Derbent, Şirvan ve Bakü hanlıkları, Kuba Hanlığı'nın önderliğinde birleşerek dışarıya karşı ortak hareket etmek için girişimde bulunmuştur. Ancak bu girişim, iç karışıklıklar nedeniyle zayıflamış ve 1806 yılında Rus General Sisianov, Derbent başta olmak üzere Kuba Hanlığı'nı işgal etmiştir.

Osmanlı Devleti ve İran'dan beklediği karşı tepkiyi alamayan Ruslar, 1806 yılında Bakü'ye doğru ilerlemeye devam etmiştir. General Zavaliş komutasındaki Rus ordusunu geri püskürten Bakü halkı, bir süre sonra, General Tsitsianof önderliğinde denizden ve karadan kuşatmaya maruz kalmıştır. Bu kuşatma sırasında General Tsitsianof, Bakü halkından bir direnişçi tarafından öldürülmüş ve Ruslar geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bakü'nün işgalinin ancak güçlü askeri teçhizat ve yardımcı kuvvetlerle gerçekleştirebileceğini düşünen Ruslar, bir sene sonra hazırlanıp harekete geçmişlerdir. Daha fazla canını kaybetmek istemeyen Bakü halkı, 3 Eylül 1807 tarihinde Rusya'ya katılmıştır. Osmanlı Devleti'ne bu kara haber, Çıldır Valisi aracılığıyla iletilmiştir. Sahil kesimini kontrol altına alan Rusya, Azerbaycan'ın iç kesimlerinde bulunan hanlıklara doğru ilerlemiştir.1803 yılında, Şeki Hanlığı Rus hâkimiyetini kabul etmiş gibi görünse de bu durum kısa sürmüştür. Bu gelişmeler karşısında siyasi oyunlara başvuran Rusya, Cafer Kulu Han'ın başa geçmesi için destek vermiş, ancak işler yolunda gitmeyince 1815 yılında İsmail Han'ı başa geçirmiştir.

İsmail Han, halkın menfaati doğrultusunda hareket edince stratejik açıdan başarısız olan Rusya, Ermeni kökenli General Yermelov'u Şeki Hanlığı üzerine işgale göndermiş ve başarılı olmuştur. Rusya'nın hâkimiyeti altına girmek istemeyen Mustafa Han ve Şirvan Hanlığı, Osmanlı Devleti'nden yardım alamayınca İran'ın himayesi altına girmiştir. Süreç içerisinde Rusya, Şirvan Hanlığı'nı da topraklarına katmıştır.¹⁴³Rus işgalinin Azerbaycan topraklarında başlamasının ardından, Karabağ Hanı İbrahim Halil çaresiz kalmış ve Kaçar Hanedanı lideri Ağa Muhammed Han'dan yardım istemiştir. Başlangıçta yardımcı olmaya çalışan Ağa Muhammed Han, zaman içerisinde zarar göreceği düşüncesiyle geri çekilmiştir. Rus hâkimiyeti altına girmek istemeyen İbrahim Halil, bir süre vergi vermiş olsa da bu durumu kabullenmemiştir.

¹⁴²M. Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.17.

¹⁴³ M.Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.18-19.

İran'dan yeniden destek alarak ayaklanma çıkarmayı düşünmüş ve hazırlıklara başlamıştır. Ancak bu durumun Gürcüler tarafından Ruslara bildirilmesi üzerine, İbrahim Halil Bey ve ailesi Ruslar tarafından öldürülmüştür.¹⁴⁴ Hayatta kalan tek aile üyesi Mehdi Kulu Han, Ruslar tarafından Han olarak atanmıştır. Ancak Mehdi Kulu Han, ölüm korkusuyla İran'a sığınmış ve Karabağ böylelikle 1822'de Rus topraklarına katılmıştır.

Son olarak, Rusların maddi ve manevi baskılarına dayanamayan İlinsu Hanlığı Hanı Dalyan, Kafkas Rus mücadelesinin en önemli simaları arasında yer alan Şeyh Şamil'in yanında mücadelesini yürütmüş, zor durumda kalan halkı ise Rus hâkimiyetine girmiştir.¹⁴⁵ Rusya'nın işgalinden, Osmanlı Devleti'ne bağlı hanlıklar gibi İran'a bağlı Lenkeran Hanlığı da etkilenmiştir. General Kotliarevsky komutasındaki Rus ordusu, Lenkeran'a saldırarak hanlığın merkezini kuşatma altına almış ve başarılı olmuştur. Ancak General Kotliarevsky'nin öldürülmesi üzerine Rus kuvvetleri geri çekilmiştir. Sonraki dönemde takviye güçlerin gelişiyle birlikte işgal tamamlanmıştır. Güney Asya üzerinde planları olan İngilizler, subayları aracılığıyla İran ordusuna yol göstermiş ve 1812'de Lenkeran'ın işgali üzerine mücadele başlatmıştır. Bu mücadele yenilgi ile sonuçlanmış ve 1813 yılında Gülistan Antlaşması yapılmıştır.¹⁴⁶ 1804-1812 yılları arasında yaşanan Rus-İran Savaşları, Feth Ali Şah'ın 1813'te Rusya ile Gülistan Antlaşması'nı imzalamasıyla sona ermiştir. Bu antlaşma, Azerbaycan'ın bölünmesine ve kuzeyinin Rusya'nın kontrolüne geçmesinin resmen kabul edilmesine yol açmıştır.¹⁴⁷ Antlaşma Karabağ'ın Gülistan yöresinde imzalanmıştır. Gülistan Antlaşması'nın maddeleri ise aşağıdaki şekildedir:

- Rusya'nın Kafkaslar üzerinde işgal ettiği yerler, İran Şahı tarafından kabul edilecektir. Gülistan Antlaşması ile Rusya'nın egemenliği altına alınan hanlıklar şu şekilde sıralanabilir: Talış, Şirvan, Kuba, Bakü, Derbent, Gence, Karabağ ve Şeki. Bu durum, Rusya'nın Kafkaslar'daki işgalini resmileştirmiştir.
- Bahsedilen topraklar, Dağıstan'dan Kuzey Azerbaycan ve Gürcistan bölgesine kadar uzanmaktadır.

¹⁴⁴ H.G. Karagöz, *Azerbaycan'ın İşgali...*, s.1-8.

¹⁴⁵ M.Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.20

¹⁴⁶ M.Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s. 18-20.

¹⁴⁷ Seçil Özdemir, "Güney Azerbaycan Meselesi: Tarihi Ve Kültürel Boyutu", *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, 2020/(7),s.359-386.

- İşgal edilen bölgeler, gelecekteki şahlar tarafından da tanınacaktır.
- Hazar Denizi ile Rus limanları, iki tarafın ticaretine açık duruma gelecektir.
- İki ülke, savaş esirlerini karşılıklı olarak serbest bırakacaktır.
- İki ülke, başkentlerine elçiler gönderecek ve dostluklar tazeleneyecektir.
- İki ülkenin tüccarları, birbirlerinin topraklarında ticaret yapacak ve güvenlikleri sağlanacaktır.¹⁴⁸

Gülistan Antlaşması'na göre İran, Güney Kafkasya üzerinde söz sahibi olmamasına rağmen, Fransa ve İngiltere ile anlaşarak Kuzey Azerbaycan bölgesi için 16 Temmuz 1826 tarihinde tekrar bir saldırı gerçekleştirmiş, ancak başarısız olmuştur. İran'a karşı üstünlük sağlayan Rus ordusu, 1 Ekim 1827 tarihinde Revan'ı hemen ardından da Nahçıvan'ı ilhak etmiştir. Yaklaşan kış şartları nedeniyle ordusunun mücadele gücünü yitirdiğini gören başkumandan Veliaht Abbas Mirza, barış yapmak istediğini Rus Generali İvan Fyodoroviç Paskeviç'e iletmiştir. Bu istek üzerine Ruslar, ekim ayı içerisinde Marende ve Tebriz'i kontrol altına almıştır.¹⁴⁹ Barış için yapılan görüşmeler kasım ayında Dehkargan'da başlamıştır. Görüşmeye Rusya adına İ. F. Paskeviç, A. S. Griboyedov, A. M. Obrezkov, A. K. Amburger, N. D. Kiselyov ve çevirmenler A. A. Bakıhanov ile G. M. Vlagadi; İran adına ise Veliaht Abbas Mirza başkanlığında Ferrahani, Beylerbeyi Fethali Han, kâtip Mirza Muhammed Ali ve çevirmen Mirza Mesud katılmıştır.¹⁵⁰ 7 Ocak 1828 tarihinde barış görüşmeleri tazminat meselesi nedeniyle bir çözüme kavuşturulamamış; Urmiye ve Erdebil, Rus işgaliyle ilhak edilmiştir. Anlaşma, 9 Şubat gecesini Türkmençay beldesinde yaşayan Meşedi Muhammed isimli kişinin evinde imzalanmıştır. 29 Temmuz'da ise hazırlanan protokol, İran tarafından Mirza Cafer, Rusya tarafından ise Paskeviç ve Griboyedov tarafından kabul edilmiştir. Anlaşma, 16 maddeyi içermektedir:

- Türkmençay Antlaşması'nın ilk iki maddesi, bu anlaşmanın barış ve işbirliği içerdiğini vurgulamaktadır.
- Rusya, Gülistan Antlaşması ile topraklarına kattığı yerlerin yanında Revan ile Nahçıvan hanlıklarına da 6 ay içinde hâkim olacaktır.

¹⁴⁸ M.Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.21.

¹⁴⁹ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2010/14(36), s.187-199.

¹⁵⁰ O. Yeşilot, *Türkmençay Antlaşması...*, s. 189.

- Antlaşmada sınırlar belirtilirken, Kafkas Sıra Dağları ile Hazar Denizi arasında kalan coğrafya ve halkların Rus hâkimiyetine girdiği kabul edilmiştir.
- Antlaşmada, yenilgiye uğrayan İran'ın tazminat ödemeye mahkûm edildiği ifade edilmiştir.
- Rusya, Abbas Mirza'nın önce veliahtlığını, sonraki süreçte ise hükümdarlığını kabul edecektir.
- Hazar Denizi'nde iki ülke de ticaret gemilerini işletebilir, ancak sadece Rusya savaş gemisi bulundurabilecektir. Böylece Hazar Denizi'nin kontrolü Rusya'nın eline geçmiştir.
- Antlaşmada, elçilerin kabulü ve misafir edilmesine önem verilmiş, ticaretin yayılmasıyla ticaret işleri ve hareketleriyle görevli kurum olan ticaret ataşeliklerinin kurulmasına karar verilmiştir.
- Savaştan önce tamamlanamayan işler hukuken çözüme kavuşturulacak ve borçlar ilgili devlet tarafından karşılanacaktır.
- Hak sahipleri taşınmazlarını 3 sene içinde devretmek veya satmak zorundadır. Ancak Revan Serdarı Hüseyin Han, kardeşi Hasan Han ve Nahçıvan'ın eski yöneticisi Kerim Han bu durumdan muaf tutulmuştur.
- İki taraf, savaş esirlerini 4 ay içinde karşılıklı olarak serbest bırakacaktır.
- Sığınmacılarla ilgili maddede, İran'ın, Rusya'nın onaylamadığı kişilerin özellikle Karabağ ve Nahçıvan'a yerleşmesine izin vermeyeceği belirtilmiştir.
- Rusya, Güney Azerbaycan'dan Rusya'ya yerleşmek isteyen kişilerin bu talebini karşılamak için gerekli imkânları sağlayacaktır. Bu durum, özellikle Marağa ve Urmiye'den alınan Ermeni ailelerin Kuzey Azerbaycan'a yerleştirilmesine zemin hazırlamıştır. Rusya, bu göçleri bölgenin demografik yapısını değiştirerek kontrolünü artırmak için kullanmıştır. Bu durum, Kafkasya'daki etnik ve siyasi sorunların temelini oluşturmuştur.¹⁵¹
- Son madde, bu anlaşmanın tarafların yöneticileri tarafından imzalanmasını ve uluslararası platformda duyurulmasını içermektedir.¹⁵²

¹⁵¹Dadaş Mutallimov, **Azerbaycan Hanlıkları ve Gülistan-Türkmençay Antlaşmaları**,(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Anabilim Dalı, Bursa (Türkiye),2014.

¹⁵² O.Yeşilot, *Türkmençay Antlaşması...*, s.190.

Türkmençay Antlaşması, Aras Nehri'ni sınır kabul ederek bölgeyi kuzey ve güney olmak üzere iki idari ve coğrafi bölgeye ayırmıştır. Bu antlaşma, sadece Azerbaycan topraklarını değil, halkını da derinden etkileyerek kalıcı bir ayrılığa neden olmuştur.¹⁵³ Bir milletin kaderini belirleme hakkı elinden alınmış, Azerbaycan Türklerinin kaderi iki devletin insafına bırakılmıştır. Tarihi süreçte böyle ayrılıklar yaşamış bir millette, birlik ve milli şuur duygusunun oluşması elbette zaman almıştır. Bu ayrılıkla birlikte kuzeyde Rus egemenliği kurulurken, güneydeki topraklar İran'a bağlanmıştır. Bu durum, Azerbaycan Türklerinin ortak bir kimlik etrafında birleşmesini zorlaştırmış, sosyal ve kültürel alanlarda da derin bir ayrışmaya yol açmıştır.

Bu ayrılıkların en dikkat çekenini eğitim alanında gerçekleştirmiştir. Eğitimde dayatılan yabancılaştırıcı politikalar, Azerbaycan Türklerinin kendi kültürel değerlerinden uzaklaşmasına ve nesiller arasındaki milli şuur bağının zayıflamasına neden olmuştur. Güney Azerbaycan'da eğitim, İranlı dini liderlerin kontrolüne bırakılırken, Kuzey Azerbaycan'da ise Türkleri asimile etmeyi amaçlayan Rus okulları faaliyet göstermeye başlamıştır. Güney Azerbaycan'da direniş gösteren Türkler, baskılar karşısında dağınık bir şekilde varlıklarını sürdürmeye çalışmış, bazıları ise zorunlu olarak Şii eğitimini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu durum, Güney Azerbaycan'ın eğitim olanaklarından mahrum kalmasına ve Güney Azerbaycan Türklerinin milli kimliklerinin zayıflamasına neden olmuştur.¹⁵⁴

İlerleyen dönemlerde Usul-i Cedid okulları, modern eğitim anlayışıyla milli bilinci yeniden canlandırarak Azerbaycan Türklerinin kimliklerini korumasında ve güçlendirmesinde önemli bir rol oynayacaktır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Gaspıralı İsmail Bey'in başlatmış olduğu eğitim alanında yenileşme hareketi olan Usul-i Cedid ile Azerbaycan'da eğitim sistemi gelişmeye başlamıştır. Türkistan Vilayeti Gazetesi, 20 Mart 1908 tarihli bir yazısında, Usul-i Cedid hakkında şu satırlara yer vermiştir:

¹⁵³Sadık Sarısaman, “Güney Azerbaycan'da Kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti Ve Türk Kamuoyu”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**,2018/ (25),s. 163-184'den aktaran S. Özdemir, *Güney Azerbaycan Meselesi...*, s.364.

¹⁵⁴ M.Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, s.9

“Usul-i Cedid, yeni usul demektir. Yeni usul denilince, usul, itikad ve yaşayışta yenilik demek değil, bilakis son zamanlarda halkın fakirliği sebebiyle, bizim oldukça geri kalmış bir hale düşen mektep ve medreselerimizin gerek idaresini, gerekse talim ve tedrisin ahvalini ıslah etmek anlaşılmaktadır.¹⁵⁵”

İsmail Gaspıralı’dan bahsetmişken, onun “Rehber-i Muallimin” isimli eserindeki satırlara dikkat çekmek önemlidir:

“Bugün dünyada yaşamak için insanlar fazlasıyla bilmeye ve çalışmaya muhtaçtırlar. Her insanın, dininin gereklerini öğrendikten sonra her gün işte ve ilişkilerde gerekli olan bilgiyi, beceriyi ve diğer hususları da öğrenmesi gerekir. Bunlar da tahsil ve talim ile gerçekleşir. Bizim Müslümanlar sadece bir miktar kelâm-i şerif okumanın ve bazen bir iki satır karalamanın tahsili için beş sene mektebe gelip giderler ve alacakları bu tahsil için gençliği ve zamanı kurban ederler. Eğer mektepler güzel bir usulde düzenlenirse, beş senelik tahsil mükemmel olarak iki senede tamamlanıp, kalan üç senede daha fazla malumat almak mümkün olacaktır. Buna binaen 1884 senesinde Bahçesaray’da bir mektebi, Usul-i Cedide göre düzenlemiştim. Semeresi, ümit ettiğimden fazla oldu. Bir nice mektep de usulümü kabul etmek suretiyle ıslah oldu. Başka vilâyetlerden usulü görmeye gelip gidenler oldu, bu sayede her taraftan iki yüzden fazla mektep bu usulü kabul ettiler.¹⁵⁶”

Gaspıralı, dini eğitimin tek başına yetersiz olduğunu vurgulayarak, tıp, kimya, matematik ve yabancı dil gibi derslerin de öğretilmesi gerektiğini savunmuştur. Onun başlattığı bu hareketin önemi, Taşkent’te düzenlenen Öğretmenler Semineri’nde tarih ve coğrafya öğretmeni Muropiyev’in konuşmasıyla daha iyi anlaşılmaktadır. Muropiyev:

“Gasprinski’nin projesini kabul etmek, uyuklayıp duran Müslüman taassubunu yeniden canlandırmak ve yılanı koynumuzda beslemek olur. Bu süreçte takip edilecek eğitimin Müslümanlarımızın maarifinin onları Ruslaştırmak, İslamı bozmak, umumi olarak dini hususiyetleri bozmak esasında olması gerekir.¹⁵⁷”

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere, Gaspıralı’nın bu hareketi, asimile edilmek istenen Türklerin başkaldırısıdır. Bu süreçte Azerbaycan’ın yetiştirmiş olduğu aydınlar, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin doğmasında öncülük etmişlerdir. Bu aydınlarımızdan biri ise Ali Bey Hüseyinzade’dir. Hatta İsmail Gaspıralı, Hüseyinzade’ye hitaben Tercüman gazetesinde yer verdiği satırlarında, “Yirmi beş seneden beri bu meslek için arkadaş

¹⁵⁵ Begali Kasımov, “Ceditçilik (Bazı Mülâhazalar)”, (Çev: Veli Savaş Yelok) , **Gazi Türkiyat**, 2010/1(6), s.336-337.

¹⁵⁶ B. Kasımov, *Ceditçilik...*,s.338-339.

¹⁵⁷B. Kasımov, *Ceditçilik ...*,s.340.

bekliyordum. Bunun için Hayat'ın (bir gazete adı) vücudu bana büyük teselli oldu”¹⁵⁸ ifadelerini kullanmıştır. Ali Bey Hüseyinzade, birçok alanda kapsamlı eğitim görmüş, doğunun ve batının değerlerine hâkim aydınlarımız arasında yer almaktadır.

Azerbaycan Türklerinin eğitimi konusunda oldukça hassas olan Hüseyinzade, öğretmen olarak Osmanlı Türkü Ali Kemal Bey'i Azerbaycan'a davet etmiştir. Bakü şehrine gelen Ali Kemal Bey, Balahane adındaki mektepte, İstanbul'dan getirdiği kitaplarla eğitime başlamıştır. Ali Kemal Bey'in gösterdiği başarıdan sonra Azerbaycan'a çok sayıda öğretmen getirilmiştir.¹⁵⁹ 1920'de Kızıl Ordu tarafından hâkimiyet altına alınan Azerbaycan'da, Sovyet düşünce tarzının etkisiyle Hüseyinzade'ye karşı düşmanca takınılan tavır, ancak 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla son bulmuştur. Bu duruma en güzel örnek ise Mirahmedov'un “Literaturnaya Gazeta” adlı gazeteye vermiş olduğu röportajdır. Mirahmedov, röportajında şu satırlara yer vermektedir:

“...Ve bu yüzden de edebiyat tarihini büsbütün başka şekilde yazdık, hatta klâsik yazarlara bakış şeklini de değiştirdik. Büyük düşünür ve yazar olan Ali Bey Hüseyinzâde, halkın en büyük düşmanlarından birine çevrildi. Fakat öyle bilim adamları da vardı ki hayatları pahasına olsa bile, bilimde gerçeği sonuna kadar korumaya gayret ettiler.¹⁶⁰”

Yukarıdaki ifadeler, Sovyet dönemi boyunca Hüseyinzade'ye yapılan haksızlıkları açıkça gözler önüne sermektedir. Ali Bey Hüseyinzade'nin “*Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak*” şeklinde ifade ettiği fikir, zamanla “*Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak*” olarak anılmıştır. Yusuf Akçura, 1928'de Türk Eli adlı dergide Hüseyinzade hakkında şu satırlara yer verir:

“Ali Bey'in bu üç etkenden oluşan formülü iyi bulunmuş uğurlu esaslardandır. Bu esaslar, Türk dünyasının her tarafına yayılmış, özellikle meşrutiyetten sonra İstanbul'da çok işlenmiştir. Örneğin; Ziya Gökalp “*Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak*” konusunda çok yazılar yazdı.¹⁶¹”

Anlaşılabacağı üzere, bağımsızlık mücadelesinde Azerbaycan'ın en önemli gücü, edindiği modern bilgiler ve milli kültürüne sahip çıkması olmuştur.

¹⁵⁸Sevil Garaşova, “XX. Yüzyıl Azerbaycan Fikir Tarihinde Ali Bey Hüseyinzâde'nin Yeri” **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2004/(16), s.297-314.

¹⁵⁹Elnurə Rzayeva, “XX. Yüzyıl Başlarında Türkiyeden Azerbaycan'a Gelen İlk Muallimler”, **III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildirisi**, Bakü, 25-27 Mayıs 2016, s.65-67.

¹⁶⁰S.Garaşova, *XX. Yüzyıl Azerbaycan...*, s.306.

¹⁶¹S.Garaşova, *XX. Yüzyıl Azerbaycan...*, s. 311-312.

2.2. Ermenistan'ın Kuruluşu

XVIII. yüzyılda Safevi Devleti'ne son verip Afşar Hanedanlığı'nı kuran Nadir Şah'ın vefatıyla, varisleri arasında taht mücadelesi başlamış, Azerbaycan'da siyasi birlik dağılmış ve hanlıklar dönemi başlamıştır. Revan Hanlığı, Kuzey Azerbaycan bölgesinde, günümüzde Ermenistan'ın kurulu olduğu coğrafyada yer almaktadır. 23,8 bin km²'lik bir alana sahip olan Revan Hanlığı'nın komşuları; kuzeyde Pembek Eyaleti, Şemşeddil, Kazak Sultanlıkları ve Gence Hanlığı; güneyde ise Beyazıd Paşalığı, Hoy ve Maku Hanlıklarıdır. Doğuda Karabağ ve Nahçıvan, batıda ise Kars Paşalığı ile Şoreyel Sultanlığı yer almaktadır.¹⁶²Bölgenin tarihi serüveni incelendiğinde, XV. yüzyıl itibarıyla Karakoyunlu Devleti'nin bu bölgede hâkimiyet kurduğunu görmekteyiz. XVI. yüzyılda ise Azerbaycan ve İran üzerinde hâkimiyet kuran Safevi Devleti, Azerbaycan topraklarının yönetimini beylerbeylikleriyle sağlamıştı. Dört beylerbeyliği ile yönetilen Azerbaycan topraklarında hüküm süren Çukur-Sed Beylerbeyliği, aynı zamanda Revan Beylerbeyliği ismiyle de tanınmaktadır. Revan bölgesini ziyaret eden seyyahların gözlemleri, bölgede Türk ve Ermeni nüfusunun dağılımı hakkında bilgi vermektedir. Bu seyyahlardan Fransız asıllı Şarden'in 1673 yılına ait kayıtlarına dayanarak, o dönemde 800 evde Türklerin yaşadığını söylenmiştir. Bu bilgiyi destekleyen diğer bir seyyah ise Amrah Bayramov ve Ahmed Edi'nin vermiş olduğu bilgilere göre Gaspari Silinger'dir.¹⁶³

Sovyetler döneminde nüfusu hakkında çalışma yapılmamış diğer Azerbaycan hanlıkları gibi, İrevan Hanlığı da Ermenilerin üzerinde hak iddia ettiği Azerbaycan'ın köklü hanlıklarındandır. Sovyet yönetiminin desteğini alan Ermeniler, bu iddialarını kanıtlamak için akademik alanda çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu duruma örnek olarak İrade Memmedova, S.P. Ağayan'ın XVIII. yüzyıl Kuzey Azerbaycan hanlıklarına ilişkin gösterdiği haritayı vermiştir. Ancak, İrevan Hanlığı bu haritada yer almamaktadır. Sözde araştırmacı, bu haritayı Kovalevski'nin Kafkasya'nın Rusya tarafından işgali adlı çalışmasından aktardığını belirtse de, bu bilgi gerçeği

¹⁶²Amrah Bayramov, Ahmed Edi,"*Ermenistan Devleti'nin Kurulması ve Bölgeden Azerbaycan Türklerinin Zorunlu Göç Ettirilmesi*", **Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2020/10 (2),s. 377-398.

¹⁶³ A.Bayramov, A.Edi, *Ermenistan Devleti'nin...*, s.383-384.

yansıtmamaktadır.¹⁶⁴ Hatta Silinger, 1700 yılında gerçekleştirdiği İrevan gezisine ait kayıtlarında, bölgedeki Türk nüfusunun fazlalığından bahsederken, Ermenilerin ise kilise için çalışan zanaatkâr ve esnaflardan oluştuğunu ifade etmiştir.¹⁶⁵

25 Temmuz 1701 tarihli Hafıza Kayıtları İrevan bölgesinde sadece 300 civarında Ermeni tüccarın bulunduğunu kaydetmektedir. Bunun dışında Fransız seyyah Gaspar Druvil, 1812 ve 1813 Yıllarında İran'a Seyahat isimli çalışmasında İrevan hakkında geniş bilgiler vermiştir. Osmanlı ve İran'ın bölgede hâkimiyet kurmak için mücadele ettiğini belirten seyyah, İrevan ziyareti sırasında buranın İran'a bağlı bir beylerbeyi tarafından yönetildiğini ifade etmiştir. İrevan'ın İran'a bağlı olduğu bilgisi yanlış olsa da, Druvil'in verdiği bilgiler ışığında, İrevan'ın bir beylerbeyi tarafından yönetildiği ve bölgenin Azerbaycan Türklerine ait olduğu kanısına varılabilir.¹⁶⁶ Revan bölgesinde Türklerin yaşadığına dair bilgiler birçok kaynakta geçmektedir. Ermenilerin Revan'a yerleşmesi ise 1441 yılında gerçekleşmiştir. Karakoyunlu yöneticisi Muzaffareddin Cihan Şah Yusuf zamanında alınan bir kararla, Katolik Ermeniler için oldukça büyük öneme sahip Katalikosluk, Kilikya bölgesinden Revan'a bağlı Vağarşabad köyündeki Üç Kilise Manastırı'na getirilmesiyle başlamıştır.

Revan'da hâkimiyet kuran Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi Devleti dönemlerinde başlayan Ermeni akımları, Ermeni Kilisesi'nin Avrupa'da yaşayan Ermenilerden aldığı maddi yardımlar aracılığıyla toprak alarak devam etmiştir.1432 yılında Akkoyunlu Devleti'nde makam ve toprak sahibi olan Emir Rüstem, devlete ait 7 köyü Ermenilere satmıştır. Ermeniler, ardından aldıkları 16 köyle birlikte bölgede söz sahibi olmaya başlamıştır. Bölgenin demografik yapısı hakkında net bir bilgiye ulaşılamamasının asıl nedeni, bölge üzerinde yapılan mücadelelerdir. Osmanlı- Safevi mücadelesinin yanı sıra Osmanlı padişahlarının Şii ve Kızılbaş Türkmenler için yayımladığı fermanlar, bölgenin demografik yapısı üzerinde etkili olmuştur. Bölge halkı fermanlardan dolayı bölgeyi terk ederken, fermanlarda adı geçmeyen Kızılbaş Kürtler

¹⁶⁴ İrade Memmedova, "İrevan Hanlığı'nın Nüfusu", **Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi**, 2017/ 4(11), s.25-57.

¹⁶⁵ A. Bayramov, A.Edi, , *Ermenistan Devleti'nin...*, s.384

¹⁶⁶ Gaspard Druville, **1812 ve 1813'te İran'a Seyahat**, August Semyon'un matbaalarında, Moskova, 1826, s.8'den aktaran İ.Memmedova, *İrevan Hanlığı'nın ...*, s.29-31.

ise bölgeye gelip yerleşmiştir.¹⁶⁷ Türkmenler için çıkarılan fermanlardan bazılarına yer vermek uygun olacaktır:

“Bozok Beyi Çerkez Beye Hüküm: Sancağınızda bulunan Rafizilerden İran ile ilişkisi bulunanların araştırılarak saptanması... Bunların, başka bir bahaneyle idam edilmeleri... İran ile ilişkileri bulunmayan Alevilerin ise saptandıktan sonra Kıbrıs’a sürülmeleri buyruğumdur.”¹⁶⁸

“Zülkadriyye Beylerbeyine ve Elbistan Kadısına hüküm ki: Sen ki kadısın. Bana gönderdiğin mektupta Elbistan’a bağlı İnaç köyünden Yitilmiş Abdal adlı kişinin Kızılbaş olduğunu bildirip, dinsel yasalarla hakkından gelinmesini istemişsin. Buyurdum ki: Anılan kişiyi hemen ele geçiresin. Daha ağır bir suçla kendisini tutuklatıp yargılatasın. Rafiziliği (Kızılbaşlığı) ve dinsizliğin gerçek olduğunun anlaşılması durumunda Rafizi ve Kızılbaşların yargılanması hususunda ilk buyruklarımız gereğince yargılattıktan sonra suçlu olduğu ortaya çıkarsa işlem yapıp hakkından gelesin.” (25 Recep 985, 1577 III. Murad dönemi)¹⁶⁹

XVIII ile XIX. yüzyıllarda Azerbaycan coğrafyası, hanlıkların mücadelesi içinde geçmiştir. Siyasi birlikten yoksun bu coğrafya, Rusya ile İran’ın iştahını kabartmış ve bu iki devletin bölgeye yapmış olduğu ziyaretler, ortamı daha da gerginleştirmiştir. Rusya’nın Güney Kafkasya’yı işgalinin asıl nedeni, sıcak denizlere inme hayaliydi. Bunun için, Güney Kafkasya’nın konumu ve zenginliklerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmayı hedeflemiş ve Hazar Denizi’ni iç deniz haline getirmeyi planlamıştır. 1801 yılında, İngiltere ve İran arasında yapılan siyasi ve ticari antlaşma kapsamında, İngiltere, İran’ın iç işlerine müdahale hakkına sahip olmuş ve İran coğrafyasında ticaret yapan İngiliz tüccarlarının vergi ödememesini sağlamıştır. İran ise olası bir savaşta İngiltere’den yardım alacaktı. I. Pavel’in saray darbesiyle öldürülmesinin ardından tahta çıkan I. Aleksandır döneminde, Napolyon tehlikesine karşı İngiltere ile ilişkiler düzeltilmeye başlanmıştır. Bu sırada, Gürcistan bölgesinde hâkim olan Kartli-Kahetiya Krallığı ilhak edilmiştir. Kartli-Kahetiya Krallığı ile birlikte Kazak, Borçalı ve Şemşeddil Sultanlıkları da Rusya’nın hâkimiyetini tanımak zorunda kalmış, Azerbaycan’ın Rusya tarafından işgalinin önü açılmıştır. Gürcistan’ın 1813 yılında Rusya tarafından işgalinin ardından, Azerbaycan ve Dağıstan’daki bulunan hanlıklar da Rusya’ya karşı koyamamıştır. 1810 yılına gelindiğinde Rusya, Dağıstan ve Kuzeybatı Kafkasya dışındaki topraklara hâkim olmuştur. 1806-1812 yılları arasında

¹⁶⁷ A.Bayramov, A.Edi, *Ermenistan Devleti’nin...*, s.385.

¹⁶⁸ 29 Nolu Mühimme Defteri, No: 490, Yıl: 1576’dan aktaran Baki Öz, **Alevilik İle İlgili Osmanlı Belgeleri**, Can Yayınları, İstanbul 1997,s.62.

¹⁶⁹B.Öz, **Alevilik İle İlgili...**, s.63

yaşanan Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki mücadele, Rusya'nın üstünlüğü ile sonuçlanınca Kafkasya bölgesinde Rus hâkimiyeti kabul edilmiştir. Ruslara karşı direnen Dağıstanlılar ise Osmanlı Devleti'nden yardım alamamıştır. Rusya tarafından bölgeye gönderilen General Yermolof, direnen halklara karşı oldukça sert bir tavır sergilemiştir.¹⁷⁰

Kafkasya bölgesine hâkim olan Rusya, İran ile yaptığı mücadeleler sonucunda, 1813 tarihli Gülistan ve 1828 tarihli Türkmençay Antlaşmalarını imzalayarak Aras Nehri'nin kuzeyine hâkim olmuştur. Yeniçeri Ocağı, 1826 yılında II. Mahmud tarafından kaldırılmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının altında yatan nedenler arasında yeniçeri ayaklanmaları, başına buyruk hareketleri, halkın yeniçerilerden rahatsızlığı ve ilmiye sınıfına hakaretleri gibi birçok sebep bulunmaktadır. Yeniçeri Ocağı'nın yerine "Eşkinici" olarak tanınan yeni bir askeri sistem kurulmuştur. Ancak yeni kurulan askeri örgütün savaş tecrübesi ve oturmuş bir sisteminin olmaması, Osmanlı Devleti'ni askeri olarak oldukça zayıflatmıştır. Bu durumu kendi çıkarları doğrultusunda kullanan Batılı devletler, Rusya'nın da desteğiyle önce Yunanistan'ın bağımsızlık meselesiyle ilgilenmiş, daha sonra Sırp ve Bulgarları Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmışlardır.¹⁷¹ Osmanlı Devleti ile yaptığı mücadelede galip gelen Rusya, 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin bu topraklar üzerindeki hâkimiyetine son vermiştir. Bu antlaşmanın hükümleri şu şekildedir:

- Osmanlı ve Rusya, barışı sağlamak için samimi bir şekilde çalışacaklardır.
- Rusya, savaş sırasında işgal ettiği topraklardan geri çekilecektir.
- Prut Nehri, Osmanlı ve Rusya arasında sınır olmaya devam edecek; Tuna Nehri üzerindeki sınır çizgisi ise Hızır İlyas (S.t. Georges) koluna kadar uzanacaktır. Tuna üzerindeki adalarda ve delta bölgesinde Rusya bayındırlık çalışmaları yapamayacak, ancak karantina binaları inşa edebilecektir. Rus savaş gemileri ise Tuna Nehri'nde Prut Irmağı'na kadar hareket edebilecektir.
- Osmanlı Devleti, Rusya'nın İran'la yaptığı 1828 Türkmençay Antlaşması'na karşı çıkmayacaktır.
- Eflak ve Boğdan bölgelerinin idari, siyasi ve hukuki statüsünde herhangi bir değişiklik yapılmayacaktır.

¹⁷⁰A. Bayramov, A.Edi, *Ermenistan Devleti'nin...*, s.385-386.

¹⁷¹M. Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.21.

- Osmanlı Devleti, Rus tüccarlarına savaş öncesinde sağlanan tüm hakları tanımayı kabul etmiştir. Ayrıca, Rus ticaret gemilerine Karadeniz, Akdeniz ve Boğazlar boyunca serbestçe seyahat etme izni verilmiştir.
- Osmanlı Devleti, 1806'dan beri süren anlaşmazlıklar sonucu oluşan zararları tazmin etmek için 1.500.000 Hollanda altını ödeyecektir. Bu ödeme 18 ay içinde yapılacaktır.
- Osmanlı Devleti, savaşın maliyetine karşılık olarak Asya topraklarının bir kısmını Rusya'ya bırakacaktır.
- Osmanlı Devleti, Londra Antlaşması'nı onaylayarak Yunanistan'ın bağımsızlığını kabul edecektir.¹⁷²

Bu antlaşma Osmanlı Devleti açısından büyük bir toprak kaybıyla sonuçlanmıştır. Rumeli'de Mora ve Güney Yunanistan, Ege Denizi'ndeki bazı adalar, Tuna deltasının bir bölümü, Kafkasya'da Gürcistan, Gur ve İmeret Prenslikleri kaybedilmiştir. Ayrıca savaş tazminatı olarak Ahıska Eyaleti de Rusya'ya bırakılmıştır.¹⁷³ Bu durum, İngilizleri endişelendirmiştir. Bu sebeple, "Doğu Sorunu" olarak adlandırılan Türkleri Avrupa'dan atma projesini dikkate alan İngiliz Hükümeti, bu soruna Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerini de eklemiştir. Kafkasya'nın coğrafi ve askeri konumunu göz önünde bulunduran İngilizler, Rusların bölgedeki ilerleyişinin yaratacağı sorunların farkındaydılar. Ruslar, Hindistan'a uzanan ticaret yollarının kontrolünü sağlama açısından Aras Nehri'ne kadar ilerleyerek önemli bir başarı elde etmiştir. Rusya, mücadele ettiği iki Müslüman devlete karşı tampon bölge oluşturmak için Hristiyan Gürcüler ve Ermeniler arasında seçim yapmış ve Ermenileri bölgeye yerleştirmiştir. Rusya, imzalattığı Türkmençay ve Edirne Antlaşmaları ile de tampon bölge için hukuki zemini hazırlamıştır.

Rusya, bölgedeki hâkimiyetini sağladıktan sonra bölgeye göçleri başlatmıştır. 1928-1930 yıllarını kapsayan süreçte, İran'dan 40 bin Ermeni vatandaşı, Osmanlı Devleti'nden 84 bin Ermeni vatandaşı, onlar için hazırlanan Gence, Revan, Tiflis, Karabağ ve Nahçıvan'daki topraklara yerleştirilmiştir.¹⁷⁴ Ardından, Müslümanlardan

¹⁷²D. Mutallimov, *Azerbaycan Hanlıkları...*, s.58-59.

¹⁷³ Bekir Şahin, "Edirne Antlaşması", *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi III*, Ağaç Yayınları, 1993, s. 70'den aktaran D. Mutallimov, *Azerbaycan Hanlıkları...*, s.59.

¹⁷⁴ A.Bayramov, A.Edi, *Ermenistan Devleti'nin...*,s.387.

yaklaşık 2 milyon ruble kıymetinde arazi, Ermenileri yerleştirmek üzere satın alınmıştır. Kayıt altına alınan Ermeni göçmen sayısı 124 bin iken, kayıt dışı göçlerle birlikte bu sayı 200 bini bulmuştur.¹⁷⁵ Rusların İranlılarla yaptığı mücadelede, Rusları destekleyen Ermeniler, bu desteklerinin karşılığında I. Nikola'nın fermanıyla Revan ve Nahçıvan bölgelerini kapsayan Ermeni Vilayeti'ne sahip olmuşlardır. Ermeni Vilayeti'nin kurulmasıyla bölgeye toplu göçler başlamıştır. Amrah Bayramov ve Ahmed Edi çalışmalarında Şopen'in kayıtlarına yer verilmişlerdir. Verilen bilgilere göre, Şopen'in 1829-1832 yıllarına ait kayıtlarında, bölgede yaşayan 164.450 kişinin varlığından söz edilmiştir. Bu kayıtlar, Müslüman nüfusunun %51'in üzerinde olduğunu, Ermeni nüfusunun ise %14,19 olarak belirlendiğini göstermektedir. Zamanla, İran ve Osmanlı Devleti'nden göç eden toplam Ermeni sayısı 57.226'yı bulmuştur. Yaşanan bu göçler sonrasında, nüfusun %75,6'sını oluşturan Azeri Türklerinin nüfusu %64 inerken, Ermeni nüfusu ise %24,4'ten %36'ya çıkmıştır.¹⁷⁶

Artan Ermeni nüfusu, ilerleyen dönemlerde Sovyet Rusya'nın Türk karşıtı politikalarında bir araç olarak kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeni vatandaşlarının büyük bir kısmı göç etmek istememiş, hatta zorunlu göçten sonra geri dönmek için Osmanlı Devleti'ne başvurmuşlardır. Geri dönemeyeceğini anlayan Ermeniler, Rusya'nın Türklere karşı yürüttüğü karşıt politikanın bir parçası haline gelmiştir. Peki, nasıl oluyor da Osmanlı Devleti'ne sadık olan Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne karşı hareket etmeye başladı? Bu sorunun cevabı başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere, Osmanlı Devleti'nin kötü gidişatından yararlanıp bu coğrafya üzerinde açılan sayısız misyoner okullarında gizlidir.¹⁷⁷

2.3. Azerbaycan'da Türkçülüğün Oluşmasına Neden Olan Olaylar

Azerbaycan'da Türk milliyetçiliği tarihsel bir süreç içinde şekillenmiştir. Burada, kendi dinamiklerine ve özelliklerine sahip bir milliyetçilik anlayışının zamanla yaygınlaştığı görülmektedir. Azerbaycan'da milliyetçilik fikirleri, halkın ortak değerlerini birleştiren önemli bir araç olan dil yoluyla güçlendirilmiş ve toplumun geniş

¹⁷⁵Emin Arif, **Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabeti ve Ermeni Faktörü**, Natürel Yayınları. Ankara 2004,s.16-17'den aktaran A. Bayramov, A.Edi, *Ermenistan Devleti'nin...*, s.387.

¹⁷⁶ A.Bayramov, A.Edi, *Ermenistan Devleti'nin...*, s.387.

¹⁷⁷M. Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, s.22.

kesimleri tarafından kabul edilmiştir. Azerbaycan Türkçesi, Batı Türkçesinin doğu koluna ait bir dil olup, bölgedeki ağızlar ve yazı dili için kullanılır. Bu dil, XIV. yüzyıldan itibaren kesintisiz bir gelişim izlemiş ve modern döneme kadar ulaşmıştır. Ancak, 1828 yılında Azerbaycan topraklarının Türkmençay Antlaşması ile kuzey ve güney olarak ikiye ayrılması, Azerbaycan Türkçesinin bu kesintisiz ilerleyişini durdurmuştur. Bu bölünme, dilin gelişiminde bir kopuşa neden olmuş ve iki farklı siyasi yönetimin etkisi altında farklılaşmasına sebep olmuştur.¹⁷⁸ Bu farklılaşma Azerbaycan halkı arasında ayrılıkları da beraberinde getirmiştir. Bu ayrılıklar Azerbaycan aydınları arasında rahatsızlığa neden olmuş ve Türkçülük mücadelesinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

Çarlık Rusya'sının Azerbaycan topraklarını ele geçirme çabalarının temel nedeni, bölgenin stratejik bir konumda bulunması ve zengin doğal kaynaklara sahip olmasıdır. Özellikle petrol, bakır, altın, pamuk ve ipek gibi kaynaklar oldukça değerliydi. İşgalin ardından feodal düzen zayıfladı ve toplumda yeni bir sosyal yapı oluşturulmaya çalışıldı. Bu süreçte, bölgeye farklı etnik topluluklar yerleştirildi. XIX. yüzyıldan itibaren bu etnik çeşitlilik, Azerbaycan'da farklı dini ve kültürel yapıların ortaya çıkmasına neden oldu. Azerbaycan için net bir sayı verilemese de Türkistan coğrafyasına 1868- 1892 yılları arasında yerleştirilen Slavlara ait olduğu bilinen, yüzün üstünde köy bulunmaktaydı.¹⁷⁹

Azerbaycan coğrafyasına yerleştirilen Slavların yarattığı sorunlar ile birlikte, özellikle Bakü şehri başta olmak üzere Azerbaycan'ın ticaret merkezlerinin Ermeni tüccarların kontrolüne geçmesi, bölge halkını umutsuzluğa ve sefaletle sürüklüyordu. Sanayileşmenin görüldüğü bölgelerde ise işçi sınıfı ağır koşullarda çalışıyordu. Baskılar ve zorlu yaşam şartları, köylü ve işçilerin dayanma gücünü tüketti. 1900'lü yıllarda işçiler örgütlenerek Çarlık Rusya'ya karşı direniş hareketleri başlattı. Çar yönetimi bu ayaklanmalara karşı sert önlemler aldı. 1903 yılı kayıtlarına göre, 550 iş merkezinde toplam 138.877 işçi greve katılmıştı.¹⁸⁰ Rusya'nın yayılmacı politikası, ülke halkını ve ekonomisini oldukça yıpratmıştı. Avrupalı devletlere olan yüz milyonlarca ruble borcun

¹⁷⁸H.Altıntaş, H.Toz, A.Taghiyev, *Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliğinin...*,s.1676.

¹⁷⁹ Mayramgül Dıykanbeyava, "1916 Yılındaki Kırgız Mücadelesi Ürkün", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 2014/3 (3), s.112- 126.

¹⁸⁰Kezban Acar, "1905 Devriminin Genel Bir Değerlendirmesi", **Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, 2008/13(24), s.79-98.

yanı sıra, ülkedeki birçok fabrika da iflas etmiş yüzlerce insan işsiz kalmıştı. Sosyal ve ekonomik çöküşün baş gösterdiği Rusya’da, 1890 yılında çıkarılmaya başlayan Bakü petroleri, Ruslar için önemli bir gelir kaynağı haline geldi. Bakü şehri, çıkarılan petrolün etkisiyle hatrı sayılır bir ticaret merkezi konumuna ulaştı. Bakü’de yaşayan Ermeni sayısı yaklaşık 50 bin kadardı ve bu Ermeniler, Rusların kontrolünde zenginleşirken Azerbaycan Türkleri giderek fakirleşiyordu.¹⁸¹

Çarlık yönetimi, Rus olmayan halklar üzerinde baskıcı bir kontrol sağlarken, bu durum onların ulusal kimliklerini geliştirmelerine de dolaylı olarak katkıda bulunmuştur. Azerbaycan Türkleri de bu süreçten etkilenmiş, özellikle Müslüman bir toplum olarak Hristiyan bir rejimin yönetimi altında olmanın yarattığı haksızlık ve ayrımcılık duygusu, milli bilinçlerini güçlendirmiştir. Gürcüler ve Ermenilere kıyasla daha fazla eşitsizlikle karşılaştıklarını düşünmeleri, kendi kimliklerini daha net bir şekilde tanımlamalarına ve sahiplenmelerine yol açmıştır. Rusya’nın petrol ihtiyacının artması, Bakü’deki petrol üretim faaliyetlerinin hızla büyümesine neden olmuştur. Bu gelişmeler, şehri cazip bir merkez haline getirerek Ermeni, Rus ve Gürcü kökenli birçok insanın Bakü’ye göç etmesine yol açmıştır. 1861’deki kanun düzenlemelerinin ardından Bakü petrollerine olan talep daha da yükselmiştir. XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde, dünya petrol üretiminin yarıdan fazlası Bakü’de gerçekleştiriliyordu. 1872 yılı öncesinde, bölgedeki zengin petrol yataklarının büyük bir kısmı yerel halkın kontrolündeyken, zamanla bu kaynakların büyük bir bölümü yabancı yatırımcılar tarafından satın alınmış ve Türklerin denetiminden çıkmıştır.¹⁸² Bu durumda bölge halkının ekonomisini giderek zayıflatmıştır.

Ermeniler, bölgede adeta hâkim bir güç haline gelmişlerdi. Azerbaycan bölgesinde kurulan petrol şirketlerinin sayısı 167 iken, bunların sadece 49’u Azerilere aitti.¹⁸³ Rusların engellemelerine rağmen petrol sayesinde servet kazanan kişiler, eğitim, basın ve hayır işlerine katkıda bulunarak millî bilincin uyanmasını sağlamışlardır. Burjuva sınıfının sanat, eğitim ve basın alanlarında yaptığı yatırımlar, milli uyanışın temelini oluşturmuştur.¹⁸⁴ Milli şuurun gelişiminde Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Musa

¹⁸¹ M.Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.31.

¹⁸² H.Altıntaş, H.Toz, A.Taghiyev, *Azerbaycan’da Türk Milliyetçiliğinin ...*, s.1677-1678.

¹⁸³ M. Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.31.

¹⁸⁴ Zhala Babashova Kastrati, “Azerbaycan Edebiyatının Modernleşmesinde Hasan Bey Zerdabi’nin “Ekinci” Gazetesinin Rolü”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2017/6(7), s. 264-276.

Nağıyev ve Şemsi Asadullayev gibi isimler, hem maddî hem de manevî anlamda tüm imkânlarını ortaya koyarak Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde büyük katkılarda bulunmuşlardır.¹⁸⁵ Hacı Zeynelabidin Tağıyev; Ali Merdan Topçubaşı, Fetelihan Hoyski, Nesib Bey Yusufbeyli ve Neriman Nerimanov gibi isimlerin yurtdışında eğitim almasını kendi imkânlarıyla sağlamıştır. Bu örnek, burjuvazinin millî bilinçlenme ve uyanış üzerindeki etkisinin ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁸⁶ Ermeniler yalnızca petrol değil, sanayileşme anlamında da bölgede üstünlük kurmuştu. Rus yönetimi, İslam inancına sahip halklara karşı ayrımcı bir politika izlemiş ve Azerbaycan'ın topraklarında yaşayan Gürcü ve Ermeni kökenli insanlara daha fazla hak tanımıştır. II. Alexander döneminde, modernleşme adına bazı adımlar atılmış olsa da bu reformlar Müslüman nüfusa büyük ölçüde sınırlı kalmıştır. Örneğin, 1870 tarihli Şehirsel Düzenleme Kanunu'na göre nüfusun çoğunluğunu Azerbaycanlılar oluşturmasına rağmen, Bakü belediyesinde yalnızca yarı yarıya temsil edilebilmişlerdir. Bu durum, Bakü'nün yönetiminin büyük ölçüde Ruslar ve Ermenilerin kontrolüne geçmesine yol açmıştır.¹⁸⁷

Rusların Türk karşıtı politikası gereği Ermenileri desteklemesi, bölgede düşmanlığı artırıyordu. Azerbaycan'ın yer altı ve yer üstü kaynaklarını çıkarları doğrultusunda kullanıp zenginleşen Ermeniler, Osmanlı Devleti ve Azerbaycan toprakları üzerinde kurmayı hayal ettikleri “Büyük Ermenistan Devleti” için Tiflis'te bir araya gelerek Taşnaksütyun Partisi'ni kurdular. Bu düşmanlık, 1905 yılında bir Azeri Türkünün Ermenilere ait Taşnak çetesi tarafından öldürülmesiyle silahlı mücadeleye dönüştü. Düzensiz ve silahsız olan Azeriler, Erivan, Nahçıvan ve Şuşa şehirleri başta olmak üzere Ermeniler karşısında mağlup oldular.¹⁸⁸ Ermeniler tarafından basılan Azeri köylerinde binlerce insan hayatını kaybetti. Ruslar olan bitene seyirci kalarak bu olayları desteklemiş oldu. Ancak 1907'den itibaren Taşnakların hem Osmanlı Anadolu'sunda hem de Güney Kafkasya'da bağımsızlık talep etmeleri, Rusların sert müdahalelerine yol açmıştır.¹⁸⁹ Kafkasya ve Türkistan hâkimiyetini

¹⁸⁵ Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991,s.29'dan aktaran Alperen Budak, “*Müsavat Partisinin 1911 – 1922 Yılları Arasındaki Faaliyetleri*”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2018/28(2),s.333-343.

¹⁸⁶ Z. Babashova Kastrati, *Azerbaycan Edebiyatının ...*, s.267.

¹⁸⁷ H.Altıntaş, H.Toz, A. Taghiyev, *Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliğinin...*,s.1679.

¹⁸⁸ A.Budak, *Müsavat Partisinin ...*,s.333-343.

¹⁸⁹ H.Altıntaş, H.Toz, A.Taghiyev, *Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliğinin...*, s.1679.

sağlamlaştıran Rusya, gözünü Uzak Doğu'ya çevirmişti. Paul Kennedy'nin, büyük güçler arasında yer alan Avrupalı devletleri sıralarken “dışta kalan iki ülke”¹⁹⁰ olarak nitelendirdiği Rus ve Japon imparatorlukları arasında, 1904 sonbaharında bir mücadele başlamıştır. Uzak Doğu'da genişleme hedefi güden Rusya, bu bölgede hâkimiyet kurmak isteyen Japonya ile doğal olarak karşı karşıya gelmiştir. Ekonomik ve teknolojik açıdan kendini oldukça geliştirmiş olan Japonya, Rusya'yı mağlup etmeyi başarmıştır. Bu yenilgi, Rus aydınları arasında güçlü bir muhalefetin doğmasına neden olmuştur. 1905 Rus İnkılabı, Çarlık Rusyası'nda yaşayan Türk ve Müslüman topluluklar için bir nebze de olsa özgürlük kapısı araladı. Bu dönemde halk, kazandıkları hakları değerlendirerek, siyasi alanda aktif olmaya başladı. Devlet Duması'na temsilciler göndererek, siyasi süreçlere katılım sağladılar. Ayrıca, kendi dillerinde gazete ve dergiler yayımlayarak ulusal ve dini kimlik bilincini geliştirmeye yönelik önemli adımlar atıldılar.

Bolşevik Devrimi'nden sonra, Rusya'nın etkisi altındaki bazı bölgeler, mevcut yönetim boşluğundan yararlanarak bağımsızlıklarını duyurdu. Ancak, Şubat Devrimi'nden sonra Bolşevik yönetimi iktidarı ele geçirince, Rusya yeniden bu toprakları kontrol altına almak için harekete geçti. Rus Ordusu, 27 Nisan 1920'de Bakü'yü ele geçirerek, Azerbaycan'ın egemenliğini sona erdirdi. Bu işgalin ardından Azerbaycan yaklaşık yetmiş yıl boyunca Sovyet yönetimi altında kaldı. Bu süreçte Azerbaycan, ilk olarak 1922'de Ermenistan ve Gürcistan ile birlikte Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne katıldı. Daha sonra, 1937'de Sovyetler Birliği'ne bağlı bir cumhuriyet haline geldi.¹⁹¹

Bolşevik İhtilali'nden önce ve ihtilalin ilk yıllarında, Çarlık rejimini sert şekilde eleştiren Bolşevikler, bu dönemi “milletlerin hapishanesi” olarak nitelendirmişti. Ancak, iktidara geldikten sonra özellikle Slav olmayan halklara yönelik Çarlık döneminden kalma baskıcı politikaların bir kısmını uygulamaya devam ettiler. Sovyetler Birliği'ne bağlı cumhuriyetlerde Stalin'in öncülüğünde “Troyka” adı verilen yüksek yetkilerle

¹⁹⁰ Paul, Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri (XVI. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askerî Çatışmalar)**, (Çev. Birtane Karanakçı), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, s.39'dan aktaran Merve Suna Özel Özcan, Ravshan Gozıev, “XIX. Yüzyılda Doğu Asya'da Rus-Japon İmparatorluklarının Güç Mücadelesi: 1905 Rus-Japon Savaşı”, **Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi**, 2019/(2), s.46-65.

¹⁹¹ H.Altıntaş, H.Toz, A.Taghiyev, *Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliğinin...* s.1680.

donatılmış gruplar oluşturuldu. Bu gruplar, geniş yetkilerini kötüye kullanarak keyfi kararlar aldı ve birçok masum insanı suçsuz yere siyasi baskıların kurbanı haline getirdi.

Bolşevik yönetimi, istila ettiği bölgelerdeki halklara, öncelikle Marksist ve Leninist ideolojileri benimsetmeye çalıştı. Ancak, bu fikirleri kabul etmeyen, Rusların dayattığı görüşlere uygun hareket etmeyen ve düşüncelerinden taviz vermeyen aydınlar, 1937 yılında rejimin hedefi haline geldi. Bu dönemde, birçok entelektüel ya idam edildi ya da uzak yerlere sürgüne gönderildi.¹⁹² Yaşatılanların doğal sonucu olarak, Azeri Türkleri de teşkilatlanmaya başladılar. Bu olaylar, Azerbaycan bölgesinde yaşanan Şii-Sünni tartışmasını bir kenara bıraktırarak, Türklerin Ahmet Ağaoğlu önderliğinde “Difai Partisi” etrafında birleşmesini sağladı. Azerbaycan Türklerinin sorunları ve uğradıkları haksızlıklar, bu parti sayesinde ilk kez gündeme getirildi. Böylece, “Azerbaycan Milli Bağımsızlık Hareketi” ilk meyvesini vermiş oldu. Bu birlikteliğin sekteye uğramasının ardından, bölgede siyasi hareketlilik artmış ve Difai Partisi’nden sonra Himmet Partisi ve Müsavat Partisi kurulmuştur.¹⁹³

Sosyalist bir ideolojiye sahip Himmet Partisi, Bolşeviklere bağlı olarak Sultan Mecid Efendiye başkanlığında kurulmuştur. İhtilalin ayak seslerinin duyulduğu günlerde, Bolşeviklerle arasına mesafe koyan parti, Azerbaycan Türklerinin haklı mücadelesine destek vermeye başlamıştır. İşte bu dönemde, Mehmet Emin Resulzade gibi milliyetçi yapıya sahip birçok aydın ve kişi Himmet Partisi’ne katılmıştır. Azerbaycan Türklerinin sesi olan bu parti, 1907 yılında kapatılmıştır.¹⁹⁴ Azerbaycan bölgesinde millileşme sürecinin hız kazanmasında “Rusya Müslümanları İttifakı”nın etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bunun dışında, Türkiye ve İran bölgelerinde yaşanan meşruti hareketlerin de Azerbaycan’daki millileşme sürecine katkı sağladığını belirtmek gerekir. İran’ın hâkimiyet sahasında bulunan Güney Azerbaycan Türkleri, meşruti hareketlerle umutlanmışsa da hayatlarında hiçbir iyileşme olmamıştır. Umutlarını yeşertmek için Kuzey Azerbaycan’ı örnek alan kişiler ise İran tarafından ortadan kaldırılmıştır.

II. Abdülhamid tarafından ortaya konulan “İslam Birliği Hareketi” aynı zamanda Türk birliğini de sağlamış olacaktı. Bu durum, ise Rusya hâkimiyetinde yaşayan

¹⁹² H.Altıntaş, H.Toz, A.Taghiyev, *Azerbaycan’da Türk Milliyetçiliğinin...*, s. 1681-1682.

¹⁹³ A.Budak, *Müsavat Partisinin ...*, s.335.

¹⁹⁴ M.Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.32.

Türkleri heyecanlandırmıştı. Nitekim 1911 yılında yayımlanmaya başlayan “Türk Yurdu” isimli dergi ve 1912 yılında kurulan “Türk Ocakları”, coğrafya ayırt etmeksizin Türklerin yaşadıkları sorunları gündeme taşıyordu. Bunların dışında, millileşme sürecinde etkin rol oynayan bazı cemiyetlerde vardı. Örneğin, 1908 yılında kurulan “Kırım Talebe Cemiyeti”, 1909’da kurulan “Buhara Yararına İlmi Yayma Cemiyeti” ve 1911’de kurulan “Rusya Türk Talebeleri Cemiyeti” önemli bir yere sahiptir. Türkiye’deki milliyetçilik akımının gelişmesi ve ilerlemesinde, dışarıdan gelen Türkçü aydınların rolü büyüktür. Bu aydınlar, verdikleri mücadele ile ön plana çıkmış ve önemli görevlere getirilmişlerdir. Örneğin, Azerbaycan bölgesinden gelen Ali Hüseyinzade ve Kırım’dan gelen Gaspıralı İsmail Bey, İttihat ve Terakki’nin genel merkez üyesi olarak görev yapmışlardır.¹⁹⁵

2.4.Azerbaycan’da Türkçülük Hareketleri

2.4.1.Kaçak Hareketi ve Milli Şuurun Uyanması

Günümüzde “kaçak” kelimesi, Türkiye Türkçesinde yasalardan veya kurallardan kaçan kişi anlamında kullanılırken, aynı zamanda yasa dışı üretilen veya satılan ürünleri ifade etmek için de kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde de benzer bir anlama gelen bu kelime, Rusların bölgeyi ele geçirmesiyle birlikte yapılan haksızlık ve sömürüye karşı ailesini ve bağlı olduğu toprakları terk ederek dağa çıkan vatandaşları tanımlayan bir kavram hâline gelmiştir.¹⁹⁶ Çarlık Rusya, Azerbaycan’ı işgal ettikten sonra halkın kültürel değerlerine ve yaşam tarzına aykırı politikalar izlemeye başlamıştır. Türk nüfusunu bölgeden uzaklaştırmak amacıyla Rusya ve diğer ülkelerden insanlar getirilmiş, köylülerin sahip olduğu imkânlar zorla gasp edilmiştir.

Rusya, kendi çıkarlarına hizmet eden hanlar, beyler ve ağalarla ortaklık kurarak köylülerin haklarını yok saymış ve onları zorla çalıştırmıştır. Bu süreçte devlet yönetiminde otorite boşlukları meydana gelmiş, bu durum Azerbaycan Türklerinin yaşam standartlarını, onurunu ve özgürlüğünü ciddi şekilde zedelemiştir.¹⁹⁷

¹⁹⁵ M.Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.33

¹⁹⁶ Behbud Yaghnali, “Kuzey Azerbaycan’ın Milli Mücadele Sürecinde Kaçak Hareketi’nin Rolü”, *Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiri Tam Metin Kitabı 3.Cilt*, İzmir 2022,s.205-210.

¹⁹⁷ Sevtap Yazar, “Azerbaycan Kaçak Hikâyeleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2018/18(2),s.431-452.

Emperyalist devletlere karşı direniş gösteren sömürge halkları, mücadele esnasında daha önce sorgulamadıkları aidiyet duygusuyla yüzleşmiştir. Kuzey Azərbaycan'ın Rusya tarafından işgali, kendilerini öncelikle İslam ümmetinin bir parçası olarak gören Azərbaycan Türklerinde, millet olma bilincini uyandırmış ve unutulmuş millî kimliği yeniden hatırlatmıştır. Haksız ve adaletsiz buldukları uygulamalara karşı koyan bu toplumlar, genellikle şiddet kullanmadan direniş yolları aramışlardır. Bu yöntemlerden en yaygını, dönemin aydınlarının zulmü ve sömürüyü anlattıkları edebiyat eserleri olmuştur. Diğer bir yöntem ise, sömürgeci devletlerin koyduğu ağır vergileri ödememek için çeşitli gerekçeler ortaya koymaktır.¹⁹⁸

Bunu yaparken, aynı zamanda yayılcı güçlerin satışa sundukları ürünleri almayarak ve ağır sorumluluklardan kaçarak pasif bir direniş göstermişlerdir. Pasif direniş hareketleri olarak adlandıracağımız bu direnişlerin yanında, Azərbaycan'da Rus yayılcılığına karşı çatışmalı direniş hareketleri de yaşanmıştır. Halk isyanlarının ilki, 1826 yılında Gence'de başlamıştır.¹⁹⁹ Rusya, bu isyanlardan kurtulmanın yolunu, bölge halkından oluşan toplumsal bir sınıf oluşturmakta bulacağını düşünerek harekete geçti. Rus çıkarları doğrultusunda hareket eden hanlar da bu dönemde ortaya çıkmaya başladı. Çar I. Nikolay, yayımladığı "Köylü Esasnameleri" isimli ferman ile bu hanlara birçok ayrıcalık tanıdı. Toprak verilen hanlara ve ağalara karşı köylülerin maruz kaldığı ağır sorumluluklar böylece resmileşmiş oldu.²⁰⁰

Bu kanuna göre, her köylü ailesinin bir kişiyi angarya işlerde çalıştırılmak üzere ayırması zorunlu hale getirildi. Bu kişi, 18 gün boyunca bey için tarla sürmek, ot biçmek, odun kesmek ve inşaat işlerinde çalışmakla yükümlü tutulmuştu. Eğer köylü bu hizmeti yerine getirmek istemezse, bunun yerine para ödemek zorunda bırakılmıştı.²⁰¹ Yaşatılan bu durumlar, direniş hareketlerinin fitilini ateşledi. Kaçak Hareketi'nin başlangıcını tarihsel olarak daha eski dönemlere dayansa da gözle görülebilen ilk örneğini Kaçak Nebi başlatmıştır. Kaçak Nebi, 1854 yılında Azərbaycan'ın Karabağ

¹⁹⁸ Hüseyin Baykara, "Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi", Gençlik Basımevi Yayınları, İstanbul 1975, s.89'dan aktaran B. Yaghnalı, *Kuzey Azərbaycan'ın...* s.208.

¹⁹⁹ İrade Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Dövlərdən Zəmanəmizədək)*, Elm Və Təhsil Yayınları Bakü 2019, s.245-258'den aktaran B. Yaghnalı, *Kuzey Azərbaycan'ın...* s.208.

²⁰⁰ İsmayıl Məhəmməd Oğlu Məmmədov, *Azərbaycan Tarixi*, Adiloğlu Yayınları, Bakü 2005, s.314'den B. Yaghnalı, *Kuzey Azərbaycan'ın...* s.208.

²⁰¹ S. Yazar, *Azərbaycan Kaçak ...*, s.436.

bölgesinde yer alan Kubadlı ilçesinin Zenzegur kazasına bağlı Aşağı Mollu köyünde doğmuştur.²⁰² Çar yönetiminin ağır vergilerini karşılayamayacak kadar yoksul olan Nebi, bu hareketin başlangıç noktası olmuştur. Beylerin ve ağaların topraklarında zorla çalıştırılan köylüler, toprakların sahibi olabilmek için direnmiş ve bu uğurda kaçarak mücadele etmişlerdir.²⁰³

Bu hareket, Azerbaycan'ın geneline yayılmış ve Kaçak Nebi, millî direnişin simgesi hâline gelmiştir. İran'ın hâkim olduğu Azerbaycan topraklarına da sıçrayan bu millî hareket, Rus ve İran yönetimlerini tedirgin etmiştir. Bu topraklar üzerinde hâkimiyet kuran Rus ve İran yönetimi, ortak hareket ederek Kaçak Nebi'yi öldürmüş ve isyanı bastırmıştır.²⁰⁴ Halkın bu duruma gelmesinde ağır vergiler, maddi sıkıntılar ve en önemlisi hanların Çar yönetiminden aldığı güç ile halka ağır vergiler yükleyip eziyet etmesi etkili olmuştur. “Kaçak” unvanını verdiğimiz isimler, halkın haklarını korumak ve savunmak adına Çar yönetimine karşı silahlı mücadele vermiştir. Kaçaklar arasında en bilinenleri Kaçak Tanrıverdi, Kaçak Ali ve Gence şehri için mücadele eden Kaçak Deli Ali'dir. Kaçak Hareketi'nin faaliyet gösterdiği bölgeler arasında, 17 grupla Kuba bölgesi önemli bir yere sahiptir. Çar yönetimine karşı bu silahlı direniş, halk tarafından oldukça sevilmiş ve desteklenmiştir. Kaçaklar, mücadele ettikleri han ve memurlardan elde ettikleri ganimet ve malları yoksul halka dağıtarak onların sevgisini ve desteğini kazanmıştır. Halk, kaçakları muhafaza etmiş ve korumuştur. Örneğin, Nebi'ye olan sevgi o kadar güçlüdür ki, Dondarlı köyünde bir evde hapis tutulduğu sırada ev sahibi, inzibatlar tarafından dövülme riskini göze alarak Nebi'nin tavla bacasından kaçmasına izin vermiştir.²⁰⁵ Çar yönetimine karşı mücadele eden kaçaklar, düzensiz ve az sayıda askerle düşmanın zayıf noktalarına saldırarak ani baskınlar yapmış ve hızlı bir şekilde ortadan kaybolarak Çar yönetimini yıpratmayı hedeflemiştir. At sırtında mücadele etmek, kaçakların en belirgin özelliklerinden biridir. Kaçaklar için Azerbaycan milli mücadelesinin ilk adımı demek doğru olmaz; zira kaçaklar, toplumsallaşmamış, siyasî bir hedefi olmayan, teşkilatsız ve mekânsız bir harekettir.²⁰⁶ Ancak bu hareketin, Azerbaycan Türklerinde millî kimlik ve şuurun farkındalığı açısından önemli bir adım

²⁰² Mustafa Ögünç, “Şehriyâr'ın Kaçak Nebi Adlı Şiiri Üzerine Bir İnceleme”, **Uluslararası Şehriyar Dil Ve Edebiyat Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Erzurum 2021, s.206-216.

²⁰³ S.Yazar, *Azerbaycan Kaçak ...*, s.440.

²⁰⁴ M. Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.25.

²⁰⁵ M.Ögünç, *Şehriyâr'ın Kaçak...*, s.210.

²⁰⁶ B.Yaghmalı, *Kuzey Azerbaycan'ın...*, s.209.

olduğunu söylemek mümkündür. Kaçaklara, Azerbaycan edebiyatında da yer verilmiş; destanlar, şiirler ve türküler yazılmıştır. Kaçak Nebi'nin mücadelesini aktaran koşmalardan bir tanesi şu şekildedir:

“On beş yıl Gâvur’un zulmüne katlandın. O desen çizdikçe sen deseni kırdın. Şimdi köyden köye gittin. Bıktım artık senin derdinden, göçebe Nebi. Nebi! Askerler dört turumuzu attı. Kuleler yükseldi, karardı. Zindanınız ışıksız, güneşsiz kaldı. Övgülerin büyük, çatısı alçak Nebi, Nebi! ²⁰⁷”

2.4.2.Basın Yoluyla Türkçülük Hareketleri

Çarlık döneminden itibaren Azerbaycan Türkleri için gazete ve dergiler, modern bir milletin oluşumu ve sömürgeci güce karşı dayanışmanın önemine dikkat çekmek için kaleme alınmıştır.²⁰⁸ Azerbaycan’da milli kimliği güçlendirmek ve ana dilin yayılmasını sağlamak amacıyla matbaa çalışmalarına yönelik ilk ciddi girişimler, XIX. yüzyılın ilk yarısında görülmüştür. Bu dönemde, Mirza Fetali Ahundov’un bu alandaki katkıları önemli olsa da, milli bir matbaanın temellerini atan ilk kişi Hasan Melik Zerdabi’dır.²⁰⁹ 12 Kasım 1837 yılında, Göyçay kasabasının Zerdab köyünde doğan Hasan Melik Zerdabi’nin yayımladığı Azerbaycan’ın milli ilk gazetesi Ekinci’nin önemi oldukça büyüktür. Hasan Melik Zerdabi, çeşitli yollarla iletişime geçtiği halkının menfaatleri doğrultusunda hareket etmeye çalışmaktaydı.

Tanzimat Fermanı’nın ardından, İbrahim Şinasi Türk toplumunun her alanda ilerlemesi için mücadelesini sürdürürken; aynı şekilde, Hasan Bey Zerdabi de Azerbaycan’da halkın aydınlanması, Batı kültürüyle tanışması ve toplumsal yeniliklerin hayata geçirilmesi için mücadelesini sürdürüyordu.²¹⁰ Azerbaycan Türkçesi, dergi ve gazetelerin katkısıyla yabancı sözcüklerden temizlenmiş ve bu süreç, Azerbaycan edebiyatı ile sanatının gelişmesine zemin hazırlamıştır.²¹¹ Halkına hizmet etmek isteyen Zerdabi, Türkçe bir gazete çıkarmak için mücadele etmek durumunda kalmıştır. Hayat Gazetesi’nde kaleme aldığı “Rusya’da Evvelimci Türk Gazetesi” başlıklı yazısında:

“Bizim Cemiyet-i Hayriye bina tutmadığından, tiyatro oyununu oynadığınız salonun boş kaldığı vakit anladım ki, Müslüman kardeşlerimizi bir yere toplayıp okullar açtırarak sokaktaki çocukları okutmak mümkün değildir. İlimsiz bu devirde yaşamak mümkün değildir. Ne yapmalı? Herkesi

²⁰⁷M. Ögünç, *Şehriyâr’ın Kaçak...*, s.213.

²⁰⁸ H.Altıntaş, H.Toz, A.Taghiyev, *Azerbaycan’da Türk Milliyetçiliğinin...*, s.1684.

²⁰⁹ Ali Erol, “*Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinci (1875-1877)*”, **Bilig**, 2006/(39),s.53-72.

²¹⁰ Z.B. Kastrati, *Azerbaycan Edebiyatının ...*, s.268.

²¹¹ H.Altıntaş, H.Toz, A. Taghiyev, *Azerbaycan’da Türk Milliyetçiliğinin...*, s.1684.

çağırıyorum gelmiyorlar, gösteriyorum görmüyorlar, söylüyorum anlamıyorlar. Sonunda anladım ki bağırıp çağırarak zorla anlatmaktan başka çarem yoktur. Mutlaka bu anlattıklarımı bir anlayan olacaktır. Akan bir suyun altına ne kadar sert bir taş koyarsan koy zamanla o taş eriyip delinecektir. Öyleyse doğru söz de bir gün anlaşılacaktır. Onun için mutlaka gazete çıkarmak gerekmektedir. Her yıl gazete okuyanlardan 10 kişi anlasa onların sayısı her yıl artacaktır. Suyun önünü kesen o baraj sonunda dayanamayıp yıkılacaktır²¹² ifadelerine yer verir.

Üç yıllık zorlu mücadeleyi kazanan Zerdabi, 22 Temmuz 1875'te gazetesini çıkarmıştır. Swietochowski, 1870'lerde yayımlanmaya başlayan Ekinci gazetesinin zor bir dönemden geçtiğini ve başarısız olduğunu belirtmiştir. Bunun nedeni ise, gazetenin özellikle okuma yazma bilmeyen köylüleri hedef alması ve bu kitleye hitap etmenin, gazetenin amacına ulaşmasını engellemesiydi. Ayrıca, Ahundov'un tiyatro çalışmalarının da benzer şekilde toplumda olumsuz karşılandığını ve bu eserlerin "kâfir girişimleri" olarak nitelendirildiğini vurgulamaktadır. Bu nedenle, XX. yüzyılın başlarına kadar bu alanlarda beklenen ilerleme sağlanamamıştır.²¹³

Zerdabi'ye göre gazete, toplumun gerçeğini yansıtmak zorundadır. Zerdabi, toplumun gerçeğini yansıtmaya çalıştığı gazetesinde, kadınlara olan saygıyı artırmayı hedeflemiştir. Ekinci adlı gazetede, kadınların kahramanlık gösterdikleri olaylara dikkat çekmiş, akraba evliliğine karşı yazılar yayınlamış ve kimsesiz, yetim kızların haklarını savunmuştur. Bu şekilde, kadınların toplumdaki yerini güçlendirmeyi amaçlamıştır. Kadınların eğitime oldukça önem veren Zerdabi, bu konu hakkında Ekinci isimli gazetesinde, Kars Konsülünün Mütercimi Haçatur Gorhmazov imzalı şu yazıya yer vermiştir:

"Fakat her çocuğun mektepten önce birinci derecede eğitimi veya eğitimsizliği kendi ana babasından öğrenmesi gerekir. Bunun için herkes medyundur ki, evladına kültür ve medeniyet öğretip eğitim versin ki o çocuk da ileride büyüüp dünyada günler ve saatler geçirebilsin. Bu efkârın dahi her bir anada bulunması lazımedendir. Bir kere bu hezeran sebt etmeyi ve kötü sözler söylemeyi, acaba çocuklar bunları kitaptan mı okuyorlar düşünmelisiniz? Haşa bu lügatler hiçbir zaman basılmadı ve basılamaz. Ancak çocuklar küçükken kendi ana babalarından öğrenmektedirler."²¹⁴

²¹² Okan Yeşilot, "Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Fikirleri", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, 2009/4(7), s.97-121.

²¹³ Tadeusz, Swietochowski, "1920 Öncesinde Rus Azerbaycanı'nda Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası" (Çev. Saadettin Gömeç), *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2003/(34), s.177'den aktaran A.Erol, *Türk Kültür ve Fikir* ..., s.56.

²¹⁴ Z.B. Kastrati, *Azerbaycan Edebiyatının* ..., s.271.

Ekinci gazetesinde, Vekili Namalun mahlasıyla fikirlerini paylaşan tiyatro yazarı Mirza Fethali Ahundov'un yanında, Seyyid mahlasıyla yazan eğitimci Seyit Azim Şirvani gibi isimler yer almaktadır.²¹⁵ Halkı teşkilatlandırmayı başaran Ekinci Gazetesi, Çarlık yönetimini tedirgin etmiştir. Gazetenin yayın hayatına, 1877-1878 yıllarında Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki savaş haberleri öne sürülerek son verilmiştir.²¹⁶ Bu süreçten sonra, Said Ünsizade tarafından 1879 yılında Ziya adlı gazete Tiflis bölgesinde çıkarılmıştır. Ziya isimli gazeteyi yayımlamak isteyen Ünsizade, çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Gazeteyi çıkartmak için önce bir matbaa satın almış, daha sonra bu matbaayı yerleştirebilmek için mülk sahibi olmuştur. Azerbaycan Türkçesini konuşan matbaa personeline sahip olmaması, işleri oldukça zorlaştırmıştır. Gazetenin ismi bir süre sonra Ziya-yı Kafkasiyye olarak değiştirilmiş; ancak ekonomik sebeplerden dolayı gazete, 1880-1884 yılları arasında hizmet verip yayın hayatını sonlandırmıştır. Pes etmeyen Ünsizade, gazeteyi tekrar çıkarmak istemişse de gerekli izinleri alamamıştır. Sonraki süreçte ise, Keşkül dergisini (1883-1890) kardeşi Celal Ünsizade ile yayımlamaya başlamıştır. Dergi, daha sonra gazeteye çevrilmişse de, İslam birliği propagandasını yapmakla suçlanmış ve yayın hayatına son verilmiştir. Keşkül'ü oluşturan yazarlar, "millet" kavramının ne olduğunu ifade etme ve bu kavramın politik olarak kullanılmasında fayda sağlamıştır. Keşkül'ün kapatılmasından sonra, Azerbaycan'da gazete ve dergi çıkarmak isteyen kimseye uzun süre izin verilmemiştir.²¹⁷ Azerbaycan'da ümmetçilik görüşünden milli kimliğe geçiş aşamasında ve Azerbaycan'da milliyetçilik şuurunun siyasi özellik taşımasında basının yeri büyüktür. 1905 yılından sonra, Azerbaycan'da siyasi hayatı şekillendiren isimler, gazete ve dergilerde fikir ve görüşlerini paylaşan yazarlardır.

Mehmet Ağa Şahtahtlı, 1903 yılında Tiflis'te yayımladığı Şark-ı Rus gazetesini çıkararak sosyal, siyasi ve bilimsel konulara dair yazılar sunmuştur. Bu gazete, ünlü Azerbaycanlı yazarlar Celil Memmedkuluzade, Mirza Elekber Sabir, Abbas Sehhet, Ömer Faik Numanzade, Hüseyin Cavid, Memmed Seid Ordubadi, Elikulu Gemküsar ve Eli Nazmi gibi isimlerin katkılarıyla önemli bir platform haline gelmiştir. Şark-ı Rus

²¹⁵ Zeynep Akarslan, "Azerbaycan'da Kültürel Uyanış ve Basın", **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, 2019/8(1), s.1-22.

²¹⁶ Okan Yeşilot, **Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s.131-140'dan aktaran Z.Akarslan, *Azerbaycan'da Kültürel ...*, s.7.

²¹⁷ Z. Akarslan, *Azerbaycan'da Kültürel ...*, s.7-8.

gazetesi, 1903-1905 yılları arasında hürriyet, halkçılık, milli kültür gibi değerlerin toplumda yayılmasına katkı sağlamıştır. Bu dönemde, gazete bu kavramların geniş kitlelere ulaşmasına yardımcı olmuş ve önemli bir fikir mücadelesinin zemini olmuştur. Ancak, Şahtatlı'nın Latin harfleri konusundaki görüşleri, Gaspıralı İsmail Bey ile ters düşmüş ve gazete prestijini kaybetmiştir.²¹⁸ Azerbaycan bölgesinde Rus dilinde çıkarılan Kaspi (1891-1919) gazetesi de oldukça önemli bir yere sahiptir. Viktor Kuzmin tarafından Bakü şehrinde çıkarılan gazetenin yazarları arasında, döneme damgasını vuran Ali Merdan Topçubaşı, İttihat ve Terakki grubunun kurucuları arasında bulunan ve Gaspıralı'nın öncülük ettiği Türkiye Türkçesinin yazı dilinde kullanılması için Azerbaycan'da mücadele edip bunu hayata geçiren Hüseyinzade Ali Bey ve Hasan Bey Melikzade Zerdabi gibi önemli isimler bulunuyordu.²¹⁹

Hasan Bey Zerdabi, felçli ve konuşma yetisini kaybetmiş olmasına rağmen, ömrünün son günlerinde bile Kaspi gazetesindeki görevini aksatmadan sürdürmüştür.²²⁰ Kaspi gazetesi, sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel birçok konuyu ele alırken, özellikle petrol konusuna ve farklı coğrafyalardaki Müslümanların ihtiyaçlarına dair özel bölümler sunmaktaydı. Ayrıca, bağımsızlık düşüncesini destekleyen yayınlarıyla öne çıkmaktaydı. Azerbaycan basınının Rus yönetimi tarafından sıkı denetime tabii tutulduğu dönemde, mücadelelerini gizli şekilde yürütmek isteyen aydınlarımız birçok ilde matbaa kurmuşlardır. 1905 yılında kurulan Gayret Matbaası da bunlardan bir tanesidir. Bu matbaa, yenilikçi yer altı örgütlerinin açıklamalarının basıldığı matbaa olarak tanınmıştır. Gayret Matbaası, bağımsızlık savaşçılarının eserlerinin basımında büyük rol oynamıştır. 1905 yılından sonra faaliyetlerini gizleme gereği duymayan matbaa, Çarlık yönetimi tarafından kapatılmıştır.²²¹

Ekim Devrimi'nden sonra Müslüman topluluklar arasında gazete yayıncılığı hız kazanmıştır. 1905-1917 yılları arasında Orta Rusya'da toplamda 61 Tatarca gazete yasal olarak yayımlanmıştır. Bu dönemde sadece Kazan'da 23, Bakü'de ise 63 farklı gazete faaliyete geçmiştir. 1905 yılında Kafkasya'da Müslüman topluluklar arasında okunan gazetelerin büyük kısmı Azerbaycan Türkçesinde yayımlanıyordu. Dönemin en popüler

²¹⁸ A.Erol, *Türk Kültür ve...*, s.56.

²¹⁹ Z.Akarlan, *Azerbaycan'da Kültürel ...*, s.10-11.

²²⁰ Z. B. Kastrati, *Azerbaycan Edebiyatının ...*, s.269.

²²¹ Hüseyin Baykara, "1905 ve 1917 Rus İnkılapları Arasında Azerbaycanda Basın", *Türk Kültürü*, 1964/2(21), Ankara 1964, s. 115'den aktaran Z. Akarlan, *Azerbaycan'da Kültürel ...*, s.10.

gazetelerinden biri olan “Hayat”, Bakü’de zengin bir iş insanı olan Hacı Zeynelabidin Tağıyev’in desteğiyle kurulmuştu. Bu gazetenin başyazarlığını ise Ahmet Ağaoğlu üstlenmişti.²²² Hayat isimli gazete toplamda 325 sayı çıkarmayı başarmıştır. Petrol zengini Tağıyev’in Hayat isimli gazetesi, Kafkasya, İran ve Türkiye’de büyük ses getirmiştir. Müşterek ve sade bir dili savunan gazete, Türklük şuurunun uyandırılması ve aşılması sebebiyle Çarlık Rusya’nın baskılarına maruz kalmış ve 1906 yılında kapatılmıştır.²²³ Hayat gazetesinde, Hasan Bey Melik Zerdabi’nin dil birliği üzerine yayınlamış olduğu düşüncelere aşağıda yer verilmiştir:

“...Biz Rusiya dövletine tâbe olan Müslümanların hamısı Türkdürler. Bizim esil dilimiz Türk dilidir. Amma bu dil ayrı-ayrı yerlerde cârî olduğuna her terefde bir geyri şiveye düşüb, geyrilerden aralanıb, elbette, zıkr olan gayda ile bu Türk tayfaları elm tehsil etmeye başlayıb, Ye’ni garanlig otagdan çöle çıkıb tereggi yoluna düşende bir-birinden artıg uzaqlaşacagdılar. Beled bir az vaxtdan sonra onlar biri-birinin ne ki, danışdığını, hetta yazdığını da anlayabilmeyecekdiler. Heç insafdır mı ki, biz Türkler bir dilde, bir dinde ola ola biri-birimizden aralanıb artıg gücden düşmeyimize sebep olag? Ona göre bizlere vâcibdir ki, indi zaman keçmemişden ittihad-i lisan dalınca olub bir umûmi dil bina edib, o dilde yazag oxuyag ve danışag.²²⁴”

Gazetenin yazar kadrosu Ahmet Ağaoğlu, Üzeyir Hacıbeyli, Hüseyinzade Ali Bey ve Hasan Bey Melik Zerdabi gibi isimlerden oluşuyordu. 102. sayısına kadar Hayat gazetesinde yazarlık yapan Ahmet Ağaoğlu, gazeteden ayrılarak Bakü şehrinde İrşad (1905-1908) gazetesini çıkarıp Azerbaycan tarihinde önemli bir rol oynamıştır. 525. sayısından sonra yayın hayatına son veren İrşad gazetesi, Azerbaycan’da milliyetçiliği ve hürriyeti müdafaa eden aydın bir grubun oluşmasını sağlamıştır.²²⁵ İrşad gazetesi İsa Bey Aşurbeyli öncülüğünde basılmıştır.²²⁶ İrşadcılar nesli olarak nam salan bu grup, kültürel ve millî uyanışı gerçekleştirmeyi hedefleyen eğitim ve aydınlanma girişimlerinde bulunmuştur. Mehmet Emin Resulzade, bu grubun önde gelen isimleri arasında yer almıştır. Hayat gazetesinin yayın hayatını sonlandırmasından sonra, Tağıyev’in maddi sorumluluklarını üstlendiği Füyuzat (1906-1907) dergisi, Hüseyinzade Ali Bey tarafından yayımlanmıştır. Füyuzat dergisinde düşüncelerini paylaştan yazarlar arasında Mehmet Emin Resulzade’nin yanı sıra Türkçü bir bakış

²²² H.Altıntaş, H.Toz, A.Taghiyev, *Azerbaycan’da Türk Milliyetçiliğinin...* s.1684-1685.

²²³ Z.Akarslan, *Azerbaycan’da Kültürel ...*, s.12.

²²⁴ Z.B. Kastrati, *Azerbaycan Edebiyatının ...*, s.274.

²²⁵ Z.Akarslan, *Azerbaycan’da Kültürel ...*, s.13-14.

²²⁶ H.Altıntaş, H.Toz, A.Taghiyev, *Azerbaycan’da Türk Milliyetçiliğinin...*, s.1685.

açısına sahip olan ve bu görüşlerini Füyuzat dışında Mısır'da yayımlanan İctihat dergisinde de paylaşan Hasan Sabri Ayvazov gibi isimler yer almıştır. Ayrıca, Tevfik Fikret ve Abdülhak Hamit Tarhan gibi Türk edebiyatının önemli isimleri de dergide yazılar kaleme almıştır. Her ne kadar Füyuzat siyasi bir nitelik taşıyor gibi görünse de yazarlarının fikirleri yazılarına yansımış ve dergi, Azerbaycan'da millî şuurun gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Güçlü bir yazar kadrosuna sahip olmasına rağmen, tek ve millî bir dil anlayışını uygulayamayan dergi Osmanlı Türkçesiyle yayımlanmıştır. Bu durum, derginin Azerbaycan genelinde yaygınlaşmasını engellemiş ve dergi, 32. sayısından sonra yayın hayatına son vermiştir.

1906-1931 yılları arasında yayın hayatını sürdüren, Azerbaycan'ın ilk resimli mizah dergisi olma özelliğine sahip Molla Nasreddin dergisi, toplumsal olayları eleştirirken okuyucusunu hem düşündürmeyi hem de güldürmeyi hedeflemiştir. Bununla birlikte, olaylar karşısında farkındalık yaratmayı da amaç edinmiştir. Çar yönetiminin müdahaleleri sonucunda belirli aralıklarla kapatılan dergi, buna rağmen 25 yıl boyunca yayın hayatına devam etmiştir. Yayın hayatı, çıkarıldığı yıldan 1917'ye kadar Tiflis'te, 1921 yılında Tebriz'de ve son olarak 1922-1931 yılları arasında Bakü'de sürdürmüştür. Bu derginin yazarları, edebiyat akımlarına bir yenisini ekleyerek Molla Nasreddincilik adı verilen bir akım oluşturmuşlardır. Bu akımın temsilcileri, Azerbaycan Türklerinin farkındalığını artırmak amacıyla politik, iktisadi, kültürel ve sanatsal alanlarda yazılar yazmış, yanlış gördükleri durumlar üzerinde kara mizah yaparak toplumu aydınlatmayı amaçlamışlardır. Ele aldıkları konular arasında toplumun ilerlemesine engel olan gelenekler, din adı altında insanları sömüren din adamları, eğitim sistemi, dil ve kadının sosyal yaşamdaki yeri gibi meseleler bulunmaktadır. Büyük ilgi gören bu derginin başyazarları ise Celil Memmedguluzade ve Mirza Elekber Sabir'dir.²²⁷

Bu saydığımız isimlerin yanında, Azerbaycan'da basın hayatına çok sayıda gazeteyi kazandıran Haşim Bey Vezirov'dan da bahsetmek gerekir. Vezirov, yayın hayatına Tagiyev'den aldığı destekle 1907-1908 yılları arasında yayımlanan Taze Hayat gazetesiyle başlamıştır. Yayın ilkeleri gereği bağımsızlık, eşitlik, adalet ve İslamiyet gibi konularda halkı aydınlatmayı amaçlayan yazılar kaleme almıştır. Gazetenin yazar

²²⁷ Z.Akarslan, *Azerbaycan'da Kültürel ...*, s.13-15.

ekibinde Yusuf Ziya Talibzade ve Mirza Elekber Sabir gibi önemli isimler yer almıştır. Ancak Taze Hayat gazetesi, Panislamist ve Pantürkist bir çizgide hareket ettiği gerekçesiyle kapatılmıştır. Bu gazetenin yayın hayatı sonlandıktan sonra Vezirov, 1908-1909 yılları arasında Rus edebiyatından tercüme eserlere yer verilen İttifak isimli gazeteyi yayımlamaya başlamıştır. Ancak bu gazete, din adamlarına yönelik sert eleştirileri sebebiyle kapatılmıştır. Vezirov'un çıkardığı son gazete olan Seda, 1909-1911 yılları arasında yayımlanmıştır. Bu gazetenin yayın ilkesi, Azerbaycan toplumunun gelişmesi ve ilerlemesi ile Müslümanların birleşmesi olarak belirlenmiştir. Birçok kez isim değişikliğine uğrayan gazete, uzun süreli bir yayın hayatına sahip olamamış ve 1911 yılında kapanmıştır. Musavat Partisi'nin genel başkanı Mehmet Emin Resulzade, Açık Söz (1915-1918) isimli gazetede başyazarlık yapmıştır. Bakü'de basılan Açık Söz, Türkçülüğün doğuşu ve ilerlemesi ile Azerbaycan Türkçesinin kullanımının artmasında büyük bir öneme sahiptir. Bu gazete, Azerbaycan Türklerinin haklarını her alanda savunan bir düşünce tarzıyla hareket etmiştir. Bu sebeple gazetenin konu başlıkları genellikle bağımsızlık düşüncesi ve Rusya'nın yayılmacı politikasının halka verdiği zararlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Gazete, I. Dünya Savaşı sırasında Anadolu'da yaşayan insanlar için destek girişimlerinde de bulunmuştur. Kısa süreli Azerbaycan bağımsızlık sürecinde, Bağımsız Azerbaycan Devleti'nin temel prensipleri ve modernleşme süreci, Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak düşünceleri çerçevesinde şekillenmiştir. Açık Söz gazetesi, halkın egemenliğini savunan cumhuriyetçilik fikrini desteklemiştir.²²⁸

Gazetenin başyazarı Mehmet Emin Resulzade, millî şuurun oluşmasında basının önemini şu sözlerle ifade etmiştir: “*Gazetelerin bugünkü milliyetler teşekkülünde oynadıkları rol malumdur. Bu rolünü onlar Rusya Türklüğü için dahi ifa ediyorlardı*”²²⁹ sözleriyle vurgulamıştır. Ayrıca, Rusya'nın hâkimiyeti altında yaşayan Müslümanlara yaptığı seslenişte milliyet fikrinin hor görülemeyeceğini savunmuştur. Bağımsızlığını kazanmış milletler arasında yer almak isteyen toplumların öncelikle kendilerini tanımaları, belirli düşünce ve amaçlar doğrultusunda birleşmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte, bu kuvvet ve inançtan mahrum bir toplumun, başka bir

²²⁸ Z.Akarslan, *Azerbaycan'da Kültürel ...*, s.17-18.

²²⁹Savaş Açıkkaya, “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2010/1(28), s.403-420

topluma sözünü dinletemeyeceğini de hatırlatmıştır.²³⁰ İsmi geçen bu milli görüşü sahip gazete ve dergilerin yanı sıra Babinskie Raboçi, Ahbar, Hakk, Zahmet, Kommünist, Zahmet Sadası, Azerbaycan Gençleri, Edebiyyat ve İncesenet, Azerbaycan Fukarası ve Genç İşçi gibi dergi ve gazeteler de rejimi desteklemenin yanı sıra edebiyat, sanat ve kültür gibi konularda yazılar yayımlamışlardır. ²³¹1920 yılında kurulan Sovyet rejimi, uyguladığı baskı politikalarıyla Azerbaycan'da basın hayatının yok olmasına neden olmuştur.

2.4.3.Güney Azerbaycan Türkçülük Hareketi

Azerbaycan Türkleri, 1906 yılında Settar Han kumandasında Tebriz merkez olmak üzere bağımsızlık mücadelesini başlatmışlardır. Şah, mücadeleyi bastırmak için *“Eğer bize güveniniz yoksa komşu devletlerden birinin bayrağı altında güvende olun.”* Teklifinde bulunmuş, bu teklife Settar Han'ın cevabı: *“Burada açtığımız bayrak özgürlük bayrağıdır. Bütün dünya bu bayrağın altında birleşmelidir”* şeklinde olmuştur.²³² 1907 yılında Ruslar ve İngilizler arasında imzalanan bir antlaşmayla İran, iki farklı otoritenin kontrolüne girmiştir. Ruslar, bu hareketin kendi hâkimiyet sahası olan Kuzey Azerbaycan'a sıçramasından çekindikleri için İngiliz ve İran yönetimiyle dayanışma içine girerek isyanın bastırılması için destek vermiştir.²³³ İran Azerbaycanı'nda yaşanan önemli milli hareketlerden biri de Muhammed Hıyabani önderliğindeki direniştir. Meşruiyet Hareketi'nde aktif bir rol oynayan Hıyabani, özellikle Ermeni çetelerinin Türklere yönelik soykırımlarına karşı silahlı direniş başlatmıştır. Onun yürüttüğü direnişin odak noktası, Azerbaycan Demokrat Partisi olmuştur. Ancak kısa süre içinde İran hükümeti, isyanı şiddetle bastırmıştır. Muhammed Hıyabani tarafından 1920'de Azadistan Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla başlayan milli mücadele, 1945 yılında Şeyh Cafer Pişevari'nin Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni kurmasıyla devam edecektir.²³⁴

İran'ın özellikle İngiltere ve Rusya tarafından nüfuz sahalarına ayrılması, zayıflayan Kaçar Hanedanı'nın gücünü kaybetmesine neden olmuştur. Bu durumdan

²³⁰ M.Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.27.

²³¹ A. Erol, *Türk Kültür ve...*, s.56-57.

²³² Cemil Hasanlı, *Soğuk Savaş'ın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2005, s. 21-30'den aktaran S. Özdemir, *Güney Azerbaycan...*, s.366.

²³³ M.Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.45.

²³⁴ S. Özdemir, *Güney Azerbaycan...*, s.367.

yararlanan Rıza Han Pehlevi, muhalefetin desteğini alarak güçlenmiş ve Kaçar Hanedanı'nın son hükümdarı Ahmet Şah'ı tahttan indirerek hanedanlığı sona erdirmiştir. Bu süreçten sonra Azerbaycan Türkleri üzerindeki baskılar yoğun bir şekilde devam etmiştir.²³⁵ Baskılara dayanamayan Azerbaycan Türkleri, 1920 ve 1922 yıllarında tekrar bağımsızlık için mücadele etmiş, ancak bu mücadeleler sonuçsuz kalmıştır. 1930 yılına kadar Azerbaycan Türkleri üzerindeki baskılar artarak devam etmiştir. Rıza Pehlevi, 1927 yılında "Düşünce Geliştirme Kurumu"nu kurarak, Fars kimliğini temel alan bir ulus-devlet anlayışını İran'da yaymayı amaçlamıştır. Bu dönemde Türkçe kullanımı tamamen yasaklanmış ve Türkçe olan yer adları, bölge isimleri ile kişisel isimler değiştirilmiştir. Ayrıca, Türkçe isim koymak da yasaklanmıştır.

Rıza Han'ın uyguladığı Farslaştırma politikası, oğlu Muhammed Rıza Şah döneminde de devam etmiştir. Bu süreçte, Güney Azerbaycan Türkleri'nin mücadelesinde Mir Cafer Pişevari önemli bir figür olarak öne çıkmıştır.²³⁶ Bu tarihten sonra, Azerbaycan Türkleri arasında hareketlenmeler başlamıştır. İran üzerindeki Rus-İngiliz mücadelesi, İran'ın petrol kaynakları sebebiyle 1940 yılında hat safhaya çıkmıştır. II. Dünya Savaşı'nın ardından Rus yayılmacılığı, İran'daki İngilizlere karşı yürüttüğü mücadelede, demokrasi ve adalet için çaba gösteren Azerbaycan Türklerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak istemiştir. Bu amaçla, Azerbaycan Türklerinin haklı mücadelesine siyasi destek vermiştir. İran idaresinden, Azerbaycan Türklerinin iki talebi olmuştur. Bu taleplerden ilki Türkçe eğitim veren okullar açılması, ikincisi ise Azerbaycan'a özerklik tanınmasıdır. Bu iki talep kabul edilmeyince, Azerbaycan Türkleri diplomasi yoluyla alamadıkları haklarını silahlı mücadele ile kazanmışlardır. İran'ın Azerbaycan bölgesine gönderdiği askerler, Rusya tarafından engellenmiş ve İran'a bağlı Özerk Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştur. Ancak Sovyet casuslarının, kurulan yeni yönetim ve emniyet güçlerine sızmasıyla bölgede Sovyet hâkimiyeti ve etkisi giderek artmıştır.

İran'daki Rus-İngiliz ortak silahlı kuvvetleri, Birleşmiş Milletler'in talimatıyla bölgeyi boşaltmadan önce Ruslar, İran idaresiyle bir antlaşma yaparak İran petrollerinden istedikleri payı almıştır.¹⁴ Haziran 1946 tarihinde, Özerk Azerbaycan

²³⁵ M.Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.45.

²³⁶ S. Özdemir, *Güney Azerbaycan ...*, s.368.

Cumhuriyeti, Azerbaycan Türklerinin haklarını güvence altına alan bir antlaşmayı İran yönetimiyle imzalamıştır.²³⁷ Ancak Özerk Azerbaycan Cumhuriyeti idaresinde komünistlerin bulunması, İngiliz ve Amerikan yönetimlerini rahatsız etmiştir. İran, bu devletlerin desteğiyle, imzaladığı antlaşmaya aykırı bir şekilde Azerbaycan'ı işgal etmiştir. İşgalden kaçan komünistlerden bazıları Kuzey Azerbaycan'a yerleşirken, Azeri önde gelenleri sınır dışı edilmiş ve İran'ın farklı bölgelerinde zindanlara atılmıştır. Böylece Özerk Azerbaycan Cumhuriyeti'nin siyasi varlığı sona ermiştir. 1946'da Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin baskıyla sona erdirilmesinden sonra, İran yönetimi Türkçe basılmış tüm eserlerin toplanıp yok edilmesini emretmiş ve Türkçenin kullanımını tekrar yasaklamıştır.²³⁸

Azerbaycan Türklerinin çektikleri sıkıntılar bununla sınırlı kalmamıştır. 1950'li yıllarda, İran yönetiminin İran'daki petrolü millileştirme çalışması, bu petrolerde payı olan İngiliz ve Amerikan yönetimlerini endişelendirmiştir. İngiliz ve Amerikan yönetimleri, Azerbaycan Türklerini İran'dan ayırmak için harekete teşvik etmişlerdir. Bu hareket sonucunda, çok sayıda Azerbaycan Türkü vatanından sürülmüş, zindanlara atılmış ve mallarına el konulmuştur. Aşırı ırkçı bir politika izleyen İran yönetimi, Azerbaycan Türklerine ait okullarda Türkçe eğitimini yasaklamış, Türk ve Türkçe adların kullanılmasına bile izin vermemiştir. Türklere karşı asimilasyon politikası izleyen İran, Azerbaycan Türklerinin İran kökenli bir millet olduğunu iddia edecek kadar ileri gitmiştir. Üstelik bu iddialar okul ders kitaplarına kadar girmiştir. İran'ın yürüttüğü bu politika, İran bölgesinde yaşayan Kaşkay, Afşar, Halaç ve Karapapak gibi diğer Türk boyları için de geçerli olmuştur.²³⁹

2.4.4.Rusya Müslümanlarının Gerçekleştirdiği Toplantılar

“Rusya Müslümanları” ifadesiyle Rus İmparatorluğu'nun sınırları içinde yaşayan Müslüman Türk topluluklarını anlatılmak istenmiştir. Bahsedilen topluluklar arasında, Volga Havzası'nda yaşayan Tatarlar ve Başkurtlar, Kafkasya'daki Türkler ile Türkistan bölgesindeki Türk halkları yer almaktadır.²⁴⁰ Bu farklı coğrafyalarda yaşayan

²³⁷ M.Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.46-47.

²³⁸ S. Özdemir, *Güney Azerbaycan...*, s.371.

²³⁹ M.Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.47.

²⁴⁰ Serap Toprak, Ahmet Öztürk, “ *Kimlik Koruma Mücadelesi Ekseninde Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri (1905-1917)*”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 2019/7(16),s.1075-1096.

insanlar Türk milletini oluşturmaktadır. Hepsinin dili Türkçe olmasına rağmen, bulundukları yerin etkisiyle dillerinde küçük değişiklikler görülmektedir.

Ruslar, ülkenin birliğini tehdit edebileceğini düşündükleri İslamlaşma ve Türkleşme süreçlerini engellemek amacıyla Rusya Müslümanlarına karşı çeşitli tedbirler almaya başlamışlardır. Rus Ortodoks misyoneri İlimski, Müslümanların artan etkisini Çariçe II. Katerina'nın politikalarına bağlamıştır. Çünkü II. Katerina, Müslümanların dini bir idare altında teşkilatlanmalarına olanak tanımıştır. İlimski, 1884 yılında gerçekleştirilen müftü atamasına müdahale ederek, bu makama yetersiz bir kişinin getirilmesini sağlamaya çalışmıştır. Amacı, Müslümanların etkisini azaltarak onları kültürel ve siyasi haklardan mahrum bırakmaktır. Ayrıca. Rusya Eğitim Bakanlığı, İlimski'nin Türkistan'da Ortodoksluk inancını yayma ve Rus kültürünü yerleştirme hedefleri doğrultusunda, "Rusya'da Yaşayan Müslüman Halkın Eğitimi" adında bir kanun hazırlamıştır. Bu kanunun temel amacı, Rusya'nın kontrolü altındaki Türk topluluklarını Rus kültürüne entegre etmektir.

Çarlık Rusya'nın asimilasyon politikalarına karşı İsmail Gaspıralı, Türk toplulukları arasında yardımlaşma ve dayanışmayı sağlamak amacıyla harekete geçmiştir. Panslavizm fikrinden esinlenerek, Tercüman gazetesinde yazdığı makalelerle Osmanlı Türkçesine yakın bir dilin Türk dünyasında yayılmasını hedeflemiştir.²⁴¹ Böylece Türk dünyası arasında iletişim güçlenecek ve milli kimlik korunacaktır. Başta İsmail Gaspıralı olmak üzere milliyetçi aydınların çalışmaları, Türk dünyasında milli şuuru uyandırmış ve 1904 yılı sonlarında Rusya egemenliği altındaki Müslüman Türkler, hak taleplerini dile getiren dilekçelerle hükümete başvurmaya başlamışlardır. Bu dilekçeler, özellikle 26 Şubat 1904, 12 Aralık 1904 ve 17 Ekim 1905 tarihlerinde yayınlanan bildirilerden güç alarak oluşturulmuştur.²⁴² Rusya'nın önemli şehirlerinden Petersburg'da, 8 Nisan 1905 tarihinde Abdürreşid İbrahim'in evinde bir araya gelen Ali Merdan Topçubaşı, Ali Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu gibi milliyetçi aydınlar, Müslümanların haklarını savunacak bir siyasi parti kurma fikrini tartışmışlardır. Bu tartışmalar sonucunda Rusya Müslümanları amaçlarına ulaşmak için bir kongre düzenlenmeye karar vermişlerdir. Bu doğrultuda Rusya Müslümanlarının ilk

²⁴¹ S.Toprak, A.Öztürk, *Kimlik Koruma Mücadelesi* ...,s.1077-1079.

²⁴² Nadir Devlet, **İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988, s.77.

kongresinin Nijni Novgorod’da düzenlenen Mekerce Panayırı’nda yapılmasına karar verilmiştir.

2.4.4.1. 15 Ağustos 1905

8 Nisan 1905 tarihinde Petersburg’da alınan gizli kararlar ve gönderilen davetler sonucunda, 10 Ağustos civarında Nijni Novgorod’daki Mekerce Fuarı’na ülkenin farklı köy ve şehirlerinden temsilciler gelmeye başlamıştır. Bu kişilerin çoğunluğu, Türklerin büyük kısmının yaşadığı İdil-Ural, Kırım, Kafkasya, Türkistan ve Sibirya gibi bölgelerden gelmiştir. Rusya Türklerinin önemli isimlerinden olan Ali Merdan Topçubaşı Bakü’den, İsmail Gaspıralı Bahçesaray’ndan, Seyid Gerek Alkin, Yusuf Akçura, Kadı Abdürreşid İbrahim, Veli Yauşe gibi isimler Kazan’dan ve Zakir Remiev de Orenburg’dan bu kongreye katılanlar arasında yerini almıştır.²⁴³ 8 Ağustos 1905’te, kongre için Nijni Novgorod yöneticisinden müsaade istenmiştir. Ancak yönetici ihtilalci hareketlerin oluşturduğu tehditler nedeniyle sıkıyönetimi gerekçe göstererek kongreye izin vermemiştir.²⁴⁴ Bu kararını ise “ *Müslüman halkına güvenim var. Ancak teklif edilen tarihte Nijni Novgorat’ta panayır kurulacak ve nüfus kesafeti hayli artacak. Bundan dolayı endişe duymaktayım. Panayır olmasa toplantıya seve seve izin verirdim*” ifadeleri ile açıklamıştır.²⁴⁵

13 Ağustos’ta, Molla Ali Yausev, Bakü’den gelen ziyaretçiler onuruna bir ziyafet düzenlemiştir. Bu yemekte İsmail Gaspıralı, Ali Merdan Topçubaşı, Haşim Vezirev, Şemsi Esadullayev, Ebusuud Ahtem Takizade Safar gibi önde gelen isimler yer almıştır. Ziyafet, zamanla siyasi bir etkinlik havasına bürünmüş Gaspıralı, Topçubaşı ve Abdürreşid İbrahim sırasıyla konuşmalar yapmışlardır. Bunun üzerine, tekrar izin istenmesine karar verilmiştir. Ancak 14 Ağustos’ta Ebusuud Ahtem’in yaptığı başvuruda olumlu sonuçlanmamıştır. Bu durum gençler arasında büyük tepki ile karşılanmıştır. Abdürreşid İbrahim bir tekne kiralayarak kongreyi tekne yolculuğunda yapmayı teklif etmiştir.²⁴⁶ Bu teklif katılımcılar tarafından kabul edilince Abdürreşid İbrahim, 15 Ağustos sabahı saat 8’de kiraladığı “Gustav Struve” adlı gemiye gelerek

²⁴³ N.Devlet, **İsmail Bey**..., s.77-78.

²⁴⁴ İsmail Türkoğlu, “*Müslüman Kongreleri*”, **DİA/XXXII**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2006, s.96-98.

²⁴⁵ Giray Saynur Bozkurt, **1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı**, Doğu Kütüphanesi İstanbul 2008, s.142-143.

²⁴⁶ N.Devlet **İsmail Bey**..., s.78-79.

yiyecek, içecek ve diğer gerekli malzemeleri tedarik etmiştir.²⁴⁷ Saat 9 civarında ise katılımcılar teknede toplanmaya başlamıştır. Gizli polis Ohranka'nın bu etkinlikten haberdar olacağı korkusuyla tekne, duyurulan saatten önce yola çıkmıştır. Kafkasya ötesi imamı Şakir Rahmankul Kur'an-ı Kerim okuyarak kongreyi başlatmıştır. Kongrenin başkanlığına İsmail Gaspıralı seçilmiştir. Ardından, Azerbaycanlı gazeteci Ali Merdan Topçubaşı uzun bir konuşma yapmış ²⁴⁸ konuşmasında aşağıdaki ifadelerle yer vermiştir:

“Biz Türk balaları(Çocukları); aslımız bir, neslimiz bir, dinimiz birdir. Magrip'ten(batı) maşrike (doğu)kadar bizim babalarımızın mülkü idi. Babalarımız o kadar kahraman bir millet oldukları halde şu gün Kafkasya dağlarında, Kırım bağlarında, Kazan'ın kırlarında, ata babalarımızın mülkü olan öz vatanımızda, öz toprağımızda, öz ihtiyarımız (imkânımız) kalmadı. Şükürler olsun Hüdaya... Şu kadar mekrlerine (hilelerine), gadrlerine (zulümlerine) bakmayıp sular üzerinde yüreklerimizi açıp, birbirimizi ru-be-ru(yüz yüze) görüp, kucaklaşıp sevişmeye bugün muvaffak olduk. Şimdi artık ben katiyye eminim, bundan sonra eğer bize sular üzerinde danışmaya vakit vermezlerse, göklere çıkarız, yıldızlar üzerinde yer buluruz. Yine şu günkü bayramı icra ederiz.”²⁴⁹

Gerçekleştirilen kongrede Müslümanların çıkarlarını korumak amacıyla bir iş birliği kurma fikri öne çıkmış ve kabul edilmiştir.120'den fazla kişinin katıldığı kongrede, Rusya'daki Müslümanların 16 gruba ayrılması ve her grubun merkezden alınan emirlere göre hareket etmesi kararlaştırmıştır.²⁵⁰Türkler arasındaki bu ilk büyük kongre, sınırlı deneyim ve bilgiye sahip bir topluluk için başarılı bir adım olarak değerlendirilmiştir. Kongre, katılımcılar arasında dostane bir ortam yaratmış ve alınan kararlar daha sonra Rusça olarak yayınlanmıştır. Bu kongre Müslüman topluluğun haklarını savunmak ve ortak bir hareket zemini oluşturmak amacıyla yapılmıştır. Rusya'daki Şii ve Sünni Müslüman liderlerin bu kongrede ilk kez bir araya gelmesi, kayda değer bir gelişme olarak görülmüştür.²⁵¹ Bu önemli ve tarihi buluşmanın unutulmaması için 15 Ağustos'un milli bir gün olarak belirlenmesi ve her yıl 15 Ağustos tarihinde Nijni Novgorod'da geniş çaplı bir etkinlik yapılması kararlaştırılmıştır.²⁵²Toplantıda alınan kararları özetlemek gerekirse:

²⁴⁷ G.S. Bozkurt, , **1905-1907 Yılları...** s.144.

²⁴⁸ N.Devlet **İsmail Bey**..., s.78-79.

²⁴⁹ G.S. Bozkurt, , **1905-1907 Yılları...** s.147

²⁵⁰ N.Devlet, **İsmail Bey**..., s.80.

²⁵¹ İ.Türkoğlu, *Müslüman Kongreleri* ,s.96.

²⁵² G.S. Bozkurt, , **1905-1907 Yılları...** s.148

- Yaşanılan dönemin şartları Rusya hâkimiyetindeki bütün Müslümanların politik, sosyal ve kültürel alanlarda işbirliği içinde olmalarını gerektirmiştir.
- Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Müslümanlar, ilerlemeyi destekleyen Rus asıllı kişiler ile aynı düşünceye sahiptir. Milletın tercihiyle seçilen temsilcilerin, ülkeyi idare etme, yasalarını hazırlama ve sorumlu kılınmasına dayanan hukuk düzenini oluşturmak için hareket edeceklerdir.
- Bunun için öncelikle Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Müslümanların, Rus vatandaşlarla aynı haklara sahip olması gerekmektedir.
- Rusya hâkimiyeti altındaki Müslümanlar, ülkenin mevcut ve ilerideki şartlarına uyum sağlayarak faaliyetlerini yönlendireceklerdir. Toplumsal gereksinimlere göre her bölgede farklı okullar açacak, kitap, dergi ve gazete basacaklardır. Ayrıca, kitap okunup sohbet edilen, çay ve kahve içilen kıraathaneler açarak, toplumun yardım ve bağışlarıyla dönemin şartlarına uygun şekilde gelişim ve eğitimlerini sürdürmeye çalışacaklardır.
- Bu amaçlara ulaşmak için Müslümanlar belirli tarihlerde bir araya gelecektir. Bu toplantılardan alınacak kararlara göre davranacak, bölgesel meclisler oluşturacaklardır.²⁵³

Kongrede alınan kararların taslak metni, gemi iskeleye yaklaşırken polis tarafından ele geçirilme endişesiyle gizlenmek istenmiştir. Abdürreşid İbrahim, bu taslağı ne pahasına olursa olsun koruyacağına söz vererek, kutsal bir emanet gibi saklamıştır. Gece saat 23.00 civarında gemi limana vardığında, Abdürreşid İbrahim, kendisini bekleyen bir araca binerek tehlikeden uzaklaşmıştır. O günkü kongrede, toplanan bağış parasını sadece Abdürreşid İbrahim ve Musa Carullah Bigi almamıştır.²⁵⁴Bu kongrede tüm Rusya hâkimiyeti altındaki Müslümanların işbirliği içinde olması kararlaştırılmıştır. Ancak bu işbirliğinin siyasi parti niteliğini almasına karar verilmemiştir. Bu gelişme, Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Türklerin geleceğe dair umutlarını yeşertmiş ve onlara büyük moral vermiştir. Rusya'nın farklı bölgelerinden katılan temsilciler 20 Ağustos 1905 tarihinde vatanlarına geri dönmüş ve çalışmalarına hız kesmeden devam etmişlerdir. Bunlardan Abdürreşid İbrahim “Bin Üç Yüz Senelik Nazar” isimli eserini, Müslümanlar arasında işbirliği kurmanın zorunluluğu hakkında bilgi vermek için

²⁵³ N.Devlet, **İsmail Bey...**, s.81-82.

²⁵⁴ G.S. Bozkurt, , **1905-1907 Yılları...** s.148-149.

kaleme almıştır. Bu dönemde Rusya'nın yaşadığı iç karışıklıklar ve reform arayışları, Türkistan'daki milli hareketlerin zeminini hazırlamıştır. Çar II. Nikola, 17 Ekim 1905 tarihinde modern anayasal reformları içeren belgeyi yayımlamak zorunda kalmıştır. Bu süreçten sonra Petersburg'a giden Ali Merdan Topçubaşı ile Ahmet Ağaoğlu burada Abdürreşid İbrahim ile buluşup, Müslüman İttifakı'nın iç işleyişini, yönetim yapısını, görev ve sorumluluklarını belirlerken, siyasi programını da kaleme almışlardır.

Bu dönemde hiçbir siyasi partinin mevcudiyetinden bahsedilemezken, 17 Ekim 1905 tarihinde yaşananların ardından çok sayıda siyasi parti kurulmuştur. Bu partiler arasında Türk partisinin bulunmaması, Türkleri umutsuzluğa sürüklerken 16 kola ayrılan Türkler birbirinden farklı hareket etmişlerdir. Kendi birliklerini kurma düşünceleri ise bu süreçte oldukça yavaşlamıştır. Oluşturulan ittifakın Kazan kolu anayasayı demokratik ilkeler doğrultusunda düzenleyen Kadet Partisi'ni desteklemiştir. Kadet Partisi'nin siyasi programı, hedefleri, vaatleri Kazan Muhbiri isimli gazetede yayınlanmıştır. Abdürreşid İbrahim Müslümanları bir araya getirecek genel bir kongre fikrini Ülfet isimli gazetesinde yayınlamıştır. İsmail Bey ise Tercüman gazetesinde bu kongrede gündeme getirilmesi gereken konuları kaleme almıştır. 1905 senesinin son ayında gazete ve dergilerde Rusya hâkimiyeti altındaki tüm Müslümanların gerçekleştireceği kongre ile ilgili yazılar kaleme alınmıştır.²⁵⁵

2.4.4.2. 13-23 Ocak 1906

Gerçekleştirilmesi planlanan ikinci kongreyi düzenleme işi resmi olarak siyasi parti özelliği taşımayan “Müslüman İttifakı” oluşumunun Kazan koluna verilmiştir. Kazan kolunun en önemli aydınları arasında Yusuf Akçura ismi öne çıkmıştır. Akçura Türkçülük siyasetinin izlenmesinin yararını ise aşağıdaki satırlarda ifade etmiştir:

“Dilleri, ırkları, adetleri ve hatta ekseriyetinin dinleri bile bir olan Asya kıtasının büyük bir kısmıyla Avrupa'nın şarkına yayılmış bulunan Türklerin birleşmesine ve böylece diğer büyük milletler arasında varlığını muhafaza edebilecek ve işbu büyük toplulukta Türk toplumlarının en güçlü ve en medenileşmiş olduğu için Osmanlı Devleti en mühim rolü oynayacaktı. Son vakaların fikre getirdiği uzakça bir istikbalde, meydana gelecek beyzalar ve sarılar arasında bir Türklük cihanı husule gelecek ve

²⁵⁵ N.Devlet, **İsmail Bey**..., s.81-82.

orta dünyada Osmanlı Devleti, şimdi Japonya'nın sarılar âlemine yapmak istediği vazifeyi üzerine alacaktı.”²⁵⁶

14 Ocak 1906'da Petersburg'a ulaşan 100'ü aşkın temsilci, Carullah Bigi ve Yusuf Akçura'nın ev sahipliğinde büyük bir yemekte bir araya gelmiştir. Ancak, davet edilen 20 Kazak temsilcisi, beklenenin aksine bu buluşmaya katılmamıştır. Bu durum üzerine, Abdürreşid İbrahim ve Ahmet Faiz, Kazak delegelerinin konakladığı yere giderek, onları yemeğe katılmaya ikna etmeye çalışmıştır. Ancak, yalnızca bir Kazak imamı razı edilebilmiştir. Görünüşe göre, hükümetle iş birliği içinde olduğu bilinen Kazak ileri gelenlerinden General Cengiz, Kazak heyetini tehdit ederek şehirden ayrılmasını istemiştir. Bu olay, ittifakı destekleyenler için Petersburg'da yaşanan ilk olumsuzluk olmuştur.²⁵⁷ İkinci kongrenin ön hazırlıklara başlayan Akçura, kongrenin 16 Ocak'ta Moskova'da toplanacağını delegelere duyurmuştur. Ancak hükümetten gerekli izin alınamayınca kongrenin yeri Petersburg olarak değiştirilmiştir.²⁵⁸ Kongrenin 15 Ocak 1906 tarihinde Saint Petersburg'ta gerçekleşeceği duyurulmuştur. Kongrenin gündemindeki başlıklar:

- Rusya Müslümanları İttifakı'nın yönetim yapısının oluşturulması,
- Hangi Rus siyasi partisiyle işbirliği yapılacağına karar verilmesi,
- Devlet Duması'na daha fazla Türk milletvekili seçilebilmesi için stratejilerin tartışılması,
- Türk yurtlarının korunması ve savunulması,
- Türklerin haklarını sınırlayan yasaların kaldırılması,
- Kırgızların ve göçebe toplulukların dini merkeze bağlı olma hakkının sağlanması,
- Eğitim ve din görevlilerinin atanmasıyla ilgili konuların görüşülmesi şeklindeydi.²⁵⁹

13 Ocak 1906 tarihinde Saint Petersburg, Rusya'nın farklı bölgelerinden gelen temsilcileri ağırlamaya başlamıştır. Yusuf Akçura ve Molla Musa Carullah Bigi temsilciler için güzel bir yemek organize etmişlerdir. 17 Ocak 1906 tarihinde Kırım

²⁵⁶ Murat Duran, “*Türk Milliyetçiliğinin Manifesto Yazarı Yusuf Akçura*”,**21. Yüzyıl**, Aralık 11,S.36, s.97-104.

²⁵⁷ G.S. Bozkurt, , **1905-1907 Yılları...** s.226.

²⁵⁸ İ.Türkoğlu, *Müslüman Kongreleri*, s.96.

²⁵⁹ S.Toprak, A.Öztürk, *Kimlik Koruma Mücadelesi ...*,s.1085-1086.

bölgesinden yola çıkan din işlerinden sorumlu Adil Giray Mirza Karaşay, hukuki ve dini işlerde yetkili kazaskerlik makamında bulunan Hacı Ömer ve daha birçok saygın kişi Saint Petersburg'a gelmiştir. Gerekli izinler alınamadığı için kongre belirlenen günde gerçekleştirilememiştir. İçişleri bakanını ziyaret eden Çingiz Han, bin ruble karşılığında izin alabileceğini söylediye de netice alınamamıştır.²⁶⁰ Düzenlenmesi planlanan kongreye izin verilmemesinin altında yatan sebep, "Novaya Vremya" gazetesinde belirtilene göre, bir din adamının yetkililere yaptığı gizli ihbardan kaynaklanmaktadır. Bu din adamının, toplantının Sosyal Demokrat Müslümanlar tarafından düzenlendiği yönündeki iddiası toplantının engellenmesine neden olmuştur. Bu gizli ihbarı yapan din adamının, büyük bir olasılıkla Petersburg İmamı Ahund Bayezidov olduğu düşünülmektedir.²⁶¹

Rusya'nın hâkimiyeti altındaki farklı bölgelerden gelen temsilciler 2 hafta kalmışlar ve birkaç kez gizlice buluşmuşlardır. Maddi olarak güçlü bir konuma sahip Hasan Hamidullah'ın konutunda 20 temsilci bir toplantı gerçekleştirmiştir. 18 Ocak'ta, İçişleri Bakanlığı'na giden temsilciler bakan tarafından kabul edilmemiştir. Bunun üzerine, delegeler Cemiyet Hayriye Dairesi'nde bir kongre düzenleyerek Ali Merdan Topçubaşı'nın hazırladığı Rusya Müslümanları İttifak Nizamnamesi'ni tartışmaya açmışlardır.²⁶² 22 Ocak 1906 tarihli gazetelerin başlıklarında kongrelere izin verileceğine dair haberler sonrasında Hasan Hamidullah'ın konutunda tekrar bir kongre gerçekleştirilmiştir. Abdürreşid İbrahim kongrenin idaresini ona duyduğu saygı sebebiyle İsmail Gaspıralı'ya devretmiştir İdare görevini bir süre sonra Ali Merdan Topçubaşı devralmıştır.²⁶³ İsmail Gaspıralı, buluşmanın kendisi üzerinde bıraktığı intibayı, "*Ben bu toplantıyı bir kongre olarak kabul etmiyorum. Lazım gelen şeyleri müzakere ederiz. Fakat bu kongre değil, normal bir toplantı olarak kalır. Delegeler toplantısı hükmünde olmaz*" sözleriyle ifade etti.²⁶⁴ İsmail Gaspıralı'nın bu sözlerine en sert tepki Yusuf Akçura'dan geldi. Akçura, "*Elbette burada bir kongre oldu ama demek ki bunu inkâr etmek mümkünmüş*" sözleriyle şaşkınlığını gizleyemedi.

²⁶⁰ N.Devlet, **İsmail Bey...**, s.83.

²⁶¹ G.S. Bozkurt, , **1905-1907 Yılları...** s.227.

²⁶² İ.Türkoğlu *Müslüman Kongreleri*, s.96.

²⁶³ N.Devlet, **İsmail Bey...**, s.84.

²⁶⁴ G.S. Bozkurt, , **1905-1907 Yılları...** s.229.

İttifak'ın siyasi programlarından haberi olmadığını söyleyen Bakü temsilcisi Karabek ile Dr. Ahundov'un itirazları sonucunda ittifak nizamnamesi tekrar dile getirildi. Saint Petersburg'da yaşayan Türk öğrencilerin itiraz dilekçelerinin okunması sebebiyle kongre ertesi güne sarktı.²⁶⁵ Ocak 1906 tarihli kongre ise 50'nin üzerinde temsilcinin katılımı ile Muhammed Âlim Maksud'un konutunda gerçekleşti. Bu kongre sırasında söz alan İsmail Gaspıralı, önceki gün tartışmaya yol açan sözleri sebebiyle özür diledi.²⁶⁵ Kongre sürerken, Ali Merdan Topçubaşı, kurulacak siyasi oluşumun adını tartışmaya açtı ve farklı öneriler sundu. Ancak, bu önerileri Arapça kökenli olması sebebiyle kabul görmedi. Kazanlıların önerdiği "Rusya Müslümanları İttifakı" ismi, katılımcılar tarafından benimsenerek partinin adı olarak belirlendi. Ayrıca, genel seçimler dolayısıyla kadınların durumu da ele alındı. Dini ve hukuki açılardan yapılan uzun değerlendirmeler sonucunda, kadınların İslami kurallara uygun biçimde seçimlere katılmalarına karar verildi.²⁶⁶ Temsilciler, Rusya'nın hâkimiyeti altındaki Müslümanların oluşturduğu "İttifak" için mücadele edeceklerine Kur'an'ı Kerim şahitliğinde söz verdiler. Bu kongre de ittifak nizamnamesi kabul edildi ve Nijni Novgorod'daki kongrede kararlaştırıldığı üzere Rusya hâkimiyeti altındaki Türklerin 16 kola ayrılmasına ve merkez tarafından yönetilmesine karar verildi. Bu 16 kol aşağıda verilmiştir:

<i>Adı</i>	<i>Merkezi</i>
1. Kafkasya	Bakü
2. Kırım	Simferpol (Akmescit)
3. Petersburg-Moskova	Petersburg
4. Litvanya	Minski
5. Aşağı Volga (Astrahan)	Astrahan
6. Yukarı Volga	Kazan
7. Ufa	Ufa
8. Orenburg	Orenburg
9. Sibir	İrkutsk
10. Türkistan	Taşkent
11. Dala (Bozkır: Kazakistan)	Uralsk
12. Omsk	Omsk
13. Semipalat	Semipalatinsk
14. Yedi Su	Alma Ata
15. Akmolla	Petropavlovsk(Kızılyar)
16. Zakaşpi (Hazar ötesi)	Aşhabad

²⁶⁵ N.Devlet, **İsmail Bey...**, s.84.

²⁶⁶ G.S. Bozkurt, , **1905-1907 Yılları...** s.228.

Kongrenin devamında ise Müslümanları temsil eden milletvekillerinin yönetimde yer alması için başvuru yapılması kararlaştırıldı. Amaçlarına ulaşmak isteyen Rusya Müslümanları, Rus partileriyle ortaklık konusunu kongrede tartıştılar. İhtiyaç duyulan bölgelerde meşrutiyetçi demokrat olan Kadet Partisi'yle ortaklık kurulmasına karar verildi. II. Rusya Müslümanları Kongresi'nde alınan kararlar Rus dilinde kaleme alınarak hükümete bildirildi.²⁶⁷ Musa Carullah Bigi, Petrograd'da gerçekleşen toplantı üzerine aşağıdaki satırları kaleme almıştı: *"Petrograd'da Ocak ayı toplantıları her ne kadar telaşları büyük, kavgaları çok, zorlukları fazla toplantılar olmuşsa da Rusya Müslümanlarının ikinci nedve'si idi. Çoğunluğu kararıyla da ortaya böyle bir sonuç çıktı. Bununla ittifak sağlandı. Umum Rusya Müslümanlarına siyasi bir partisi olur ümidiyle İttifak'a, Rusya Müslümanlarının İttifakı adı verildi"* ifadelerini kullandı.²⁶⁸

2.4.4.3. 16-21 Ağustos 1906

16 Ağustos 1906 tarihinde, Nijni Novgorod şehrinin esnaf kulübünün büyük salonunda, öğlen saat 12.00'de gösterişli bir başlangıç töreniyle III. Rusya Müslümanları Kongresi başlamıştır.²⁶⁹ Kongre, Rus İmparatorluğu'nun izni alınarak düzenlenmiştir. Bu iznin alınması süreci, başlangıçta başarısız girişimlerle karşılaşsa da, sonunda dolaylı bir yöntemle başarıya ulaşılmıştır. Şöyle ki, 10 Mayıs 1906 tarihinde I. Duma yönetimde etkili hale gelmiş ancak fazla istekleri sebebiyle uzun süreli olmamış, 21 Temmuz 1906 tarihinde görevden el çektiler. Duma'da yer alan az sayıdaki Müslüman grubu, gerçekleştirilmesi planlanan üçüncü kongrenin izin alma sorumluluğunu Mirza Seyit Gerey Alkin'e vermişlerdir. Mirza Seyit Gerey Alkin'in izin alma girişimi başarısızlıkla sonuçlanınca, gerçeği söyleyerek izin alamayacaklarını anlayan Lütfullah İshakov, Âlim Maksudov ve Abdürreşid İbrahim gibi isimler Rus içişleri bakanlığına gönderilmek üzere kaleme aldıkları dilekçede: Panislamizm düşüncesinin ve toplumun geleceğini tehdit eden sosyalizm, anarşizm gibi yıkıcı düşünce akımlarının toplum arasında yayılmasından endişe ettiklerini bu nedenle bu akımlara karşı mücadele etmek istediklerini bildirmişlerdir.²⁷⁰ Bu dilekçede yer alan hususlar içişleri bakanlığının izninin alınmasında etkili olurken, Müslümanların

²⁶⁷ N.Devlet, **İsmail Bey...**, s. 84-85.

²⁶⁸ G.S. Bozkurt, **, 1905-1907 Yılları...** s.232.

²⁶⁹ G.S. Bozkurt, **, 1905-1907 Yılları...** s.305.

²⁷⁰ N.Devlet, **İsmail Bey...**, s.87.

gerçekleştirdiği kongreyi ve Müslümanları geri bir toplum olarak gösterdiğini düşünen liberal aydınlardan Ali Merdan Topçubaşı, İsmail Gaspıralı gibi isimler bu duruma tepki göstermiştir.²⁷¹ İtirazların yükselmesi üzerine, Abdürreşid İbrahim yeniden söz alarak:

“ Rusya’nın durumu hepimizce malumdur. Bu nedenle programı gayet muhtasar tutmaya mecbur kaldık. Bize verilen izin yalnızca program üzerinedir. Program, Müslümanların en mühim ihtiyaçlarını karşılamak üzere hazırlanmaya çalışılmıştır. Programda yer alan meseleleri halledersek kifayet eder. İnşallah yakında bir toplantı daha yaparak daha geniş ve siyasi meseleleri de içeren bir program yaparız”²⁷²İfadelerini kullandı.

16 Ağustos 1906 yılında Rus idaresinin izni ile gerçekleşen bu kongreye katılım oranı önceki toplantılara kıyasla daha kalabalıktı. Kongreye, 500 delege dışında, 300 farklı kişi daha iştirak etmiştir.²⁷³Türk ve Rus basınından birçok kişi kongrede yerini almıştır. Ali Merdan Topçubaşı başkanlığında, tebrik mektuplarının okunmasıyla kongre resmen başlamıştır. ²⁷⁴ Abdürreşid İbrahim Rus idaresine verdiği dilekçe doğrultusunda hareket etmiş, hiçbir politik meseleyi masaya yatırmamıştır. Ayrıca birlik beraberliğin sağlanması adına bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında aşağıdaki ifadeler yer vermiştir:

“Ey Müslümanlar! Bizler hepimiz, elhamdülillah, kardeşiz. İslam dini bizi birbirimize kan bağıyla bağlı kılmıştır. İslam’da kardeşlik ve birlik, yalnızca sözde veya kâğıt üzerinde değil, kalpleredir, kandadır. 20 milyon Rusya Müslümanı’nda birlik ve kardeşlik olduğu gibi, yeryüzündeki bütün rui zeminde 300 milyondan fazla İslam mensubunun kalbinde manevi bir kardeşlik vardır. İslam’daki kardeşlik, partilerdeki birlik gibi değildir, kıyas kabul etmez derecede fazladır.”²⁷⁵

Bu durum siyasi bir organizasyon kurmak isteyen İttifak’ın liderleri tarafından pek hoş karşılanmamıştır. İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura’nın konuşmasının ardından İttifak’ın siyasi programı, hedefleri, vaatleri ve hazırlanan nizamnamesi Ufa bölgesinde vali yardımcısı Sırtlanov ve Hadi Atlasi tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur.²⁷⁶ Abdürreşid İbrahim’in sadece Rusya hâkimiyeti altındaki Müslümanların değil, dünya üzerindeki Müslümanların işbirliği içinde olmasına dair görüşü Yusuf Akçura tarafından İttifak’ın programına uygun bulmamıştır. Birçok konu üzerinde görüşlerin

²⁷¹ S.Toprak, A. Öztürk, *Kimlik Koruma Mücadelesi...*, s.1086

²⁷² G.S. Bozkurt, , **1905-1907 Yılları...** s. 306-307

²⁷³ S.Toprak, A. Öztürk, *Kimlik Koruma Mücadelesi...*, s.1086

²⁷⁴ N.Devlet, **İsmail Bey...**, s.89.

²⁷⁵ G.S. Bozkurt, , **1905-1907 Yılları...** s.305.

²⁷⁶ N.Devlet, **İsmail Bey...**, s.89.

belirtildiği kongrenin en önemli konusu eğitim sistemi olmuştur. Bir adım ileriye gitmenin ve gelişmenin tek yolu eğitimidir. İşte tam da bu sebeple Kazanlı öğretmenmolla Abdullah Apanay liderliğinde 15 kişilik araştırma ve inceleme kurulu oluşturulmuştur.²⁷⁷

Bu kurul 31 esastan oluşan bir rapor hazırlamış, bu rapor 18 ve 19 Ağustos tarihleri arasında gerçekleştirilen kongre oturumlarında kabul görmüştür. Hazırlanan eğitim raporunda ihtiyaç duyulan bölgelerde okulların ve öğretmen okullarının açılması, ana dilde eğitim, okulların yönetimi ve denetlenmesi, Müslüman okullarının müfredat ortaklığı gibi birçok detay üzerinde titizlikle durulmuştur. Dikkat çeken bir esasta Türkiye Türkçesinin ortaokullarda zorunlu, ilkokullarda ise şartlar elverişli ise okutulması yönündedir. 16-21 Ağustos 1906 tarihleri arasında gerçekleşen Rusya hâkimiyeti altındaki Müslümanların III. Kongresi'nden önce, Rusya Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan, Rus asıllı olmayan toplumların eğitim programı, Müslümanlara yönelik asimilasyon politikasından başka bir şey değildi. 31 Mart 1906 tarihinde hazırlanan 37 esaslı bu eğitim programı, Rus olmayan milletleri ana dillerini yazıya geçirirken Kiril harflerini kullanmaya zorlamıştır. Bu durum ise Türk aydınlar arasında büyük tepkilere yol açmış ve bu tepkilerin bir sonucu olarak eğitim programı hazırlanmıştır.²⁷⁸ 31 Mart tarihinde yayınlanan eğitim programının tepki çeken esasları arasında:

- Rus olamayan milletlerin temel eğitimini aldığı ilkokullar, o milleti dil ve örf bakımından Ruslara benzetmek amacı ile açılır.
- Bir yerleşim yerinde farklı milletler bir arada yaşıyorsa ilkokul eğitiminden sonra alınan eğitim Rusça gerçekleşir.
- Rus olmayan milletlerin açtıkları 2 sene süreyle eğitim veren okullarda din eğitimi, matematik ve okuma yazma derslerinde ana dilde eğitim verilecektir. Bu derslerin yanı sıra Rusça ve Rus müziği dersleri de eğitim programlarında yer alacaktır. 6 sene süreyle eğitim veren okulların eğitim müfredatı ise Rus okullarıyla aynı olacaktır.

²⁷⁷ İ.Türkoğlu, *Müslüman Kongreleri*, s.97.

²⁷⁸ N.Devlet, *İsmail Bey*..., s.92-93.

- Yabancılar tarafından açılan okullarda okutulan kitaplar kendi dillerinde ancak Kiril harfleriyle basılırken, kendi alfabeleri olan toplumların kitapları ise hem Kiril hem de kendi alfabeleriyle basılacaktır.
- Hristiyanlığı yabancıların gönüllerine kazımak ve kabul ettirmek için kilise şarkıları en etkili yöntemdir. Bu sebeple kilise şarkıları yabancı toplumlara öğretilecektir.
- Rus dili eğitimi vermeyen, maddi zorluklar yaşayan ve müdürünün bu görevi yerine getirmekte yetkili olduğuna dair resmi belgesi olmayan, yabancı din okullarına izin verilmeyecektir.

Bu ve buna benzer birçok esas Müslüman Türk aydınları tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Rusya'nın hâkimiyeti altındaki Müslümanların milli kültürlerini korumaya çalıştığı bu dönemde, din, dil, kültür, milli kimlik üzerinde yapılan asimilasyon çalışmaları asla kabul edilmemiştir. 31 Mart tarihinde hayata geçirilen eğitim programında yer alan başka bir esasta kitapların denetiminin müfettişlere verilmesidir. Aydınların bu esasa yönelik eleştirisi ise kendilerine ait eserlerin millete ulaşmasının engelleneceği yönündedir. Yine eğitim için gerekli olan kitapların, Rusya'ya getirilmesinin izne bağlı olması esası, Türk aydınları tarafından eğitim yapılması için eksik olan kitapların tekrar sınırlanacağı şeklinde yorumlanmış ve eleştirilmiştir. Ayrıca 2 sene süreyle eğitim verecek olan okullarda okutulacak Rusça kitapların, kimler tarafından hazırlanacağı da Türk aydınlarının zihninde soru işaretidir. Aydınlar yapılan tenkitlerin ciddiye alınması için Graf Vitte'ye şikâyet mektuplarını iletmişlerdir. Ekim ayında içişleri bakanı Kaufman önderliğinde gerçekleştirilen üç toplantıda da Müslümanların itirazlarına karşı bir sonuca varılamamıştır. Rusya Müslümanlarının III. Kongresi'nde gündeme gelen önemli bir diğer konu ise dini kurumların ıslahı meselesidir. Bu meselenin araştırılıp raporlanması için Alimcan Barudi başkanlığında bir inceleme kurulu oluşturulmuştur. Bu kurulunun oluşturduğu 13 esaslı raporda dini kurumlara ait mevcut yasaların değiştirilmesi, müftülerin seçim ile göreve getirilmesi, Müslüman din adamlarının maaş alması teklif edilmiştir. 19 Ağustos'ta gerçekleştirilen kongre oturumunda bu fikirler tartışmaya açılmış, kongre başkanı Ali Merdan Topçubaşı Kafkasaya bölgesindeki Şii-Sünni mücadelesinin birlik kurmaya engel olmaması şeklindeki görüşü kabul edilmiştir.

Rusya Müslümanları yapmış oldukları toplantılar, Rus idaresine göndermiş oldukları itiraz dilekçeleri ve heyetler aracılığıyla milli mücadelelerinin bir ayağını oluşturmuşlardır. Rusya Müslümanlarının III. Kongresi'nde İttifak'ın siyasi programı hakkında fikir alışverişi yapılırken, Kazan kolu kendilerine ait olan 6 esaslı programı paylaşarak, oluşturulacak programa bu esaslardan eklemeler yapılmasını önermiştir. Kongre başkanı Ali Merdan Topçubaşı tarafından 79 esastan oluşan İttifak'ın siyasi programı ve nizamnamesi tek tek okunarak tartışılmıştır.²⁷⁹ Hazırlanan İttifak'ın programında siyasi program, medeni hukuk, devletin şekli, dini düzenlemeler, bölgesel özerklik, hukuki işler, eğitim işleri, bütçe yönetimi, toprak yönetimi, işçi konuları gibi konulara yer verilmiştir. Müslüman İttifakı Nizamnamesi'nde birliğin adı, dairesi, amacı ve izlenen yöntem ve strateji hakkında aşağıdaki ifadelere yer verilmiştir.

1. Kurulan bu birliğin adı “ Müslüman İttifakı Partisi” olarak belirlenmiştir, Rusya sınırları içerisinde çalışmalarını yürütecektir.
2. Bu birliğin amacı, Çar II. Nikola'nın 17 Ekim 1905'te ilan ettiği 1905 Manifestosu'nun uygulanmasını sağlamak ve Rusya'nın hâkimiyeti altındaki bölgelerde anayasal monarşiye geçişi destekleyen politik ve sosyal faaliyetleri birleştirmektir.
3. Bu amaca ulaşabilmek adına “Müslüman İttifakı” birliğinin gerçekleştireceği çalışmalar:
 - Rusya yönetimine politik konularını, sosyal ve ekonomik işlerini hatırlatır.
 - Bu konular hakkında rehberlik edecek programların yanı sıra devlet işleri ile alakalı kanun teklifleri hazırlar.
 - Birliğin amacına ulaşması adına gazete ve risale gibi yayın kuruluşları kurar.
 - Devlet Duması için seçim süreçlerinde düşüncelerini ve hedeflerini açıklamak amacıyla görüşmeler düzenler, çeşitli çalışmalar gerçekleştirir ve kamuoyuna bilgi verir. Seçim hareketlerine doğrudan katılarak sürecin içinde yer alır.

²⁷⁹ N.Devlet, **İsmail Bey**..., s.93-97.

4. Birliğe üye olarak katılmak isteyenlerin talebi ile üyelikten çıkmak isteyenlerin talebi merkezi komite veya idari birim olan yerel komite tarafından değerlendirilir. Üyelik başvuruları ve ihraç talepleri bu komitelere bildirilir ve komiteler tarafından onaylanır. Birliğin nizamnamesine göre belirli haklara ve şartlara sahip olmayan kişilerin üyelik başvuruları kabul edilmez.
5. Birliğe üye olan kişiler 2 yıl boyunca üyelik bedelini karşılayamaz veya kendileri artık birliğin içinde bulunmak istemezlerse, birlikten ayrılabilirler.
6. Cemiyet üyelerinin yapmış olduğu davranış ve söylemler, cemiyete zarar verir bir hal aldığına, bu kişiler merkezi idarenin kararı ile üyelikten çıkartılırlar. Bu üye isterse merkezi idarenin vermiş olduğu bu karara delege toplantısında itiraz edebilir.
7. Üyeler merkezi idarenin kasasına her yıl belirli bir miktar aidat öderler. Bu aidat karşılığında makbuz verilir. Toplanan aidatlar merkezi idarenin ve onun alt birimlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılır. Toplanan paranın ne kadarının merkezi idareye, ne kadarının mahalli idarenin ihtiyaçlarına ayrılacağı umumi delegeler toplantısında karara bağlanır.
8. Birliğin yönetim organları ise: Delegeler umumi toplantıları, şube üyelerinin umumi toplantısı, idare-i merkeziye, mahalli idareler şeklindedir.

Ali Merdan Topçubaşı tarafından hazırlanan İttifak programı küçük değişiklikler yapılarak kabul edilmiştir. Programa son şeklini vermek için 15 kişiden oluşan merkez komitesi oluşturulmuştur. Bunlardan üç kişi ise ihtiyaçları karşılamak adına Petersburg'ta hayatlarına devam edecektir. Rusya hâkimiyeti altındaki Müslümanların gerçekleştirmiş olduğu III. Kongre ile İttifak Partisi resmen kurulmuştur. Hazırlanan program, Kadet'in parti programına benzetilmiştir. Müslüman vekillerin istekleri üzerine Kadet Partisi, programına Müslümanlar ile ilgili maddeler koymuştur. Böylece İttifak ve Kadet arasında işbirliği oluşturulmuştur. Rusya'nın hâkimiyeti altındaki Müslümanların gerçekleştirmiş olduğu bu III. Kongre Türkçülük mücadelesinin siyasi ayağında önemli bir yere sahiptir.²⁸⁰ Bu kongreden sonra Rus hükümeti, Müslümanların sorunlarını ele almak için üç danışma toplantısı düzenlemiştir. Bu toplantılarda mektep ve medreselerle ilgili önemli kararlar alınmış ve hükümete sunulmuştur. Alınan

²⁸⁰ N. Devlet, **İsmail Bey**..., s. 95-109.

kararlar, Rusça ve Tatarca olarak yayımlanmış ve Müslüman halk tarafından kabul görmüştür.²⁸¹

2.4.4.4. Haziran 1914- Mayıs 1917

Rus Hükümeti, Petersburg'da bir kongre düzenlenmesine onay vermekle birlikte, faaliyet alanını daraltmıştır. Dâhiliye Nezareti'nin onayıyla, Petersburg'da Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye Dairesi'nde düzenlenen 9 gün süren Rusya Müslümanları Kongresi'ne Tatarlar, Kırgızlar ve Türkmenlerin yanı sıra Polonya ve Litvanya'dan da Müslümanlar katılmıştır. Hasan Ata Muhammedov tarafından 15 Haziran 1914'te düzenlenen kongre 31 temsilci ile gerçekleştirilmiştir.²⁸² Gazetecilerin kongreyi izlemelerine izin verilmemiştir. Bu kongrede alınan karar ile üç ekip kurulmuş ve çalışmalara başlanmıştır. Toplantı sonunda, din adamları ve yerel temsilcilerden oluşan meclislerin kurulması, Müslüman okulları ve medreselerinin Eğitim Bakanlığı'ndan alınıp Dini Yönetim Birimleri'ne verilmesi, dini okullar ve medreselerin bağımsız hale getirilmesi, cami ve medrese inşaatlarında dini yönetimlerin de yer alması kararlaştırılmıştır. Ayrıca, Kafkas Dini İdaresi ile ilgili hazırlanan taslağın, Duma'nın kış oturumlarında Müslüman temsilciler tarafından gündeme getirilmesine karar verilmiştir. Diğer taraftan, mektep, medreseler, vakıflar, vilayet meclisleri, şehir mahkemeleri, müftü ve şeyhülislam hakkında 119 maddelik bir taslak kabul edilmiştir. Bu maddeler arasında tek siyasi istek, Türkistan ve Bozkır (Dala) Eyaleti ile Kırgızların da (Kazak) Duma'ya temsilci gönderme hakkına sahip olmasıdır.

Mayıs 1917 senesinde gerçekleştirilen kongre, Rusya'da yaşayan Türk ve Müslümanların bir araya geldiği geniş çaplı bir toplantı olması nedeniyle, tüm Rusya Müslümanlarını kapsayan genel kurultay olarak adlandırılmıştır. Davetsiz katılımcılarla birlikte 980 delegenin yer aldığı kurultayda, en ilgi çekici detay, ilk kez 112 kadın delegenin de kurultaya katılması olmuştur. Kurultay, 1 Mayıs 1917 tarihinde, bir okul binasında, Rusya Müslümanları Geçici Merkez Bürosu Başkanı Kafkasyalı Ahmet Salihov'un başkanlığında çalışmalarına başlamıştır.²⁸³ Kurultayda, Kazan Kadınlar Kongresi adına konuşan Zahide Bunaşova, kadın ve erkek eşitliği ilkesini savunmuştur.

²⁸¹ S. Toprak, A. Öztürk, *Kimlik Koruma Mücadelesi...*, s.1087.

²⁸² S. Toprak, A. Öztürk, *Kimlik Koruma Mücadelesi...*, s. 1089.

²⁸³ İ.Türkoğlu, *Müslüman Kongreleri* , s.97.

Başkan, Geçici Büro'nun hazırladığı programı onaylamıştır. Toplantıda Rusya'nın gelecekteki yönetim sistemi, işçi hakları, toprak ve su meseleleri, kadınlar ve kızlar, kurucu meclis seçimleri, savaş ve askeri yapılanma, dini ve medeni işler, eğitim ve yerel yönetimler gibi konulara odaklanmak üzere dokuz farklı komisyonun kurulmasına karar verilmiştir. Görüşmeler sırasında söz alan Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan, Dağıstan, Türkistan gibi farklı özelliklere sahip Türk topluluklarının özerkliklerini talep etmeleri gerektiğini savunmuştur. Yapılan oylama neticesinde, Resulzade'nin federal bir sistem kurma önerisi, katılımcılar tarafından kabul edilmiştir. İlyas Alkin'in başkanlık ettiği oturumda, İç Rusya, Sibirya ve Kazakistan Müslümanları dini yönetimi için seçimler gerçekleştirilmiştir. Kongrenin en dikkat çeken konularından biri, Müslüman kadının toplumdaki yeri ve geleceği olmuştur. Yoğun tartışmaların ardından, Musa Carullah ve Âlimcan Barudi gibi din bilginlerinin görüşleri doğrultusunda 24-27 Nisan tarihlerinde Kazan'da toplanan Kadınlar Kurultayı'nda alınan kararlar kabul edilmiştir. Alınan kararlar arasında, kadın ve erkeğin dinen eşit olduğu, kadınların siyasi ve toplumsal faaliyetlere katılabileceği ve seçimlerde yer alabileceği vurgulanmıştır. Bu doğrultuda, nikâh esnasında her iki tarafın rızasının alınması, kadınlara boşanma hakkı tanınması ve çok eşliliğin yasaklanması gerektiği de ifade edilmiştir. Bu kararların şeriatla uyumsuz olduğunu belirten ve 191 imzaya sahip bir önerge kongre başkanlığına sunulmuştur. Kongre'de Merkezi Müslüman Şurası'nın kurulması önerilmiştir. Oylama sonucunda, Milli Şura'dan önce kurucu meclis seçimlerinde uygulanacak stratejinin belirlenmesine öncelik verilmesi kararlaştırılmıştır. Rusya'da yaşayan neredeyse tüm Türk boylarının farklı görüşlere sahip temsilcilerinin düşüncelerini ilk kez açıkça dile getirmeleri, V. Kongre'nin en önemli özelliği olarak dikkat çekmiştir. Çarlık rejiminin ortadan kalkmasından sonra Rusya'da esen geniş özgürlük ortamı, Türk boylarının ortak bir amaç etrafında birleşerek bir Türk birliği kurmaları gerektiğini fark etmelerini engellemiş; her boyun kendi bölgesel problemleri ve menfaatleri doğrultusunda hareket etmesi ise bir ilerleme kaydedilmesini zorlaştırmış ve yapılan kongrelerden sonuç alınamamıştır.²⁸⁴

²⁸⁴ İ. Türkoğlu, *Müslüman Kongreleri* „s.97-98.

2.4.5.Mehmet Emin Resulzade ve Mücadelesi

Nefes aldığı sürece Azerbaycan'ın özgürlüğü için mücadele eden ve bunu hayat felsefesi olarak gören Mehmet Emin Resulzade, düşünce ve düşüncüyü harekete geçirme açısından 28 Mayıs 1918 tarihinde kurulan bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yaratıcısıdır. Varlığını 23 ay gibi kısa bir süre koruyabilmiş olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Bolşevikler tarafından yıkılmıştır. Mehmet Emin Resulzade Çarlık yönetimine, daha sonra ise Sovyet yönetimine karşı düşünceleri ve kalemiyle mücadele etmiştir. İran coğrafyasından, Anadolu'ya, ardından tekrar Azerbaycan'a yönelen hayat yolculuğu, Mehmet Emin Resulzade'yi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı yapmıştır.²⁸⁵ Milli değerlerin korunması yönündeki net duruşu, ülkesi ve halkı için yapmış olduğu çalışmalar, onun günümüzde büyük saygı ve hayranlık duyulan bir lider olarak anılmasına neden olmuştur. Azerbaycan milletinin zihninde Mehmet Emin Resulzade'nin adı ve düşünceleri, gerçekleştirdiği mücadelesine rağmen unutturulmaya çalışılsa da, 1980'li yılların sonunda tekrar hayat bulmuştur.

Mehmet Emin Resulzade, 1884 yılında Bakü'ye yakın Novhanı köyünde dünyaya gelmiştir. Annesi Ziyet, babası ise bölgedeki saygın din adamlarından Hacı Molla Ali Ekber'dir. Resulzade, küçük yaşlardan itibaren ailesi ve yakın çevresinden tam anlamıyla Türk-İslam terbiyesi alarak büyümüştür. Bu yetiştirilme tarzının doğal sonucu olarak Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Özellikle Farsçaya olan hâkimiyeti oldukça üst düzeydedir.²⁸⁶ Babası Ali Ekber, eğitime büyük önem veren vizyoner bir kişiydi. Bu nedenle Mehmet Emin Resulzade'nin eğitim hayatı, Rus-Tatar okullarıyla başlamış, ardından Bakü Teknik Meslek okulunda devam etmiştir. Siyasi hayata erken yaşlarda adım atan Resulzade, Çarlık yönetiminin insan haklarına aykırı, şiddet içeren işgal ve sömürü politikalarına karşı duyduğu tepkiyle, diğer aydınlar gibi radikal bir sosyalist yaklaşım benimsemiştir. 1902 yılında Rusların uyguladığı baskılara karşı sessiz kalmak istemeyen Resulzade, genç yaşta "Müslüman Gençlik Teşkilatı" adlı gizli

²⁸⁵ Nurgül Uzunel, "Azerbaycan Türklüğünün Kahramanı Mehmet Emin Resulzade (31.Ocak.1884 – 6.Mart.1955)", *Turan Stratejik Araştırmaları Merkezi Dergisi*, 2010/2(7),s.69-75.

²⁸⁶ Fatma Rodoplu, "Mehmed Emin Resulzade'nin Azerbaycan Tarihi, Rusça'dan Türkçeye Çeviri ve Değerlendirmesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),Ege Üniversitesi, Yeni Çağ Tarihi, İzmir (Türkiye),2012.

bir örgüt kurmuş, bu örgüt ilerleyen yıllarda “Müslüman Demokrat Müsavat Cemiyeti” olarak faaliyetlerine devam etmiştir.²⁸⁷

Mehmet Emin Resulzade, iş hayatına Bakü’de Rusça yayımlanan Kaspi gazetesinde müretteplik yaparak başlamıştır. Müretteplik, yazıların ve görsellerin düzenini sağlamak, sayfa tasarımını yapmak ve yazılı materyalin basım için hazır hale gelmesini sağlamak gibi görevleri içerir. Zamanla gazetecilik, onun asıl mesleği haline gelmiştir. Mehmet Emin Resulzade, mevcut düzenin siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel alanlarda yıkılması gerektiğini savunan gizli derneklerin faaliyetlerine katılmıştır. Yayıncılık alanındaki çalışmaları Bakü, İstanbul ve Tahran’da gerçekleşmiş, ilk yazılarını ise 1903 yılında Tiflis’te, Şah-tahtlı Ağa tarafından çıkarılan “Şark-ı Rus” gazetesinde kaleme almıştır. Resulzade’nin ilk yazısı, “Saadetlü Mehemmedağa Huzuruna” başlıklı bir mektuptur. Aynı gazetede yayımlanan ikinci yazısı ise, amcasının oğlu Muhammed Ali Resulzade ile birlikte kaleme aldıkları “Himmet ve Gayret Vaktidir” başlıklı bir makaledir.²⁸⁸

20’li yaşlarının başında olan Resulzade, 1904 yılında Rusya Sosyal Demokrat Federal Partisi ile bağlantılı, bölgedeki ilk Müslüman sosyal demokrat teşkilat olan “Himmet”in kurucuları arasında yer almıştır. Bakü’de bir grup, Azerbaycanlı Türk işçileri arasında çalışma ve propaganda yapmak için kurulan bu teşkilat, 1904-1905 yıllarında “Himmet” gazetesini, daha sonra 1906-1907 yıllarında “Tekâmül” ve “Yoldaş” dergilerini yayınlamıştır.²⁸⁹ Himmet teşkilatı, Bolşevikler tarafından ele geçirilince, Resulzade sosyalist düşünceden uzaklaşarak bu teşkilattan ayrılacaktır. Milli mücadelesine ise Bakü’de Ali Hüseyinzade’nin çıkardığı “Hayat” ve “Füyuzat” dergilerindeki yazı ve şiirleriyle devam edecektir. 1903 yılı itibariyle Azerbaycan’da “Necat”, “Safa”, “Cemiyet-i Hayriye”, “Edeb Yurdu” gibi topluluklarda görev almıştır.²⁹⁰ Mehmet Emin Resulzade. 1905-1907 yılları arasında Rus Devrimi’ne katılmıştır. Ancak, Rus Devrimi’nin bastırılmasının ardından Çar yönetimi, ülkede şiddet ve baskı politikaları uygulamaya koymuştur. Bu durum, birçok devrimciyi olduğu gibi Resulzade’yi de vatanını terk etmeye zorlamış, o da İran’a sığınarak oradaki

²⁸⁷ Yavuz Akpınar, “Resulzade Mehmed Emin”, **DİA/XXXV**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2008,s.2-5.

²⁸⁸ Y.Akpınar, *Resulzade Mehmed Emin*, s.2.

²⁸⁹ F. Rodoplu, **Mehmed Emin Resulzade’nin...**, s.2.

²⁹⁰ N. Uzunel, *Azerbaycan Türklüğünün ...*,s.69-70.

meşrutiyet hareketlerine katılmıştır. 1908’de, Tebriz’de meşrutiyet mücadelesinin önderlerinden Settar Han ve arkadaşlarıyla görüşen Resulzade, ardından Tahran’a geçerek burada İran-i Nov (Yeni İran) adlı bir gazete çıkarmaya başlamıştır.²⁹¹

Kafkasya bölgesinde özgür ve halkın egemenliğine dayanan bir yönetimin mevcudiyetine karşı olan Rusya, İran’a girmiş ve Millet Meclisi’ni bombalamıştır.²⁹² 1911 senesine kadar yaşamına İran’da devam eden Resulzade, yaşananlardan sonra İran bölgesini terk etmiş ve İstanbul’a gelmiştir. İran’ı terk etmesinde en büyük etken, İran yönetiminin Resulzade’nin yapmış olduğu çalışmalardan ve kaleme aldığı İran Türkleri adlı yazılarındaki görüşlerinden rahatsız olmasıdır.²⁹³ Kendisi ile benzer kaderi yaşayan Ali Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu ile İstanbul’da buluşmuştur. Mehmet Emin Resulzade, İstanbul’da bulunduğu süre boyunca aktif bir şekilde kültürel ve entelektüel çalışmalara katılmıştır. Bu dönemde özellikle, İslamcılık ve Osmanlı-Türk kimliği üzerine önemli yazılar yayınlayan “Sırat-ı Müstakim” dergisinde yazılar yazarak düşüncelerini geniş bir okuyucu kitlesine ulaştırmıştır. Bunun yanı sıra, Türk milliyetçiliği ve kültürünün yayılmasını amaçlayan bir cemiyet olan Türk Ocakları’nın faaliyetlerine katılmış ve bu çalışmalar aracılığıyla hem kendi fikrinsel birikimine katkıda bulunmuş hem de dönemin düşünce hayatına önemli bir etki yapmıştır. İstanbul’da kaldığı süre boyunca birçok aydınla tanışma ve fikir alışverişi yapma fırsatı bulan Mehmet Emin Resulzade, politik ve sosyal alanlarda gözlem yapma imkânı da bulmuştur. Böylece Türkçülüğün tarihi serüveni ve ilmi prensiplerini içselleştirmiş ve düşüncelerini olgunlaştırmıştır.

Mehmet Emin Resulzade İstanbul’da yaşamını sürdürdüğü dönemde daha önce kurmuş olduğu Himmət teşkilatında yer alan isimlerden Takî Nakîoğlu, Muhammed Ali Resuloğlu, Abbaskulu Kazımzade gibi isimlerden Müsavat Partisi’ni kurmalarını istemiştir. Müsavat Partisi’nin kuruluş aşamaları olası bir müdahaleye karşı gizli tutulmuştur. Mehmet Emin Resulzade’ye partinin kurulduğu haberi Muhammed Ali Resuloğlu tarafından yazılan mektup ile verilmiştir. Müsavat Partisi’nin programının yazımında Mehmet Emin Resulzade’nin payı olduğu tahmin edilmektedir. Hazırlanan

²⁹¹ Ali Asker, “*Mehmet Emin Resulzade*”, **Milliyetçilik**, (Ed. Tefik Erdem) Otorite Yayınları, İstanbul 2020, s.752: https://www.academia.edu/43712313/MEHMET_EM%C4%B0N_RESULZADE.

²⁹² Mirza Bala, “*Resulzade Mehmed Emin*”, **Dergi**, 1955/(1), s. 135-136’den aktaran N.Uzunel, *Azerbaycan Türklüğünün ...*, s.70.

²⁹³ N. Uzunel, *Azerbaycan Türklüğünün ...*, s.70.

ilk programında milliyetçilik adına bir görüşe rastlanmazken, milliyet ve mezhep ayırmaksızın bütün Müslümanların bir araya gelmesine vurgu yapılmıştır.²⁹⁴ Partinin iç düzeni, yönetimi ve işleyiş kurallarının belirtildiği belge 1912’de üyelere gizlice verilmiştir.

Rusya’nın modernleşme sürecinde önemli rol oynayan ve Rusya’nın son imparatorluk hanedanı olan, Romanov sülalesinin tahta geçmesinin 300. yılı sebebiyle çıkarılan genel aftan yararlanan Mehmet Emin Resulzade 1913 senesinde vatan toprağına kavuşmuştur. Vatanına döner dönmez çeşitli dergi ve gazetelerin yazar kadrosundaki yerini almıştır. 1914 senesinin ekim ayından itibaren, dönemin en etkili gazetelerinden “İkbal”ın yönetiminde yer almış ve çeşitli konularda fikirlerini yayımlamıştır.²⁹⁵ 1915 senesinde Mehmet Emin Resulzade milliyetçilik düşüncelerini rahatça ifade edebildiği “Açık Söz” gazetesinin yazar kadrosunda bulunmuştur. Bu gazete de Ziya Gökalp’in Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak ilkesi sık sık dile getirilmiştir. Gazete Azerbaycan’a Türkçülük kavramının girmesinde ve Türkiye sevgisinin aşılmasında önemli rol oynamıştır. Resulzade kurmuş olduğu Türk milliyetçiliğinin Azerbaycan’daki siyasi ayağı olan Müsavat Partisi’nin programının açılış notunu Ziya Gökalp’ten esinlenerek “Türk Ümmetindenim, İslam Ümmetindenim, Garp Ümmetindenim” şeklinde yorumlamıştır.²⁹⁶

Mehmet Emin Resulzâde, I. Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu’da Ermeni saldırıları ve katliamları nedeniyle Azerbaycan ile Kafkasya’ya sığınan Osmanlı Türklerine yardım edenlerin ön saflarında yer almıştır. Bu çerçevede, hayır işlerini organize eden Azerbaycan Yardım Derneği’nin çalışmalarına katılmış ve 1917’de yayımladığı “Kardaş Kömeği” dergisinin gelirini bu yardım faaliyetlerine ayırmıştır.²⁹⁷ Mehmet Emin Resulzade’nin vermiş olduğu siyasi mücadele 1917 senesinde Rusya’da Çarlık idaresinin yıkılıp onun yerine Sovyet yönetiminin başa geçmesiyle devam etmiştir. Bu ihtilal Rusya’nın hâkimiyeti altındaki Müslüman Türkleri umutlandırmış ve harekete geçirmiştir. Farklı coğrafyalarda Rus idaresi altında yaşayan Müslümanlar bir araya gelmiş ve kongreler düzenlemişlerdir. 15-20 Nisan 1917

²⁹⁴ A.Asker, *Mehmet Emin Resulzade*, s.753-761.

²⁹⁵ Y.Akpınar, *Resulzade Mehmed Emin*, s.3.

²⁹⁶ N. Uzunel, *Azerbaycan Türklüğünün...* s.70.

²⁹⁷ Y.Akpınar, *Resulzade Mehmed Emin*, s.3.

tarihleri arasında gerçekleştirilen Bakü Kurultayı ve 11 Mayıs 1917 tarihinde toplanan Rusya Müslümanları Kongresi'nde Mehmet Emin Resulzade'nin gündeme getirdiği milli toprak özerkliği fikri ortaya konulmuş ve büyük ölçüde desteklenmiştir. Resulzade'nin ortaya koyduğu bu fikir oldukça ses getirmiş ve Resulzade'nin Türk dünyası üzerindeki etkisini artırmıştır.

Güçlenen Resulzade, kurucu meclise Azerbaycan ve Türkistan'dan delege olarak gönderilmiştir.²⁹⁸ 1917'de Gence'de Gaspıralı İsmâil Bey'in damadı Nesibbey Yusufbeyli tarafından kurulan Türk Adem-i Merkeziyet Partisi, Müsâvat Partisi ile birleşerek Türk Adem-i Merkeziyet Partisi Müsavat adını almıştır. Bu birleşmenin ardından düzenlenen kurultayda partinin başkanlığına Mehmet Emin Resulzade seçilmiştir. Azerbaycan'da Müsavat Partisi liderliğinde başlatılan milli mücadele, Müslüman Türk dünyasına Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni kazandırmıştır. Bu dönemde yaşanan siyasi kriz ve gerilim Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin sonunu getirmiştir. Rusya'nın emperyalist politikası Sovyetler döneminde de uygulanmıştır. Bu politika gereği Sovyet Ordusu 28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin varlığına son vermiştir.

Sovyet idaresi altına giren Azerbaycan'da, Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasında rol oynayan politikacılar başta olmak üzere, devlet yetkilileri ve memurları, bağımsızlık için mücadele eden aydınlar cezalandırılmıştır. Mehmet Emin Resulzade bir süre gizlendiyse de yakalanıp Bakü'ye götürülmüştür. Stalin'in emri ile Resulzade cezaevinden çıkartılarak Moskova'ya gönderilmiştir. Stalin Mehmet Emin Resulzade'ye birkaç kez resmi görev teklif etmiş ancak Resulzade, Bolşevikler ile iş birliği yapmayı reddetmiştir. Böyle bir iş birliğinin, kendi ideallerine ve bağımsızlık mücadelesine zarar vereceğini düşünmüştür. Resulzade, Sovyetler Birliği'nde sadece Moskova Şarkiyat Enstitüsü'nde Türkçe ve Farsça dersleri vererek, Bolşevik rejimiyle doğrudan ilişki kurmaktan kaçınmıştır. Bu tutumu, onun bağımsızlıkçı görüşlerine ve ideolojik duruşuna sadık kalma çabasının bir yansıması olarak yorumlanmıştır.²⁹⁹ Mücadelesine devam etmek isteyen Resulzade, 1922 senesinde Petrograd şehrinden yola çıkmış Finlandiya'ya oradan da Türkiye'ye gelerek mücadelesine devam etmiştir. Yine aynı

²⁹⁸ A. Asker, *Mehmet Emin Resulzade*, s.753.

²⁹⁹ Y. Akpınar, *Resulzade Mehmed Emin*, s.3-4.

sene içinde, “Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti” isimli eserini kaleme almıştır.³⁰⁰

Sovyet yönetiminin 1931 senesinde Türkiye’ye yapmış olduğu zorlayıcı ve rahatsız edici ısrarı üzerine, Azerbaycan milli mücadelesine Türkiye topraklarında devam eden siyasiler ve aydınlar ülkeyi terke zorlanmıştır. Mehmet Emin Resulzade bu süreçten sonra Avrupa’da mücadelesine devam edecektir. Kalemî ile mücadele etmeye çalışan Resulzade, Paris’te yayınlanan “Kafkas” isimli dergi ve Fransızca kaleme alınan “Promete” isimli dergilerde yazılarını yayınlamıştır.³⁰¹ Azerbaycan’dan göç etmek zorunda bırakılmış siyasiler ve aydınlar ile iletişimini devam ettiren Mehmet Emin Resulzade, Ali Merdan Topçubaşı başta olmak üzere Kuzey Kafkasya ve Gürcistan’ın farklı bölgelerinden gelen aydınlar ile 14 Temmuz 1934 senesinde Belçika’nın başkenti olan Brüksel’de bir araya gelip Kafkas Halkları Konferansı’nı gerçekleştirmişlerdir. Bu konferansta Kafkasya Halkları Konfederasyonu’nun kurulmasına dair karar alınmıştır.

1935 senesinin ilk aylarında ise Fransa’nın başkenti Paris’te yapılan toplantıda Kafkas Konfederasyonu Konseyi kurulurken, idarede de Azerbaycan’ın temsilciliğini Mehmet Emin Resulzade üstlenmiştir. Bu süreçte Rusya tarafından cezalandırılan politikacı ve aydınların aileleri teker teker katledilmiştir. Mehmet Emin Resulzade’nin ailesinden ise sadece oğlu Azer ve büyük kızı Latife’den olan torunu Firuze hayatta kalmıştır. II. Dünya Savaşı’nın patlak vermesiyle birlikte Mehmet Emin Resulzade Polonya’dan Fransa’ya, Fransa’dan İsviçre’ye, İsviçre’den İngiltere’ye ve son olarak Romanya’ya varmıştır. Daha sonra Almanya’ya geçmiş, burada tutsak düşen Azerbaycan vatandaşları ile bir araya gelerek Azerbaycan’ın bağımsızlığı için onlarla görüşmüştür. Almanya’nın da tıpkı Rusya gibi başka devletlerin istiklaline önem vermediğini ve yayılcı siyaset yürüttüğünü düşünen Mehmet Emin Resulzade 1943 senesinde Almanya’dan ayrılmıştır.³⁰²

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Almanya’nın Amerika Birleşik Devletleri tarafından kontrol altında tutulan bölgesinde yaşamına devam eden Mehmet Emin Resulzade, 1947 Eylül ayında Türkiye’ye gelerek Ankara’ya yerleşmiştir. İlk olarak

³⁰⁰ A.Asker, *Mehmet Emin Resulzade*, s.754.

³⁰¹ Aybeniz Aliyeva Kengerli, **Azerbaycan’da Romantik Türkçülük**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s.151’den aktaran A.Asker, *Mehmet Emin Resulzade*, s.755.

³⁰² A.Asker, *Mehmet Emin Resulzade*, s.755.

Millî Eğitim Bakanlığı Yayın Müdürlüğü'nde görev yapmış, ardından Milli Kütüphane'de çalışmaya başlamıştır.³⁰³ Son nefesine kadar Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadeleye kararlı olan Mehmet Emin Resulzade, Türkiye'de de çalışmalarını devam ettirmiştir. Onun öncülüğünde 1 Şubat 1949'da kurulan Azerbaycan Kültür Derneği, "Azerbaycan" isimli dergiyi yayın hayatına kazandırmıştır. Derneğin gerçekleştirilen ilk kurumsal toplantısında Dr. İbrahim Badal'ın tavsiyesi ile Mehmet Emin Resulzade fahri başkan olarak seçilmiştir. Bu süreçte "Azerbaycan Kültür Gelenekleri" isimli 29 sayfadan oluşan eseri Ankara'da yayınlanmıştır. 1950 senesinde ise "Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı" isimli eseri Azerbaycan Kültür Derneği tarafından yayınlanmıştır.³⁰⁴ 18 Aralık 1952 senesinde Münih'te gerçekleşen Umum Kafkasya Konferansı'na Mehmet Emin Resulzade Azerbaycan Milli Merkezi Başkanı olarak katılmıştır. Bu konferans sonucunda Kafkasya İstiklal Komitesi kurulmuştur. Mehmet Emin Resulzade'nin Türkçülük mücadelesini anlatmaya çalıştığımız bu satırlardan sonra Resulzade'nin yapmış olduğu öz eleştiriye yer vermek yerinde olacaktır.

"O zamanki milliyetperverliğinin en benâm mürşitleri, başta Ağaoğlu Ahmed Bey olduğu halde, İslamcılıkla Türkçülüğü çok da tefrik etmiyor, Türkçülük namına değil, Müslümanlık namına mücadele ediyorlardı. Topçubaşovların, Raşit Gazilerin ve İsmayıl Bey Gasprinskilerin iştiraki ile Rusya Türklüğünde vücut bulunan siyasi teşekkülün ismi İttifak-ı Müslimi idi. Rus gazeteciliği 1918 senesine kadar Rus Türklüğünden değil, daima Rus Müslümanlığından bahsedirdi. Milli hareketimizin ismi Panislamizm idi. Bu, yalnız Rusların hatası değildi. Kendimiz de İslamiyeti milliyet mefhumu yerinde kullanıyorduk. Bize verilen anket listelerinin nasyonallite cedveline Müslümanın diye yazıyorduk. Açık Söz de Müslüman tiyatrosu, Müslüman artisti, Müslüman sahnesi demek yanlıştır ancak Türk tiyatrosu, aktör ve sahnesi olabilir dediğimiz zaman yalnız zamanın sansüründen değil, kendilerimizden de itiraz işitmiştik. Millet-i İslam varken bu Türk de nereden çıktı? Diyenler az değildi."³⁰⁵

Mehmet Emin Resulzade'nin bu ifadesinden anlaşılacağı üzere milliyetçilik bu coğrafyada birden ortaya çıkmamış yaşanan olaylar, süreç içinde yapılan baskı ve zulümlere başkaldırı olarak vücut bulmuştur. Yeryüzünde yaşayan başta Arap, Fars ve Türk olmak üzere Müslümanların İslam birliği kurma düşüncesinin gerçek dışı bir düşünce olduğunu vurgulayan Mehmet Emin Resulzade'ye göre, Türk birliği düşüncesi ise Türkleri tek bir siyasi çatı altında toplamak değil, bağımsız Türk devletleri

³⁰³ Y.Akpınar, *Resulzade Mehmed Emin*, s.4.

³⁰⁴ Sebahattin Şimşir, **Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Seri:IX Sayı: A.4, Ankara 1995,s.34.

³⁰⁵ A.Asker *Mehmet Emin Resulzade*, s.755-763.

federasyonu şeklinde teşkilatlanmasını sağlamaktır.³⁰⁶ 6 Mart 1955'te Ankara Üniversitesi Hastanesi'nde yaşam mücadelesini veren Resulzade eşi Leyla Hanımın refakatinde, saat 22.50'de şeker ve prostat hastalığına yenik düşmüştür. Ankara'da Asri mezarlığına defnedilmiştir.³⁰⁷

Mehmet Emin Resulzade'nin siyasi faaliyetlerinin yanında kalemiyle vermiş olduğu mücadele de oldukça yoğun geçmiştir. 1903-1920 yılları arasında yazmış olduğu bin iki yüzden fazla haber metni bulunmaktadır. 1905 senesinde yer aldığı yayın organlarının isimleri “İrşad”, “Terakki”, “Hayat”, “Füzuyat” şeklindeyken 1905 ile 1907 yılları arasında sol görüşe yakın “Tekâmül”, “Yoldaş”, “Himmet” dergilerinin yazar kadrosunda yer almıştır. Hatta Tekâmül dergisinde genel yayın yönetmeni olarak görev yapmıştır.³⁰⁸ 1910 yılında Avrupa'da eğitim almış olan bir grup, Seyyid Hasan Tağızade, Hüseyin Kulu Han Nevvab, Süleyman Mirza ve Seyid Mehmet Rıza gibi isimlerle birlikte İran Demokrat Partisi'ni kurmuş ve bu partinin ilkelerini belirlemiştir. Ayrıca, aynı grup ile İran-ı Nov (Yeni İran) adlı gazetenin yayınına başlamış ve gazetenin editörlüğünü üstlenmiştir. 1908 senesinde kaleme almış olduğu Karanlıkta Işıklar, Nagehan Bela isimlerinde iki adet tiyatro oyunu bulunmaktadır.³⁰⁹

İstanbul'da yaşamış olduğu dönemde “Türk Yurdu” isimli dergide kaleme almış olduğu “İran Türkleri” makaleleri Osmanlı Devleti'nin İran hâkimiyeti altındaki Türkleri fark etmelerine neden olmuştur. Yine “Sebilürreşad” isimli dergide İran'ın politik hayatı hakkındaki yazılarına yer vermiştir. Açık Söz gazetesi ise Mehmet Emin Resulzade'nin milliyetçilik ve Türkçülük fikirlerini, Müsavat Partisi'nin görüşlerini rahatça aktarabildiği gazete olması açısından oldukça önemli bir yere sahiptir.³¹⁰ Resulzade, edebi yaratıcılığının yanı sıra çeviri çalışmalarına da büyük değer vermiştir. Üzeyir Hacıbeyov'un hazırladığı Türkçe-Rusça ve Rusça-Türkçe sözlük Resulzade tarafından yayımlanmıştır.³¹¹ Bunlar dışında Mehmet Emin Resulzade'nin yayınlanan eserlerinden bazıları aşağıda yer almaktadır:

³⁰⁶ A. Asker, *Mehmet Emin Resulzade*, s.763.

³⁰⁷ S.Şimşir, **Mehmet Emin Resulzade'nin...**, s.38

³⁰⁸ A. Asker, *Mehmet Emin Resulzade* s.767.

³⁰⁹ F. Rodoplu, **Mehmed Emin Resulzade'nin...**, s.2-3.

³¹⁰ A. Asker, *Mehmet Emin Resulzade*, s.767.

³¹¹ F. Rodoplu, **Mehmed Emin Resulzade'nin...**, s.2.

- Azərbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti
- İstiklal Uğrunda Mücadele
- Das Problem Aserbeidschan
- Azərbaycan
- Milli Təsanüd
- Asrımızın Siyavuşu
- Azərbaycan Cumhuriyeti
- Azərbaycan Şairi Nizami
- Bir Türk Milliyetçisinin Stalin’le İhtilal Hatıraları
- Mehmed Emin Resulzade: Eserleri, I 1903-1909
- Mehmed Emin Resulzade: Eserleri, II 1909-1914
- Kafkasya Türkleri
- İran Türkleri
- Azərbaycan Edebiyatı

III. BÖLÜM

TÜRKİSTAN BÖLGESİNDE TÜRKÇÜLÜK MÜCADELESİ

3.1.Türkistan'ın Jeopolitik Konumu ve Rusya İçin Önemi

Yeryüzündeki 7 kıtanın en büyüğü olan Asya kıtasının, kalbini oluşturan bozkırlara Türkistan ismi verilmektedir. Türkistan ifadesi “Türk” sözcüğünün Farsça bir ek olan “-istan” ile birleşmesi sonucu oluşmuştur. Bu ifade Farsça “Türklerin ülkesi” olarak izah edilmektedir. Sakalar dönemine ait anıtlarda “Türkistanak” şeklinde aktarılmış ve Göktürk Devleti’nin hâkimiyeti altındaki topraklar anlamında, İran bölgesinde devlet kuran Sasaniler tarafından kullanılmıştır. Araplar ise Türkistan coğrafyasını ifade etmek için VII. yüzyılın başlarında “Bilad al-Türk” ifadesini kullanmışlardır. Türkistan ifadesini Kitab-al Buldan isimli eserinde doğrudan kullanan Yakubi, bu ifade ile konargöçer Türklerin yaşadıkları bölgeyi anlatmak istemiştir.³¹² Zeki Velidi Togan Türkistan bölgesinin jeopolitik konumu ve sınırlarını tarif ederken:

“Türkistan, coğrafi, etnografik ve tarihi açıdan geniş bir bölgeyi kapsar. Güneyde Gürgân Irmağı, Horasan Dağları, Küpet Dağı, Kuhi Baba (Kara Dağ, Kohzâr-i Mescid), Mezdüran, eski Yunanlıların Paropamis olarak adlandırdığı Topçak ve Ak Dağ (Köh-i Sefid), Hindukuş sırtları ve Mustag-Küenlün Sıradağları ile sınırlandırılmıştır. Doğuda, Doğu Türkistan’ın sınırları içinde bulunan Sucav civarında, yaklaşık 98°-50’ doğu boylamı ve 40° kuzey enlem noktasından başlayarak Moğol Altayları’ndaki Burucan Geçidi’ne (93°- 50’ doğu boylamı ve 40°-50’ kuzey enlemine) kadar uzanır. Kuzeyde, Cungarya ve Kazakistan’ın kuzey sınırlarını oluşturan İrtiş Havzası ile Aral-İrtiş su ayrımı hattının kuzey yamaçları bulunur. Batıda ise Güney Ural Dağları, Yayık Irmağı, Edil’in denize döküldüğü bölge (Bökey Orda) ve Hazar Denizi doğal sınırları oluşturur. Afganistan’a ait Afgan Türkistanı ile İran’a bağlı Astarabad ve Deregiz bölgeleri hariç tutulduğunda, Türkistan’ın toplam yüzölçümü yaklaşık 5.340.066 kilometrekaredir³¹³” ifadelerine yer vermiştir.

Bu tanımın yanı sıra günümüzde Türkistan’ın coğrafi konumu kısaca; kuzeyde Kazakistan bozkırları ve Güney Sibiryâ, güneyde Himalaya silsilesi, Hindukuş ve Afganistan, batıda Hazar Denizi, doğuda ise Kadirgan Dağları ile çevrili bölge şeklinde

³¹² Dilek Polat, **Çarlık Devrinde Türkistan’daki Milli Ayaklanmalar**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Elâzığ (Türkiye),2009.

³¹³ Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi Cilt I**, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981,s.1

yapılmaktadır.³¹⁴ Batı kaynaklarında, Türkistan bölgesi istilacı güçlere göre farklı isimlerle anılmaktadır. Buna göre, Batı Türkistan Sovyet Türkistanı, Doğu Türkistan Çin Türkistanı ve Güney Türkistan Afgan Türkistanı olarak kaleme alınmıştır.³¹⁵ Sovyetler Birliği'ne ait toprakların %20'sini oluşturan Türkistan bölgesi, 15 Sovyet Cumhuriyeti'nden beşine ev sahipliği yapmaktadır. Bunlar: Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'dır.³¹⁶ Bu geniş coğrafya, sadece siyasi ve kültürel farklılıklarla değil, aynı zamanda iklim ve doğal yapısıyla da çeşitlilik göstermektedir.

Türkistan coğrafyasında sert karasal iklim özellikleri görülmektedir. Yazları kuru ve sıcak geçerken yağış miktarı oldukça düşüktür. Kışları ise soğuk hatta bazı bölgelerde dondurucu olabilir. Bu zamanlarda sıcaklık sıfırın altına düşer ve kar yağışı görülse de genel anlamda kurak geçer. Türkistan coğrafyası çöl, dağ, göl, nehir ve en önemlisi vadileri ile bilinmektedir. Bu coğrafi çeşitlilik, bölgede yaşayan halkların yaşam biçimlerini, ekonomik faaliyetlerini ve kültürel yapılarını da şekillendirmektedir. Türkistan 40 milyondan fazla kişiye ev sahipliği yaparken, bunların 28 milyonu Türklerden oluşmaktadır.³¹⁷ Türkler arasında en yoğun nüfusa sahip olan grup Özbeklerdir; bunu takiben Kazaklar, Türkmenler ve Kırgızlar gelir. Nüfusun geri kalanı ise Rus, Ukraynalı, Ermeni, Alman gibi farklı azınlıklardan oluşur. XX. yüzyılın erken dönemlerinde Türkistan bölgesinde 2,5 milyon Özbek Türkü, 2,4 milyon Kazak ve Kırgız Türkü, 1,3 milyon Tacik, 600 bin civarında Rus olmak üzere toplam 7 milyon insanın yaşadığı bilinmektedir. Toplam nüfusun %7'sini ise Ruslar oluşturmuştur.³¹⁸ İslamiyet inancını taşıyan Türkistan nüfusunun %94'ü, Ehl-i sünnet itikadına sahiptir. Türkistan'ın demografik yapısı ve arkeolojik buluntuları, bölgenin tarihsel ve kültürel önemini ortaya koymuştur.

³¹⁴ İsa Eryılmaz, “*Türkistan Coğrafyası ve Jeopolitiği*”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 2021/7(1), s.315-333.

³¹⁵ İ. Eryılmaz, *Türkistan Coğrafyası...*, s.317-318.

³¹⁶ Baymirza Hayit, *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, İstanbul 1987, s.122'den aktaran D. Polat, *Çarlık Devrinde ...*, s.2.

³¹⁷ D. Polat, *Çarlık Devrinde...*, s.3.

³¹⁸ Beytullah Kaya, Shavkat Kushmuratov, “*Ceditçilik Hareketi ve Türkistan'da Yayılmasında Mahmut Hoca Bebudi'nin Rolü*”, *Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020/8 (16) s.16-27.

Türkistan coğrafyası insanlık tarihinin önemli uygarlıklarının doğduğu, geliştiği ve kültürel gelişmelerinin yaşandığı bir coğrafya olduğu için yerli ve yabancı araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Türkistan’da yapılan arkeolojik kazılar özellikle de Anau Harabeleri üzerinde yapılan değerlendirmeler bizlere, bu coğrafyada MÖ 9000-4500 yılları arasına ait bir uygarlığın varlığını kanıtlar niteliktedir. Çıkarılan arkeolojik malzemeler ulusal kimliğin tespiti için yeterli olmamakla birlikte daha sonra yapılan çalışmalarda Altay Dağları’nın kuzeyi ile Yenisey Irmağı’nın yukarı kısımlarındaki bozkırlarda olgunlaşmış M.Ö. 2500-1700 yıllarına tarihlenen Afanasyevo kültürünün varlığından söz edilebilir. Bu coğrafyada hakimiyet kuran Hunlar, milattan iki yüz yıl önce Türkistan’da dağınık halde bulunan göçebe kabileleri etkili bir organizasyon altında birleştirmiştir. İslamiyet öncesi dönemde bölgede hâkimiyet kuran Türk devletleri arasında Hunlar, sosyal ve kültürel yaşamlarında Hun Devleti’nden izler taşıyan Avarlar ve Göktürkler bulunmaktadır.

Bu coğrafya üzerinde VI. yüzyılda kurulan Göktürk Devleti sınırlarını İran ve Bizans’a kadar genişletmiştir. İpek Yolu hâkimiyeti için mücadele eden Göktürkler bu uğurda, soydaşları Ak Hun Devleti’nin siyasi varlığına son vermiş, İran ve Soğdianlar ile mücadele etmiştir. İslamiyetin yayılması sürecinde Türkistan Türkleri, Müslüman Araplar ile politik, ekonomik ve sosyal ilişkilerini geliştirecek adımlar atmışlardır. Bu süreçte İslamiyeti kabul eden Türkler, Türkistan coğrafyasının stratejik noktalarını ele geçirmek adına birbirleriyle bile mücadele etmişlerdir. Çin’in de amacı bu durumdan farklı değildir. XI. ve XII. yüzyıllarda İpek Yolu ticareti oldukça hareketliydi. Bu dönemde özellikle Büyük Selçuklu Devleti’nin uyguladığı ekonomik politika büyük öneme sahipti. Şehirlerin büyümesine olanak tanıyan ticari faaliyetler, Türklerin refahının artmasına sebep olurken; aynı zamanda batıda Buhara, Merv, Semerkand, Taşkent ve Harezm, doğuda Kaşgar, Yarkent, Hotan ve Turfan gibi birçok şehrin kültür ve ticaret açısından merkezi rol üstlenmelerini mümkün kılmıştı.³¹⁹

³¹⁹ İ. Eryılmaz, *Türkistan Coğrafyası...*, s.320-326.

XIII. yüzyılın başlarında, Temuçin Çingiz Han unvanıyla Moğolların idaresine geçmiş, Hindistan ve Çin Hindistanı dışında Asya kıtası ile Doğu Avrupa'yı ele geçirmek için mücadele etmiş ve bu mücadeleden galip çıkmıştır. Türkistan'ın stratejik öneminin farkında olan Çingiz Han, Türkistan hâkimiyeti dolayısıyla da İpek Yolu hâkimiyeti için Harezmsahlar Devleti ile girdiği mücadeleyi kazanmıştır. Maverâünnehri de zapt eden Çingiz Han hemen arkasından Tangut ve Güney Çin'e doğru harekete geçmiştir. Bu durum geçiş yollarını kontrol altında tutmanın bu yollar aracılığıyla da ekonomik ihtiyaçları karşılayabilmenin çok eski zamanlardan itibaren en büyük istek olduğunu göstermektedir. Moğol hâkimiyeti altında büyük yıkıma uğrayan Türkistan, Timur'un yönetimiyle birlikte yeniden canlanacak ve güçlenecektir.

XIV. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan coğrafyası Timur ile birlikte en parlak dönemini yaşamıştır. Timur, Türkistan ve İran'ı tekrar tek çatı altında toplamış; batıda Bursa ve İzmir, güneydoğuda Delhi'ye ve kuzeyde İrtiş'e kadar ordusunu ilerletmiştir. Taş üstünde taş bırakmayan Çingiz Han'ın aksine Timur hâkimiyeti altına aldığı coğrafyaların fiziksel ve sosyal yapısını geliştirmek amacıyla düzenleme ve inşaa faaliyetlerine girişmiştir. Ticaretin devlet kasası için büyük gelir kaynağı olduğunu düşünen Timur, ticaret yollarını ve ticaretin merkezi olan şehirlere hâkim olmayı bir hedef olarak belirlemiştir. Baharat ticaretinin merkezi olan Semerkand'ı başkent yapması ticarete verdiği değerin en güzel örneğidir. Önemli ticaret güzergâhı üzerinde yer alan şehirleri zapt ederek hem ticaretten kazanç sağlamayı hem de bölge üzerinde siyasi otorite kurmayı amaçlamıştır. Timur'un yapmış olduğu bu plan zamanla Türkistan hâkimiyeti düşüncesine dönüşmüştür. Büyük bir hırsla çalışan Timur, vefat ettiğinde Çin'i kurmuş olduğu federasyona yeniden katmak üzere harekete geçmiş bulunuyordu. Timur'un vefatından sonra oldukça zayıflayan devleti, İran'ın doğu ve güney bölgeleri dışında topraklarını kaybetti.

Horasan, Maverâünnehir ve İran'ın batı kısımlarında Timurlular Devleti'nin halkı hayata tutunmaya çalışıyorlardı. Bu sırada farklı Türkmen grupları arasında çatışmalar ortaya çıktı. Safeviler karşısında da mücadele eden bu gruplar mağlup oldu. Aldıkları zaferler ile güçlenen Safevi Şahları 1501-1756 yılları arasında İran'ı ekonomik, sosyal, siyasi olarak yeniden yapılandırıp geliştirdi. İran, Türkistan karşısında önemli bir güç haline geldi. XVI. yüzyılın ortalarında Kazan Hanlığı ve

Kazan şehri, arkasından Astrahan Hanlığı Rus hâkimiyeti altına girmiştir. Bu durum Rus idaresinin Kuzey Kafkaslara ve Türkistan'a hareket etmesinin önünü açmıştır. Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni parçalama düşüncesi üzerine gerçekleşen Kırım Savaşı (1853-1856), Rus emperyalizmine karşı Osmanlı, İngiltere ve Fransa'nın birlikte hareket etmesi sonucu Balkanlar ve Anadolu'da Rus yenilgisi ile sonuçlanmıştır.

Bu yenilgi sonrası Rus emperyalizmi yönünü Türkistan coğrafyasına çevirmiş, Kafkaslardan Türkistan'a inen Rus ordusu Türk milletine karşı katliamlar gerçekleştirmiştir. Rusların Türkistan'a yayılmasında İngilizlerin 1839'lu yıllarda güneyden yönelmeleri etkili olurken kısa sürede başarıya ulaşmasında ise karşısında güçlü bir Türk devletinin olmayışı etkili olmuştur.³²⁰ Türkistan topraklarının Rusya tarafından istilası 1715-1897 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Çarlık Rusya zamanında iç işlerinde siyasi bağımsızlığına sahip çıkan Buhara ve Hive, Sovyet Rusya karşısında mağlup olmuş, 1920 yılında Buhara-Hive Sovyet Halk Cumhuriyetleri olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Sovyet yönetimi Buhara ve Hive'nin istiklalini kabul eden bir antlaşma imzaladıysa da 1924 yılında bu toprakları işgal edip siyasi varlıklarına son vermiştir. Bu coğrafya üzerinde emperyalist bir politika izleyen Sovyet yönetimi 1925 yılından beri Türkistan coğrafyası için "Orta Asya ve Kazakistan" ifadesini kullanarak, toplumun birbirleri ile olan maddi ve manevi bağlarını kopartmak istemişlerdir.

Rusya'nın Türkistan'ı işgal etmesinde Türkistan'ın jeopolitik konumu oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Türkistan coğrafyasından Avrupa ve Orta Doğu devletlerine zahmetsiz ve hızlı şekilde ulaşmak mümkündür. Sovyet yönetimi Türkistan'da çevre ülkelere karşı iki askeri karargâh bulundurmıştır. Bunlardan ilki Türkistan'da Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Sovyet Cumhuriyetleri, Orta Doğu, Hindistan ve Pakistan için yetkiliyken, ikincisi Türkistan'da Kazakistan, Kırgızistan, Sovyet Cumhuriyetleri, Çin ve Moğolistan'ı gözetim altında almıştır. Bu iki askeri karargâh ile Sovyetlerin güvenlik, savunma ve bölgedeki diğer askeri faaliyetleri yürütülmüştür. Ayrıca savaş malzemeleri ve araçları yine Türkistan bölgesinde korunmuştur.

³²⁰ İ.Eryılmaz, *Türkistan Coğrafyası...*, s.326-329.

Sovyetler Birliği, stratejik kaynaklar veya savaşta kullanılan malzemeler açısından Türkistan'ı tedarik bölgesi olarak değerlendirmiştir. Türkistan coğrafyasının zengin yeraltı kaynakları Sovyetlere ait sanayi tesislerinin ihtiyacı olan hammaddeyi tek başına karşılayacak güce sahiptir. Aynı zamanda Türkistan'ın tarımsal üretim kapasitesi Sovyetler Birliği için oldukça önemlidir. Sovyetler Birliği'ne ait pamuk istihsalinin %95'i Türkistan coğrafyasından karşılanırken, meyve üretiminin %60'ı, ham ipek istihsalinin %75'i, Hint kenevirinin %100'ü, bir tür kürk çeşidi olan astragan istihsalinin %100, pirinç üretiminin %65'i, doğal kauçuk istihsalinin %100'ü ile tahıl üretiminin büyük bölümü, yine Türkistan coğrafyasından temin edilir.³²¹ Anlaşılacağı üzere Türkistan'ın yeraltı ve yerüstü zenginlikleri Sovyetler Birliği'nin bu kadar güçlü ve etkili olmasında önemli pay sahibidir. Türkistan, Sovyet idaresinin uygulamak istediği Doğu politikasının kilit noktasını oluştururken, komünizmin Doğu'da yayılması açısından da oldukça önemlidir. Orta Doğu'da komünizmin etkisinin artırılması bakımından Rusya ciddi aşama kaydetmiştir. Afganistan'ın istilasını ile birlikte komünizm Türkistan'a giriş yapmış, baskı yolu ile yayılmıştır.

3.2.Özbekistan'da Türkçülük Adına Mücadele Eden Cemiyetler ve Behbudi

Rusların XVI. yüzyılda Türk dünyası üzerinde başlatmış oldukları istila hareketi yalnızca askeri ve politik alanda gerçekleşmemiştir. Rus yönetimi, Türk milletinden ideal bir Rus vatandaşı yaratmaya çalışmıştır. Rusların başlatmış oldukları bu asimilasyon alışması, XIX. yüzyılın son dönemlerinde Rus yönetimi altındaki Türkler arasında milli şuurun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kazan ve Kırım Türkleri öncülüğünde milli şuuru uyandırmak için başlatılan kültürel girişimler, Özbek toplumu ve aydınları tarafından da kabul görmüş, Özbek coğrafyasında milliyetçilik çalışmaları başlamıştır. Türkistan coğrafyasındaki sosyal, kültürel ve ekonomik gelişimi desteklemek ve milli şuuru uyandırmak amacıyla aydınlar bir araya gelip çok sayıda dernek ve şirket kurmuşlardır. Kurulan bu dernek ve şirketlerin asıl amacı Türkistan Türklerine yardım etmek, işsiz gençlere iş alanında yeterlilik kazandırarak iş imkânı sağlamak, eğitim olanaklarını geliştirmek, Türk dünyasının yararına olan düşünceleri yaymak için çalışmalar yapmaktır. Bu dernek ve şirketlerin doğuşu, uzun soluklu bir mücadelenin sonucunda gerçekleşmiştir. İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünde başlayan

³²¹ D.Polat, **arlık Devrinde ...**, s.5-7.

Cedidcilik hareketi, önce eğitim aracılığıyla, ardından basın-yayın yoluyla toplumsal bilinci canlandırmıştır. Bu bilinçlenme, Türkistan'daki Türk topluluklarını bir araya getirerek geri kalmışlığa karşı mücadele etmeye teşvik etmiş bu doğrultuda dernek ve şirketler kurulmuştur. Bu nedenle, şirket ve derneklerin kurulmasında önemli rol oynayan eğitim ve basın yayın faaliyetlerinin girişte ele alınması uygun görülmüştür.

İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünde modern okulların açılması ve programlarının belirlenmesi ile başlayan hareket, 1893 senesinde Gaspıralı'nın Taşkent'teki aydınlara Cedidcilik hareketini anlatmasıyla yayılmaya başlamıştır. Bu hareketin kabulü ile birlikte Buhara'da Muzafferiye isimli bir okul Mümin ve Fazıl hocaların liderliğinde açılmıştır. Cedidcilik hareketini Türkistan coğrafyasında yaymak ve desteklemek isteyen aydınlar, modern eğitim veren okulların sayısını artırma yoluna gitmişlerdir. Bu amaçla 1893 senesinde Semerkand'da arkasından, 1898 senesinde Özbekistan'ın doğusunda yer alan Hokand'da, Selahattin Hoca tarafından modern eğitim veren okullar hayata geçirilmiştir. Bunların dışında Münevver Kari, Şemseddin Hoca, Curabay Kari ve Mahmut Hoca Behbudi gibi önemli isimlerin öncülüğünde Tokmak, Andican, Buhara ve Semerkand gibi şehirlerde Usul-i Cedid okulları faaliyete geçmiştir. Cedid okulları, dini ve pozitif bilimlerin yanı sıra müzik ve beden eğitimi gibi dersleri de müfredatlarına dâhil ederek dönemin ilerisinde bir eğitim anlayışı sunmuştur. Anadilde eğitim veren bu okullarda, Rusça ve Arapça gibi yabancı diller de öğretilmiştir. Modern okulların 7 sene süren eğitimini tamamlayan öğrenciler, çeşitli kademelerde çalışma imkânı bulmuştur. Bu okullar, Türkistan'da modernleşme ve milli bilincin uyanışında önemli rol oynamıştır.³²² Münevver Kari eğitim organizasyonlarının vazgeçilmez rolü hakkında 1906 senesinde şu satırları kaleme almıştır:

“Ey dindaşlar, ey vatandaşlar! Adil olalım ve durumumuzu diğerleriyle, gelişmiş ülkelerle karşılaştıralım. Gelecek kuşakların istikballerini emniyet altına alalım ve onları diğerlerinin köleleri ve hizmetçileri olmaktan kurtaralım. Avrupalılar, ihmalimizden ve cehaletimizden faydalanarak hükûmetimizi elimizden aldılar ve yavaş yavaş zanaat ve ticaretimizi de ellerine geçiriyorlar. Kendimizi korumak için hızla sorunlarımızı ıslah etmeye çabalamazsak milletimiz, çocuklarımız ve geleceğimiz aşırı

³²² B.Kaya, S.Kushmuratov, *Ceditçilik Hareketi ve Türkistan'da...*, s.19-21.

zor olacak. Reform, zamanımıza uyan bilimlerin hızla öğrenilmeye başlamasıyla başlar. Şimdiki çağın bilimlerini öğrenmek, okullarımızın ve öğretim yöntemlerimizin reformuna bağlıdır.”³²³

Bu satırlar modern eğitimin bu topraklardaki öneminin anlaşılmasına yardımcı satırlardır. Eğitim hareketi olarak başlayan Cedidcilik hareketi zamanla siyasi, sosyal ve iktisadi alanlara da hâkim olmuştur. Yenilikçi düşüncelerini halka aşlamak isteyen aydınlar, basın ve gazetecilik faaliyetlerine de hız vermişlerdir. Buradaki asıl amaç, basın yayın organlarıyla halkın farkındalığını artırmak ve milli bilinci yeşertmektir. 1906 yılında Münnevver Kari ve Mahmud Hoca Behbudi’nin çıkardığı Hurşid gazetesi, 10. sayısından sonra Rus yönetimi tarafından kapatılmıştır. Basına yönelik bu sert yasaklara rağmen Özbekler, aynı yıl Şuhret, Azya, Hakikat ve Tüccar isimli gazeteleri halkı bilinçlendirmek amacıyla çıkarmışlardır. Ancak bu gazeteler de birkaç sayı çıktıktan sonra kapatılmıştır. Bu gelişmeler sonucunda, Türkistan Valiliği sınırlarında 1908 ile 1914 yılları arasında altı yıl boyunca herhangi bir gazete yayımlanamamıştır.³²⁴ İsmi geçen gazetelerin yanında çeşitli dergilerde bu süreçte yayın hayatına başlamıştır. 20 Ağustos 1913 tarihinde Behbud’nin Ayna isimli mecmuası okuyucuyla buluşmuş, Ancak 136. sayısından sonra, 15 Haziran 1915’te yayını hayatına son verilmiştir. Taşkent’te ise 1915’in Ocak ayında Dehkan (Çiftçi) adında bir dergi yayın hayatına başlamıştır. Bunun yanı sıra, 14 Ocak 1915’te dini El-İslah isimli bir yayın ile Şarki adlı yayınlar da okuyucuyla buluşmuştur.³²⁵ Bu hareketlenmelerin sonucunda 1913 senesinde Turan isimli bir kütüphane ve yayınevi kurulmuştur.³²⁶

Türkistan Türklerinin yaşamış olduğu politik ve iktisadi zorlukların yanında, Rus devlet adamları ve memurlarının her geçen gün artan kuvvetleri aydınların dernek ve şirket kurma faaliyetlerini hızlandırmalarına neden olmuştur. Kurulan derneklerin asıl hedefi Türkistan’ın gelişmesine katkı sağlayacak çalışmalarda bulunmaktır. Bu doğrultuda 1910 yılında, modern eğitim ve toplum anlayışını yaygınlaştırmak amacıyla, Buhara Neşri Maarif Derneği’ni oluşturmuştur. Mahmut Hoca Behbudi de bu oluşumun

³²³ Münnevver Kari Abdurashidhonov, “İsloh Ne Demakdadur”, **Xurşid**, Taşkent 1906’dan aktaran Münnevver Tekcan, “*Türkistan Özbek Ceditçiliği*”, **Düşünce Dünyasında Türkiz**, 2022/3(17), s.167-184.

³²⁴ M.Tekcan, *Türkistan Özbek ...*, s.175.

³²⁵ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.207.

³²⁶ B.Kaya, S.Kushmuratov, *Ceditçilik Hareketi ve Türkistan’da ...*, s.21.

kurucuları arasında bulunmuştur.³²⁷ Türk dünyasında yaşanan aydınlanma hareketinin önemli isimlerinden olan Münevver Kari, Başırullahan Asatillahocaev gibi birçok aydın tarafından kurulan “Şirket-i Buhara-i Şerif” isimli ticari şirket, modern eğitim veren okulların sayısının artırılması ve din adamlarının bu modern okullara bakış açısını iyileştirmek amacıyla kurulmuştur. Modern okulların işleyişi, müfredatı gibi birçok konuda bilgi sahibi olmak isteyen Şirket-i Buhara-i Şerif’in kurucuları, başta Türkiye olmak üzere Kırım, Tataristan gibi bölgelere eğitimci göndererek modern okullar hakkında bilgi sahibi olmuşlardır. Türkistan’a dönen bu aydınlar modern okulların açılması ve bu okullara uygun kitap basılması için çalışmalar yürütmüşlerdir.³²⁸ Bu dönemde okullarda okutulmak üzere kaleme alınan çalışmalara örnek olarak: Said Resul Azizi’nin Üstadi Evvel, Münevver Kari Abdurashidhonov’un Edib-i Evvel, Edib-i Sani, Tecvit isimli eserleri verilebilir. Aynı zamnada Abdulla Avlani’nin İlk Öğretmen ve İkinci Öğretmen, Türki Gülistan veya Ahlak, Mahmut Hoca Behbudi’nin Genel Coğrafya, İslam Tarihi, Çocuk Mektubu, İslam’ın Kısa Tarihi, İslam’ın Uygulanması, Coğrafyaya Giriş, Rusya’nın Kısa Coğrafyası gibi eserler de bu süreçte kaleme alınmıştır.³²⁹

Şirket-i Buhara-i Şerif ile aynı değerleri ve amacı taşıyan Cemiyet-i Hayriye ise, 1909 senesinde Abdulla Avlani tarafından kurulmuştur. Toplumun okuryazarlığını artırmak isteyen Cemiyet-i Hayriye’ye üye aydınlar, bir araya gelerek 41 maddelik bir yönetmelik hazırlamışlardır. Bu yönetmelik diğer cemiyetlerden farklı olarak Cemiyet-i Hayriye’nin sadece eğitim için faaliyet göstermeyeceğini açıkça ortaya koymuştur. Sirderya vilayeti civarında ezilen ve yoksul bırakılan Müslümanların ihtiyaçlarını bir nebze karşılayabilmek için çalışan Cemiyet-i Hayriye isimli derneğin üyeleri, bir hastane ile birlikte yatakhane kurmuş, başarılı öğrencileri yurt dışında eğitim alması için desteklemiştir.³³⁰ Bunun dışında 18 Temmuz 1909 senesinde Buhara gençleri, “Terbiye-i Etfal” isimli cemiyeti kurmuşlardır. Modern okullar karşısındaki sert tavırdan dolayı bu cemiyet çalışmalarını gizli yürütmüştür. Bu cemiyetin gayesi, halktan

³²⁷ Seda Yılmaz Vurgun, “Bir Ceditçi Aydın Mahmt Hoca Behbudi”, **Türkistan’dan Anadolu’ya Tarihini İzinde Prof. Dr.Mehmet Alpargu’ya Armağan I.Cilt**, (Ed. Zeynep İskefiyeli –Muhammed Bilal Çelik), Nobel Yayınları, Ankara 2020, s.312.

³²⁸ Fatma Açık, “Özbekistan’da 1909- 1917 Yılları Arasında Faliyet Gösteren Turan Cemiyeti”, **Türk Yurdu**, 2005/25(214), s.1-12.

³²⁹ B.Kaya, S. Kushmuratov, *Ceditçilik Hareketi ve Türkistan’da ...*, s.21.

³³⁰ F.Açık, *Özbekistan’da 1909- 1917 ...*,s.3.

sağlanan desteklerle siyasal ve toplumsal alanlarda eğitim verilmesini sağlamak üzere İstanbul'a öğrenci göndermektir. 1909-1913 yılları arasında İstanbul'a eğitim amacıyla gönderilen gençler arasında en yetenekli ve donanımlılardan biri de Abdulrauf Fıtrat olmuştur.³³¹ Terbiye-i Etfal'in burs verdiği öğrenciler arasında, Buhara Halk Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Osman Hoca'da bulunmaktadır. Bunun dışında Ata Hoca, Özbekistan Cedidciliğini önemli ismi Abdulrauf Fıtrat'ın kayınbiraderi Mazhar Mahzum Burhan Mahzumoğlu gibi isimleri saymak mümkündür. Yurt dışına öğrenci gönderen bu dernek, Türkiye'ye eğitim alması için göndermiş olduğu öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamak, ilgilenmek ve kontrol etmek için "Buhara-yı Ta'mim-i Maarif-i Cemiyet-i Hayriye" isimli bir şubesini İstanbul'da hayata geçirmiştir. Bu dernekler aracılığıyla eğitimini tamamlayan gençler, Türkistan'a döndükten sonra toplumu aydınlatmak, sosyal, siyasi ve iktisadi alanlarda düzenlemeler yapmak için "Buhara-yı Şerif" ve "Turan", isimli gazeteler gibi birçok gazete çıkarmışlardır.³³² Türklerin yaşamında modern yaşamı aktif hale getirmek, batıl inançlardan temizlemek, milli devlet kurmak gibi düşünceleri bünyesinde barındıran Cedidcilik hareketinin Türkistan coğrafyasındaki önemli temsilcilerinden olan Mahmud Hoca Behbudi, Turan isimli gazete de kaleme aldığı yazılarla yurt dışında eğitim hakkında toplumu aydınlatmıştır.

Bu nedenle Özbek Cedidciliğinin önemli ismi Mahmud Hoca Behbudi hakkında aşağıdaki bilgilere yer vermek uygun görülmüştür.³³³ Mahmud Hoca Behbudi, Semerkand'ın Bahşıtepe köyünde doğmuştur. Kaynaklarda doğum yılına dair farklı bilgiler yer alsa da 1874 veya 1877 doğumlu olduğu kabul edilmiştir. Baba tarafından Ahmet Yesevi'nin soyundan geldiği söylenmektedir. 1868'de Rusların Semerkand'ı işgal etmesi üzerine babası Behbudhoca, ailesiyle birlikte Bahşıtepe'ye göç etmiş ve burada yedi yıl boyunca imamlık yapmıştır. Asıl adı Sultan Hoca olmasına rağmen zamanla Behbudhoca adıyla tanınmıştır. İki evlilik yapan Behbudhoca'nın ikinci eşinden Mahmud Hoca Behbudi dünyaya gelmiştir.³³⁴ Behbudi, yedi yaşına gelene kadar, annesinin ağabeyi Muhammed Sıddık'ın nezaretinde büyümüştür. On beş yaşına bastığında, dayısından Arapça dilbilgisi ve matematik eğitimi almıştır. Daha sonra,

³³¹ Yusuf Avcı, "Fıtrat'ın Hayatı ve İlk Devir Özbekçedeki Dil Bilgisi Terimlerinin Günümüz Özbek ve Türkiye Türkçesindekiyle Karşılaştırılması", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi**, 2006/(22), s.7-22.

³³² F.Açık, *Özbekistan'da 1909- 1917 ...*, s.2-3.

³³³ B.Kaya, S. Kushmuratov *Ceditçilik Hareketi ve Türkistan'da ...*, s.21-22.

³³⁴ S. Vurgun, *Bir Ceditçi Aydın...*, s.308.

resmi olarak eğitim hayatına başlamış; önce Semerkand'da, ardından Buhara'da medrese eğitimi görmüştür. 1894 senesinde babası Behbudhoca hayata veda etmiştir. Babasının vefatının ardından, öğrenimine ara vermek ve geçimini sağlamak için çalışmak zorunda kalmıştır. Semerkand ilinin Çeşme-i Ab yöresinde yeni göreve başlayan kadı dayısı Muhammed Sıddık'ın yanında kâtip olarak çalışmaya başlamış, iki yıl boyunca kadıhanede görev yapmıştır. Bu süreçte dini hukuk meseleleri, miras paylaşımı ve müftülükle ilgili konular hakkında bilgi sahibi olmuş, iki yıl sonra dayısı Muhammed Sıddık'ın kadılık görevinden ayrılmasıyla, Kabud yöresinin kadısı Molla Zahir'in kadıhanesinde müftü olarak görev almıştır. 1916 senesine kadar burada dini meseleler hakkında kararlar vermiştir. Ailesiyle birlikte şehirde ikamet etse de, haftanın bazı günleri kadıhaneye gidip gelmiş ve birkaç dönümlük tarlada çiftçilikle uğraşmıştır.³³⁵

İslam tarihi ve Arapça'ya ilgi duyan Behbudi, İslamı yeniden canlandırmak, özüne döndürmek için çalışan ve her yüzyılın başında geldiğine inanılan Müceddid ünvanını, 1902 senesinde Mekke ziyareti sırasında almıştır. Avrupa kültür ve medeniyetine ilgi duyan Behbudi'nin bu ilgisi Ufa ve Kazan ziyaretleri sırasında başlamıştır. Kazan ve Orenburg'da kaleme aldığı yazılarında ise Türkistan bölgesinde eğitimin yayılması için toplumu cesaretlendirmiştir. Behbudi, 1914 senesinde Mısır ziyareti sırasında modern okullara yönelik hazırlamış olduğu program sebebiyle sapkınlık suçlamasıyla karşılaşmıştır. İsmail Bey'in ideolojisini destekleyen Behbudi, 200'den fazla makale ve kitap kaleme almıştır. Bunlardan bazıları: “Kitab-ul-Atfol, Çocuk Kitabı, Rusya'nın Kısa Bir Coğrafyası, Muntahabi'nin Genel Coğrafyası, Uygulama İslam'dır” isimli eserlerdir. Yazar kadrosuna dâhil olduğu gazete ve dergilerden bazılarını : “Turan, Asya, Türkistan Bölgesi Gazetesi, Sadai Türkistan, Uluğ Türkistan, Hürriyet, Kurtuluş, Tercüman”, şeklinde sıralamak mümkündür.³³⁶ Bu gazeteler arasında 1906 yılında Çağatay dilinde yayımlanmaya başlayan Hurşid Gazetesi'nde Mahmut Hoca, hem dönemin yönetim anlayışını hem de geleneksel kesimlerin düşüncelerini eleştiren yazılar yazmıştır. Hatta 10 Ekim 1906'da gazetenin altıncı sayısında yer alan *Hayrul Umuru, Evsatuha (Her Şeyin Ortası Hayırlıdır)* başlıklı makalesi, bu yazılar arasında gösterilebilir. Behbudi'nin siyasi içeriğe sahip

³³⁵ S. Vurgun, “Bir Ceditçi Aydın...”, s.309

³³⁶ B.Kaya, S. Kushmuratov *Ceditçilik Hareketi ve Türkistan'da ...*, s.21-22.

yazıları içinde en öne çıkanı Lenin ile ilgili olanıdır. Mahmud Hoca, Lenin'in partisinin fikirlerine kesin bir şekilde karşı çıkmış ve onu dikkate değer siyasi hareketler arasında görmemiştir. Bu görüşü, Sovyet basınında sık sık eleştirilmiş ve kendisine yönelik tepkilerin ana sebeplerinden biri olmuştur.³³⁷ Behbudi'nin yazıları ve siyasi duruşu, onu sadece bir fikir adamı değil, aynı zamanda Türkistan'ın toplumsal gelişim ve dönüşümüne öncülük eden bir mücadeleci haline getirmiştir.

XX. yüzyılın ilk dönemlerinde Türkistan'da sosyal ve siyasi değişimi amaçlayan hareketin öncülerinden olan Behbudi, Özbek kültürünü canlandırmak, milli bir devlet kurmak ve modern eğitim veren okullar açmak için mücadele etmiştir. Özbekistan'da modern tiyatronun ve dramatik edebiyatın gelişimine de önemli katkılar sağlamış, ulusal bağımsızlık ideolojisinin kurucularından biri olarak görülmüştür. Usul-i Cedid okullarının yanı sıra kendi okullarını da açarak genç nesillere bağımsızlık bilinci kazandırmıştır.³³⁸ Behbudi'nin girişimi ve çabasıyla 1903 yılında Semerkand'daki Halvayi ve Recepemin köylerinde modern eğitim anlayışına uygun yeni okullar faaliyete geçmiştir. Yenilikçi okullar için Özbekçe ve Tatarca eserlerden uyarlamalar yapan Behbudi, çeşitli ders materyalleri hazırlayarak yenilikçi eğitime katkı sağlamıştır.³³⁹ Behbudi, siyaset meydanında daha aktif bir rol üstlenmeye karar vermiştir. Türkistan halkını bilinçlendirmek ve Müslüman toplumunun sosyal ve kültürel meselelerine çözüm üretmek amacıyla 23 Ağustos 1906'da Novgorod'da düzenlenen kurultaya katılmıştır. Burada Türkistan'ın temsilcisi olarak yer almış ve bölgedeki sorunları dile getiren bir konuşma yapmıştır. Mahmut Hoca Behbudi, Rus baskısının yoğun olduğu dönemde, ülkesinin haklarını savunmak için kararlı bir mücadele yürütmüştür. 1907 yılında Rusya Devlet Duması'na gönderdiği mektupta, Türkistan'ın kültürel kimliğine vurgu yaparak yeni haklar talep etmiştir. Bu bildiride, bölgeye yerleştirilen Rus göçmenlerin varlığı ve onların su kaynakları üzerindeki hâkimiyeti özellikle ele alınmıştır. Aynı yıl Semerkand'da düzenlenen Kur'an Konferansı'na da katılmış ve din adamlarına yönelik 200 saat süren kapsamlı bir konuşma gerçekleştirmiştir.³⁴⁰ Behbudi, siyasi ve kültürel haklar için mücadele etmekle

³³⁷ S. Vurgun, "Bir Ceditçi Aydın...",s.311.

³³⁸ B.Kaya, S.Kushmuratov, *Ceditçilik Hareketi ve Türkistan'da ...*, s.22.

³³⁹ S. Vurgun, "Bir Ceditçi Aydın...",s.310.

³⁴⁰ S. Vurgun, "Bir Ceditçi Aydın...",s.311.

kalmamış, toplumun bilinçlenmesi ve gelişimi için farklı alanlarda da çalışmalar yürütmüştür.

Toplumun eğitilmesinde okulların tek başına yeterli olmayacağı inancına sahip olan Behbudi, modern dünya düşüncesini ileri sürmüş, ülkenin ve toplumun durumunu ifade etmek için tiyatro ve basın çalışmalarının artırılması gerektiğini savunmuştur. Bu amaçla “Padarkush Tiyatrosu” ve “Semerkant Gazetesi”ni 1913 senesinde hayata geçirmiştir. Ekonomik sıkıntılar nedeniyle 45.sayı sonrasında yayın hayatına son veren gazete, haftanın iki günü çıkarılmıştır. Gazetenin yayın hayatına son vermesiyle birlikte Behbudi, 30 Ağustos’ta “Ayna” isimli dergiyi yayın hayatına kazandırmıştır. Yabancı dil öğrenmenin toplumun gelişimine katkıda bulunacağını düşünen Behbudi, yazılarında ve konuşmalarında bu durumu sık sık dile getirmiştir. Behbudi, Türkistan’ın bağımsızlığı ve toplumsal gelişimi için yürüttüğü gayretlerini, hem kültürel çalışmalarla hem de siyasi hareketlerle pekiştirerek, önemli adımlar atmıştır.

1917 yılında gerçekleşen Şubat Devrimi’ni fırsat bilen Behbudi, bu dönemde çalışmalarına hız vermiştir. Bu süreçte, Semerkand Müslüman İcra Komitesi’nin ikinci başkanı olarak göreve getirilmiştir. Onun döneminde özerklik hakkında hazırlanan program tasarısında ilerleme kaydedilmiş ve 1917 yılının ağustos ayında toplanan konseyde sunulmuştur. Behbudi, Türkistan coğrafyasında gerçekleşen mücadelelerin sona ermesi ve birliktelik oluşturulması için yoğun çaba göstermiş, 16-19 Nisan 1917 tarihleri arasında Taşkent’te yapılan kongrede yapmış olduğu konuşma ile bağımsızlık adına önemli bir adım atmıştır. Türkistan Türklerinin bu mücadelesi, Sovyet idaresinin 10 bin kadar Türkistan Türkünün canına kıyması ve 180 adet köyü yakmasıyla sekteye uğramıştır. Bu süreçte Semerkand’a gelen Behbudi, burada kısa bir zaman geçirmiş arkasından Taşkent’e geçmiştir. Türkistan coğrafyasında adil yönetim tarzının oluşturulması için mücadele eden Behbudi, yapılan baskı ve zulümler sebebiyle halktan istediği desteği bulamamıştır. Taşkent’in istilası ile birlikte harekete geçen Müslümanlar, Hokand’da Müslüman Ümmetin Olağanüstü Kongresi’ni gerçekleştirmişlerdir. Kongre süresi içerisinde Türkistan Özerk Cumhuriyeti’nin kurulduğu bildirilirken, halk meclisinde görev yapacak üyeler ve devlet yöneticileri belirlenmiştir. Devlet yöneticileri arasında Behbudi de yerini almıştır. Behbudi süreç içerisinde toplumu bilinçlendirmeye devam etmiş, makalelerini yayınlamıştır.

19 Şubat 1918 tarihinde Türk Askeri Komiserliği Hokand'ı hâkimiyeti altına almış, Behbudi eğitim işleri ile ilgilenmesi için görevlendirilmiştir. Ancak, aldığı kararların eleştirilmesi ve müdahale edilmesi sebebiyle çalışma hayatına bir süre ara vermiştir. Osipov ayaklanması sonrasında Semerkand'da artan haksız gözaltılar, baskı ve zulümler yenileşme hareketlerini sekteye uğratmıştır. Behbudi, Taşkent'te çeşitli görüşmeler yaptıysa da herhangi bir sonuç alamamış, 1919 senesinin mart ayında kendisi de Karshi'de tutuklanmıştır. Togaybek'in isteğiyle Behbudi'nin hayatına son verilmiştir.³⁴¹ Behbudi gibi birçok milliyetçi aydın diğer milletlere kıyasla geri bırakılan Türkistan Türklerinin, gelişimi için kanının son damlasına kadar mücadele etmiştir. Türkistan'ın gelişiminin eğitim sahasında yapılacak düzenlemeler ve Türkistan Türklerinin birlikteliği ile gerçekleşeceği konusunda hemfikir olan aydınlar, bunu gerçekleştirmek amacıyla yukarıda zikredilen dernek ve şirketlerin dışında daha birçok dernek ve şirket kurmuşlardır.

Aydınlar öncülüğünde mücadele veren şirketlerden bir tanesi de, 19 Eylül 1914 senesinde kurulan Neşriyat'tır. Neşriyat'ın kuruluş amacı Müslüman nüfusun Avrupa'da gelişen modern medeniyet ve eğitim anlayışıyla tanıştırılması olarak belirlenmiştir. Bunun sağlanması için de kitap, dergi ve gazetelerin aracılık etmesi uygun bulunmuştur. 18 Mart 1916 senesinde Türkistan'ın gelişimi amacıyla kurulan Mektep şirketinin yanı sıra, Abdurrauf Fitrat'ın milliyetçilik ile suçlandığı İttihad-ı İslamiye Cemiyeti ve Turan Terakkiperverler gibi oluşumlarda dikkat çeker. Bu bağlamda Fitrat tarafından 1919 yılının ilk aylarında kurulan "Çağatay Gurungi" derneğinden bahsetmek yerinde olacaktır. Özbekistan'ın gelişmesinde önemli rol oynayan bu dernek Özbek Türklerinin tarihi serüveni hakkında toplumu bilinçlendirmeyi hedeflemiş ve özellikle dilin doğru, kurallarına uygun bir şekilde kullanılması konusunu öncelikli meselelerden biri olarak ele almıştır. 1919 senesinde bu konuyla alakalı bir konferans derneğin üyeleri tarafından düzenlenmiştir. Bu topluluğun ismi özel olarak seçilmiş, ismin topluluğun hedeflerini, değerlerini ve fikirlerini yansıttığı düşünülmüştür. Çağataycılar, tarihsel, kültürel veya siyasi nedenlerle yitirilen ya da zayıflayan milli kimliğin yeniden inşası, halkın mevcut durumu daha iyi anlaması, toplumsal ve siyasi farkındalığının artması için, geçmişin hatırlanıp, özüne dönülmesi

³⁴¹ B.Kaya, S.Kushmuratov, *Ceditçilik Hareketi ve Türkistan'da ...*,s.23-24.

gerektiğine inanmışlardır.³⁴² Çağataycılar, dilin daha anlaşılır ve sade hale getirilmesi için çalışmalar yaparak, bu sadeleştirme çabalarıyla daha geniş kitlelere ulaşmayı hedeflemişlerdir. Topluluğun 1921 senesinde gerçekleştirdiği dilin doğru ve kurallarına uygun bir şekilde kullanılması konularını içeren konferansa ülkenin dört bir yanından katılımcılar davet edilmiştir. Oluşturulan “İmla Todası” isimli komisyonun yapmış olduğu çalışmalar bu konferansta incelenmiştir. Daha sonra ise topluluğun bir alt kurulu olan Maarif Hadimleri Uyuşması, Neşr-i Maarif örgütünün oluşturulmasına yönelik karar almıştır. Mennan Remzi’nin uğraşları sonucu resmi bir örgüt olarak devlet yetkilileri ve eğitimcilerin iştirakiyle faaliyetler yürütülmüştür. Bu toplulukta görev yapan Abdurrauf Fıtrat ve Said Ahrar önderliğinde çocuğun ahlaki, zihinsel ve duygusal gelişimi üzerine faaliyetlerini sürdürecektir “Bayskauf” isimli bir topluluk kurulmuştur. Ayrıca bu topluluğun desteğiyle askeri personel yetiştirmek üzere vatan isimli bir okul açılmıştır.

1922 senesinde Çağatay Gurungu’nun faaliyetlerine son verilmiştir. Amaçlarına ulaşmak için her türlü mücadeleyi veren milliyetçi aydınlar, faaliyetlerine devam etmek için Ruslar tarafından oluşturulan “Kızıl Kalem” topluluğuna katılmışlardır. Türk milliyetçisi aydınların güçlenmesi, Kızıl Kalem’in 1932 senesinde kapatılmasına neden olmuştur. 1913 senesinde Turan isimli topluluk Taşkent’te doğan milliyetçi aydınlar tarafından kurulmuştur. Bu aydınlar arasında Münevver Kari Abduraşidhanov, Başirullahan Asatillahocaev, Molla Abdulla Avlani, Ubeydulla Asadullaeviç Hocaev gibi isimleri saymak mümkündür.³⁴³ Oluşturulan bu topluluğun amacı aydınların yapmış olduğu çalışmaların halk tarafından desteklenmesini sağlamaktır. Bu desteğin sağlanması için kamuoyuna hitap eden oyunlar kaleme alınmıştır. Aydınlar kaleme aldıkları oyunları sergileyerek toplumu tiyatroya yönlendirmişlerdir. Sergilenen oyunlar aracılığıyla halkın farkındalığının artırılması sağlanacak, ekonomik bir gelir elde edilerek gençlerin eğitime katkıda bulunulacaktır.

Bu çalışmalar, halkın bilinçlenmesi ve toplumsal gelişimin sağlanması adına önemli birer araç olmuş, aynı zamanda kültürel ve eğitimsel anlamda da önemli adımlar atılmasına olanak tanımıştır. Atılan adımlar arasında konserler, okuma salonları ve

³⁴² F.Açık, *Özbekistan’da 1909- 1917...*,s.4-6.

³⁴³ F. Açık *Özbekistan’da 1909- 1917...*, s.6-8.

kursları saymak mümkündür. Turan topluluğu açılan ilkokulların yanı sıra mevcut okulların temel ihtiyaçlarını karşılayarak, toplumun gelişmesine katkı sağlamıştır. Topluluk üyelerini, herhangi bir inanç ve mezhep farklılığı gözetmeksizin seçmiştir. Turan topluluğunun yardımıyla modern hayatı geliştirmek adına 1913 senesinde Abdulla Avlani önderliğinde “Turan Tiyatrosu” kurulmuştur. Bu topluluk 1913 senesinin ortalarında yasal olmayan bir şekilde ilk oyunlarını sergilemiştir. Sergilenen oyun Özbek toplumu tarafından oldukça talep görmüştür. 1914 senesine kadar çeşitli oyunların sergilendiği Turan tiyatrosunda, Mahmud Hoca Behbudi’ye ait bir eser olan “Pederkuş” adlı drama oldukça beğenilmiştir. Pederkuş oyunu farklı şehir ve bölgelerde sahnelenmek üzere turneye çıkmıştır. Turan tiyatro topluluğunun gelişmesinde, Azerbaycanlı ve Tatar menşeli sanatçı ve yönetmenlerin payı büyüktür. Özbekistan başta olmak üzere Türkistan coğrafyasında oluşan ve gelişen bu yeni edebiyat tarzının merkez konumunu Semerkand bölgesi oluştururken, Mahmud Hoca Behbudi ise bu edebiyat tarzının öncüsü durumuna gelmiştir. Tiyatro topluluğunun ardından 1917 senesinde “Turan Gazetesi” çıkarılmaya başlanmıştır. Bu gazetenin amacı ise İslam dini açısından sakıncalı veya sonradan eklenmiş olan uygulamaları ve alışkanlıkları ortadan kaldırmaktır. 20. sayısını yayınlayan gazetenin faaliyetleri siyasi ve hukuki nedenler sebebiyle durdurulmuş ve yönetim değişikliği yaşanmıştır. Yönetimi Timurbek Hudayarhan devralmıştır. Turan gazetesi “Türk Sözü” ismi ile yayın hayatına devam ederken “Türk Ocağı” hakkında bir haber yazısı yayınlamıştır. Bu haber yazısında Türk Ocağı’nın kuruluş vizyonu şu şekilde ifade edilmiştir:

“Türkistan Türklerini millî tuğ altında toplayıp, onlara millî ruh, millî gaye ve millî terbiye vermek; Türkistan’da yaşayan Türk boylarının hepsinin Türkoğlu Türk olduğunu bildirip; aralarındaki kabilevi nifak ve nefretlerin yerin birlik ve muhabbet yerleştirmek, millî örf ve adetlerimize uygun surette ilim ve marifetimizi, ticaret, ziraat ve sanatımızı geliştirmek, gerçek bir Türk medeniyeti vücuda getirmek ve bu yolla milletimizin ruhanî ve cismanî kuvvetini arttırmak.³⁴⁴”

3.2.1. Özbekistan’da Milli Bağımsızlık Hareketi (Korbaşı Hareketi) ve Enver Paşa

Türkistan Türkleri, Çarlık Rusya döneminde maruz kaldıkları zulüm ve haksızlıklara karşı direniş sergilemiş, ancak bu mücadeleler sert müdahalelerle bastırılmıştır. 1917 Devrimi’nin ardından Sovyet yönetimi, eşitlik ve özgürlük

³⁴⁴ F.Açık, *Özbekistan’da 1909- 1917...*, s.8-10.

vaatlerinde bulunmuş olsa da bu sözlerin samimiyetten uzak olduğu kısa sürede anlaşılmıştır. Sovyet yönetimi, Çarlık döneminden daha sert baskı politikalarıyla halkı kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Ancak Türk halkının bağımsızlık mücadelesi hız kesmeden devam etmiştir.³⁴⁵ Kamuoyunu yönlendiren Rus faaliyetleri sonucu, Türklerin başlatmış olduğu milli mücadele, dünyaya “Basmacılık” olarak tanıtılmış; hareketin içinde bulunan ve yöneten kişiler ise “Basmacı” ismiyle gündeme getirilmiştir.³⁴⁶ Bu hareketin mensupları, “Basmacı” olarak adlandırılmayı reddederek, mücadelelerini “Korbaşı Hareketi” olarak tanımlamışlardır. Kendilerini “İslam Savaşçıları” veya “Müslüman Bağımsızlık Savaşçıları” gibi isimlerle anmayı tercih etmişlerdir. Hareketin ilk dönemlerinde, eylemlerin yalnızca Ruslara karşı gerçekleştirildiği ve elde edilen ganimetlerin ihtiyaç sahibi Müslümanlara dağıtıldığı bilinmektedir. Bu durum, hareketin hem dini hem de sosyal bir boyut taşıdığını göstermektedir.³⁴⁷ Basmacı Hareketi’nin temel hedefi, “Türkistan Türkistanlılarıdır” sloganıyla özdeşleşen bir davayı savunarak Türkistan’ı Rus işgalinden kurtarıp bağımsızlığa kavuşturmaktır.³⁴⁸ Hareketin duyulması ve güçlenmesiyle birlikte bu harekete köylülerin yanı sıra reform yanlısı kişiler, esnaflar, din görevlileri, zanaatkârlar ve sanatçılar da katılmıştır.³⁴⁹ Korbaşı Hareketi giderek güçlenmesine rağmen merkezi bir organizasyona sahip olamamıştır.

Fergana, Korbaşılar Hareketi’nin en etkili olduğu alanlardan biridir. Rus İhtilali’nin ardından, 10 Aralık 1917’de Hokand’da Türkistan Millî Muhtariyet Hükûmeti kurulmuştur. Bu hükümet, Türkistan halkının seçtiği bir meclis tarafından oluşturulmuş ve halk tarafından geniş destek görmüştür. 1917 yılı aralık ayında yapılan Müslümanların IV. Kongresi’nde Türkmenistan Milli Muhtar Cumhuriyeti ilan edilmiş, ancak bu hükümet Taşkent’teki Sovyet yetkilileri tarafından kabul edilmemiştir. Moskova, bağımsız bir iradenin varlığına tamamen karşı bir duruş sergilemiştir. Hokand halkı, özerkliği desteklemek konusunda oldukça istekli davranmış büyük gösteriler düzenleyerek bunu göstermiştir. Ancak Ruslar, bu gösterilere şiddetle karşılık vermiş ve

³⁴⁵ Mehmet Saray, **Özbek Türkleri Tarihi**, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993, s.45.

³⁴⁶ Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004, s.275-276.

³⁴⁷ Musa Gümüş, “*Türkistan’da Vatan Müdaafacıları Korbaşılar Hareketi ve Enver Paşa*”, **Tarih Okulu**, 2015/8 (24),s.649-682

³⁴⁸ Abdülkadir Donuk, “*Basmacı Hareketi*”, **DİA/V**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992,s.107.

³⁴⁹ M.Saray, **Özbek Türkleri Tarihi**, s.46.

çok sayıda protestocu hayatını kaybetmiştir. Taşkent Sovyet Komiserliği, 31 Ocak 1918'de Türkistan Millî Muhtariyet Hükûmeti'nin lağvedilmesi, iktidar üyelerinin tutuklanması ve gerektiğinde silahlı müdahale edilmesi kararını almıştır. Bu karar, 12 Şubat 1918'de hayata geçirilerek bağımsız yönetim sona erdirilmiştir.

1918 yılında Hokand Özerk Yönetimi adına, Ergaş Korbaşı liderliğinde savunma yapılmıştır. Teçhizat bakımından güçlü olan Rus ordusu, Ermenilerin de desteğini almıştır. Ruslar, Hokand'ı ele geçirince yönetici sınıf ve bürokrasi üyeleri bölgeyi terk etmek zorunda bırakılmıştır. Ergaş, bir süre daha direnişe devam etse de sonunda bölgeyi terk etmiştir. Ermeni-Rus işbirliğiyle gerçekleşen bu işgal, Türkistan halkı arasında büyük bir öfke uyandırmıştır. Tepkileri bastırmak ve halkı itaat altına almak için Ruslar ve Ermeniler birçok köyü yakarak Fergana'nın çeşitli bölgelerinde yaklaşık 20.000 Türkistanlıyı katletmişlerdir. Bu durum, Türkler için büyük bir kayıp olmuş ve kısa bir süre içinde bağımsızlık mücadelesine dönüşmüştür. Hareketin ilk liderleri arasında, Hokand Polis Teşkilatı Şefi Ergaş ile Margilanlı Mehmet Emin Bek gibi isimler bulunmuştur. Ergaş ve Mehmet Emin Bek'in yanında; Oş'ta Hal Hoca, Andican'da Parpi Bek, Navkat'ta Muhiddin Bek, Namangan'da Aman Pehlivan ve Rahman Kul Bek, Margilan'da Kür Şirmed (Şir Muhammed) ile kardeşi Nur Mehmet Bek, Özkend'de ise Canıbek Kadı gibi tanınmış isimler, Rus hâkimiyetine karşı bağımsızlık mücadelesini yürütmüşlerdir.³⁵⁰

1919 yılında, Korbaşılar Fergana bölgesini hâkimiyetleri altına almışlardı. Ruslar, Korbaşılar ile olan çatışmanın küresel bir probleme dönüşmesinden endişeliydiler ve durumu kendi çıkarları doğrultusunda, sömürge politikalarını engellemeyecek şekilde çözmeyi amaçlıyorlardı. Bu doğrultuda, Korbaşı Hareketi'nin ortadan kaldırılması için bir plan hazırlandı. Plan, öncelikle Korbaşıların üslerinin yok edilmesini, Sovyet yönetiminin sağlam temeller üzerine inşa edilmesini ve Taşkent Sovyet Komitesi'nin yönetici organ olarak etkinleşmesini içeriyordu. Ayrıca, bir genel af ilan edilerek halkın bu harekete katılımı engellenmeye çalışılacaktı. 2 Mayıs 1919'da Sovyet yönetimi, Fergana'ya barış görüşmeleri yapmak için bir heyet gönderdi. Ancak, Ergaş ve Mehmet Emin Bek'in talepleri kabul edilmediği için görüşmeler sonuçsuz kaldı. Birkaç ay sonra, Ergaş Sovyet kuvvetleri tarafından büyük bir yenilgiye

³⁵⁰ M.Gümüş, *Türkistan'da Vatan Müdâafacıları* ...,s.661-662.

uğratarak askeri faaliyetlerine son vermeye zorlandı. Mehmet Emin Bek ise 24 Eylül 1919'da Oş kentine baskın yaparak şehri ele geçirdi ve Fergana'da kendi hükümetini kurdu. Fergana'da kurulan milli hükûmet, Rus idaresinin Türkistan'daki işlerine daha fazla dikkat etmesine ve yeni önlemler almasına yol açtı.

13 Ağustos 1919'da Frunze komutasında Türkistan Cephesi'nin oluşturulmasına karar verildi. Rus idaresi, Korbaşların gizlice Ruslarla barış yapmayı düşündüklerine dair bir söylenti yayıyor ve onlara çeşitli tekliflerde bulunuyordu. Rusların bu stratejisi karşısında bazı Korbaşlar, aldanarak bu teklifleri kabul etmişlerdi. 4 Şubat 1920'de başlatılan Genel Rus Harekâtı sonucunda Mehmet Emin Bek mağlup oldu ve Sovyet yönetiminin barış şartlarını kabul etmek zorunda kaldı. Anlaşma şartlarını görüşmek üzere Margilan'a gitmeye karar veren Mehmet Emin Bek, Oş şehri idarecisi Korbaşı Hal Hoca tarafından ihanetle suçlanarak hayatına son verildi. Ardından yerine Şir Muhammed Bek atandı. Şir Muhammed Bek, 3 Mayıs 1920'de Türkistan Müstakil Hükümeti'ni kurmuştu. Bu sırada Rus yönetimi, camiler ve dini okulların faaliyetlerine son vermiş; özel mülkiyete ait topraklara el koyup, 19 ile 35 yaş arasındaki Müslümanları zorla askerlik hizmetine almıştı. Bu baskılar, Korbaşlar Hareketi'nin Türkistan'ın her köşesinde taraftar bulmasına neden olmuştur.³⁵¹Bu süreçte Şir Muhammed Bek, yönetimin verimliliğini artırmak, bölge ihtiyaçlarını karşılamak, koordinasyon ve kontrolü sağlamak, kriz durumlarında haberleşmenin hızlı gerçekleşmesini temin etmek gibi birçok amaçla sekiz bölge komutanlığı kurmuştur.³⁵²Rus Ordusu, 11 Eylül 1921 tarihinde gerçekleştirdiği kapsamlı saldırıda Hal Hoca ile Şir Muhammed'i yenilgiye uğratmıştır. Ruslara karşı direniş gösteren Şir Muhammed, Margilan civarında tekrar yenilgiye uğratılmış ancak teslim alınamamıştır. Buhara'ya kaçan Şir Muhammed, daha sonra Afganistan'a geçmiştir.

Buhara'ya gelen Şir Muhammed, Korbaşlar ile gerçekleştirdiği toplantıda mücadeleyi tekrar başlatmış ancak Özkend civarında yenilgiye uğramıştır. Yenilgi sonrası Enver Paşa'nın yanında mücadeleye devam etme kararı aldıysa da, Enver Paşa'nın şehit edildiği haberi üzerine planlarını değiştirmiştir. Bu sırada, Hokand, Margilan, Namangan ve Nayman'da çeşitli direniş hareketleri devam etmiştir. Ancak Rusların yapmış olduğu karalama faaliyetleri meyvelerini vermeye başlamış ve

³⁵¹M. Gümüş, *Türkistan'da Vatan Müdaafacıları...*, s.663.

³⁵²M.Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, s.46.

Korbaşılar üzerinde halkın desteği azalmıştır. Bu sebeple, Korbaşı Hareketi üyeleri Afganistan, Hindistan ve Doğu Buhara gibi farklı bölgelere yerleşmeye başlamışlardır. Bu dağılma süreci, Korbaşılardan direncini zayıflatmış ve Rusların bölgedeki kontrolünü sağlamlaştırmıştır.

Korbaşılar arasındaki anlaşmazlık da her geçen gün artmış ve tarihler 1923'ü gösterdiğinde gerginlik en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bu durumu fırsat olarak gören Ruslar, bu tarihte yapmış oldukları askeri müdahalenin kapsamını daha da genişletmişlerdir. Bu genişleme, Rusların bölgedeki askeri varlığını pekiştirme ve direnişi tamamen bastırma amacını taşımıştır. 1923 yılı, Rus idaresinin Korbaşılar üzerinde gerçekleştirdiği askeri müdahalenin ilk aşamasının sonu olmuştur. 1926 senesinde, Rusların açmış olduğu Türkistan Cephesi yerini “Orta Asya Askeri Mıntıkası” isimli askeri komutanlığın kontrol, operasyon ve çalışmalarına bırakmıştır. Rusların Korbaşılar ile yapmış olduğu mücadelenin ikinci aşaması resmi olarak 1924 tarihinde sonlansa da, Korbaşılar 1935 senesine kadar kontrol altına alınamamıştır.³⁵³

Bu uzun süreli direniş, bölgedeki halkın bağımsızlık arzusunun ne kadar güçlü olduğunu göstermiştir. Bu süreçte, Enver Paşa'nın Türkistan milli mücadelesindeki rolü de önemli bir yer tutmaktadır. Türkistan milli mücadelesinde Enver Paşa'nın ortaya çıkışı, milli mücadeleyi başka bir noktaya taşımıştır. 1920 yılında Bakü'de düzenlenen kongrede, Enver Paşa, Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arabistan ve Hindistan'daki devrimci örgütler adına görevlendirilmiştir. Enver Paşa, I.Dünya Savaşı'nda yaşadığı şansızlıklara rağmen Türk halklarının birliğini sağlamak için mücadele eden bir kişiliğe sahiptir. Sovyetler, komünizmi dünya üzerinde hâkim kılmak için çalışmalarını sürdürmüştür. Enver Paşa ise bu göreve gelmek için Sovyet idaresine, Müslümanları örgütleyip Hindistan'ı İngilizlerin elinden kurtaracağına dair söz vererek gelmiştir. Bakü şehrinde gerçekleşen “Doğu Milletleri Kongresi” isimli kongrede, Türkistan milli mücadelesi hakkında yeterince bilgi sahibi olan Paşa,³⁵⁴ Türk komünistlerinin tepkisi ile karşılaşırken, aynı zamanda kendisine Jön Türklerden dolayı ayrı bir ilgi duyulmuştur. Enver Paşa Moskova'nın elçisi olarak Buhara'ya ulaştığında, mücadelenin belirleyici safhada olduğunu görmüş ve Kazım Karabekir ile görüşükten

³⁵³ M.Gümüş, *Türkistan'da Vatan Müdaafacıları...*, s.666.

³⁵⁴ M.Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, s.48.

sonra Türkistan mücadelesinde yer almaya karar vermiştir.³⁵⁵ 2 Ekim 1921’de Buhara’ya ulaşan Enver Paşa, halkın yoğun ilgisi ve sevinciyle karşılaşmıştır. Halk, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin İstihbarat ve Güvenlik Teşkilatı (ÇEKA) kuvvetlerinden bile çekinmeyerek: “*Yaşasın Turan! Yaşasın din-i Muhammediye! Yaşasın Enver Paşa!*” seslerini büyük heyecanla göklere çıkarmıştır.”³⁵⁶

Enver Paşa’nın Türkistan milli mücadelesine katılması, yakın çevresi ve destekçileri tarafından çıkarılan “Liva-yı İslâm” gazetesinde şu şekilde ifade edilmiştir:

“Pek çok zevattan ziyade Bolşevik siyasetini pek yakından tanıdığı için, o siyasetin pek yalancı, hakikaten namert bir siyaset olduğunu gördüğü için, Türkistan Buhara teşkilatının başına geçiyor. Bu güne kadar kendini aldatan, aralarında kararlaştırılan anlaşma esaslarına sadık kalmayan Bolşeviklere karşı, yaşamaya azmetmiş bir Türk-İslâm âleminin mevcudiyetini göstermeye çalışıyor.”³⁵⁷

Bu haber yazısından da anlaşılacağı üzere, Enver Paşa, Türk dünyasının birliği, milli kimliklerinin korunması ve bağımsızlığı için mücadele etmeyi kendine amaç edinmiştir. Bu doğrultuda, Buhara’da Zeki Velidi ile görüşerek Doğu Buhara ve Fergana’daki Korbaşı Hareketi’nin liderliğini üstlenmek istediğini belirtmiş, Zeki Velidi ise Enver Paşa’nın bu kararını desteklemiştir.³⁵⁸ Enver Paşa’nın başa geçmesiyle büyük bir sevinç yaşanmışsa da, ilerleyen süreçte Zeki Velidi, birkaç aşiret reisi ve Sovyet yanlısı kişiler, Enver Paşa’ya muhalif tarafta olmuşlardır. Türkçülük davasına büyük katkılar sağlayan Zeki Velidi, zor şartlar altında kurduğu Başkırt ordusunu Enver Paşa’nın emrine vermek yerine Sovyetlerle anlaşma yoluna giderek ittifak kurmayı tercih etmesi, Türkistan milli mücadelesini olumsuz etkilemiştir.³⁵⁹ O dönemde Bağımsız Buhara Cumhuriyeti’nin başkanı olan Osman Hoca, Bolşevik yönetimini ve Enver Paşa’nın mücadelesi hakkında aşağıdaki ifadelerle yer vermiştir:

“Batıl zevale mahkûmdur. Komünizm yıkılacaktır. Türk anavatanı hürriyetine kavuşacaktır. Bu sonuç, soyut siyasi sonuç değildir. İnsanlık bir ahlak ve haysiyet buhranı içinde doğru yolu bulma mücadelesini yapıyor; doğru yolu bulma çabası içinde batılı ezerek kurtuluşunu tamamlayacaktır. İşte,

³⁵⁵ B.Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, s. 282.

³⁵⁶ Sultan Gök, “*Türkistan Mücadelesi ve Basmacılar*”, **Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi**, 2012/ 2 (1), s.75-77.

³⁵⁷ Nevzat Köseoğlu, **Şehit Enver Paşa**, Ötüken, İstanbul 2019, s.550

³⁵⁸ M.Gümüş, *Türkistan’da Vatan Müdaafacıları...*, s.666.

³⁵⁹ M.Saray, **Özbek Türkleri Tarihi**, s.48.

Enver Paşa'nın mücadelesi o zaman, kendi çapında ve kendi yapısında değerini alacak, bu büyük sonucun içindeki hüviyetini kazanacaktır. Yeter ki bilinsin ve unutulmasın.”³⁶⁰

Enver Paşa, Doğu Buhara'ya yapmış olduğu seyahatlerde halkı ve Korbaşları ziyaret etmiş, hareket için ikna çalışmaları gerçekleştirmiştir. Bu süreçte Korbaşlar arasında meydana gelen ayrılıklar, Enver Paşa'nın faaliyetlerini doğrudan etkilemeye başlamıştır. Bunlardan Lakaylı İbrahim Bey, Enver Paşa'yı üç ay esaret altında tutmuştur. Afgan hükümdarı Amanullah Han'ın araya girmesiyle Enver Paşa serbest bırakıldıysa da, Türkistan milli mücadelesi sekteye uğramıştır.³⁶¹ Özgürlüğüne kavuşan Enver Paşa, Muin Kışlası'nda mücadeleye devam eden Korbaşı ve komutanlara gönderilmek üzere kaleme aldığı beyanda:

“Kâfirlerin barışmaz düşmanı olan ben, size, dinin ve vatanın muhafazası (korunması) için mücadele eden (çarpişan) gazilere selâm ederim. Ondan sonra bildiririm ki, bu andan itibaren, Buhara-yı Şerif, Hive ve bütün Türkistan'ı istilâ eden Ruslardan temizlemek için, Ruslara karşı cihat ilânı ile bütün İslâm kuvvetlerinin kumandasını, Allah'ın izni ile üzerime aldım. Fergana ve Hive ve bütün Türkistan mücahitleri ile bütün bu taraflardaki İslâm alaylarına bildiririm ki, Buhara'daki bütün kuvvetlere ve sizlere, Muhammed'in Bayrağı'nın Ruslara karşı zaferine çalışmak emrini verdim. Bu suretle size de malûm olma ve öz Müslüman kardeşler arasındaki muharebeye (savaşa) nihayet (son) vermenizi emreder, emniyetli bir adamınızı, hemen bu kâğıdı alır almaz benim yanıma göndermenizi isterim”³⁶²

İfadelerine yer verirken çok sevdiği eşi Naciye Hanım'a göndermiş olduğu mektupta:

“...Dün Buhara ve Hive merkezlerine gönderdiğim mektupların altına Ulu Turan İhtilâl Orduları Kumandanı, Merkezler Merkezi Reisi diye imza attım. Artık oy yaydan çıktı... Ancak tam muvaffakiyetten (başarıdan) sonra dönerim. Allah bu büyük işte de utandırmasın...”³⁶³

İfadelerine yer vererek ona geri dönememe ihtimalinden bahsetmiştir. Enver Paşa'ya yapılan muhalefette, Türkistan coğrafyasına kendisinden önce gelen Cemal Paşa'nın muhafazakârlara yönelik eleştirilerinin etkili olduğu söylenebilir.³⁶⁴ Enver Paşa'ya olan muhalif görüşlerinin yanında Zeki Velidi Basmacılık hareketinden bahsederken: “*Basmacı harekâtı, Türkistan'da 1918-1923 yılları arasında aktif*

³⁶⁰ Cemal Kutay, Hür Türkistan Yolunda Buhara'da Enver Paşa, Tarih Sohbetleri, c.5, Mayıs 1967, s. 117'den aktaran N. Köseoğlu, **Şehit Enver Paşa**, s.551.

³⁶¹ M. Gümüüş, *Türkistan'da Vatan Müdaafacıları...*, s.672.

³⁶² Sonyel Salahi R, “Enver Paşa ve Orta Asya'da Baş Gösteren Basmacı Akımı”, **Belleten**, 1990/54(211), s. 1179-1208.

³⁶³ S.Salahi, *Enver Paşa ve Orta Asya'da*, s.1184.

³⁶⁴ M. Saray, **Özbek Türkleri Tarihi**, s.48.

hareketlere iltihakı kabil olan bütün kuvvetleri kendine celbedip ortaya çıkaran muazzam bir millî harekettir”³⁶⁵ ifadelerine yer vermiştir.

19 Mayıs 1922 tarihinde Enver Paşa, Sovyet idaresine Türkistan’ı boşaltması için haber yollamıştır. Belirtilen süre içinde Türkistan’ın boşaltılmaması halinde ciddi sonuçlarla karşılaşılacağını da ifadelerine eklemiştir. Ancak Sovyetlerin Türkistan’ı boşaltmayacağı anlaşılnca, savaş önlenemez hale gelmiştir. Teçhizat bakımından düşmana kıyasla oldukça kötü durumda olan Enver Paşa ve askerleri, eski ve kullanılmaz durumdaki silahlarla mücadeleye başlamıştır. Tüm yoksunluklara rağmen Duşanbe kontrol altına alınmış, bölgeden kaçmayı başaran Rus askerleri, yeni bir ordu ile Enver Paşa’nın üzerine geldilerse de Paşa, sayıca üstün olan Rus kuvvetlerini tekrar yenilgiye uğratmıştır.³⁶⁶ Bu süreçte Kafrun’da bir kongre düzenleyen Enver Paşa, teşkilatlanma adına önemli adımlar atmıştır. Bu kongrede alınan karar ile Enver Paşa, diplomatik yazışma ve görüşmelerinde “Halifetü’l-Müslimin Emir-i Leşker-i İslâm Seyit Enver” ismini kullanacaktır. Enver Paşa’dan çekinen Ruslar, sınırları Darvaz, Karatekin, Kölap, Duşanbe ve Hisar bölgelerini çevreleyen bir devlet oluşturma teklifinde bulunmuşlardı. Enver Paşa, bu teklife ancak Rusların Türkistan’dan çekilmesi halinde olumlu bakabileceğini ifade etmiştir.³⁶⁷ Paşa ve ordusu, Türkistan yöneticilerinin desteğini alamaması sebebiyle 15 Haziran 1922’de gerçekleşen ikinci mücadelede mağlup olmuştur. Enver Paşa’nın yardım çığlıklarına Türkistan yöneticileri kayıtsız kalmış, destek vermek isteyen bir kısım Afganlıya da engel olunmuştur. Bu mücadele sonrası Enver Paşa ve askerleri, Belcuvan adı verilen köylük bir bölgeye sığınmışlardır. Paşa, askerlerini cesaretlendirmek adına bir konuşma yapmış, konuşmaya başladığı sırada ise gözyaşlarını tutamamış ve askerlerine şu sözlerle hitap etmiştir:

“Türkistan için mutlaka savaşmalıyız. Başarırsak gazi, başaramazsak şehit oluruz. Alın yazımızda ne varsa o olacaktır, bundan korkmuyoruz. Böyle köpek gibi Rus zulmünde yaşamaktansa, atalarımızın yaptığı gibi şerefle öleceğiz. Bizleri takip edenlerin hürriyet ve mutluluğunun emniyeti, bizlerin ölümü göze alabilmemizle mümkün olacaktır.”³⁶⁸

³⁶⁵ M.Gümüş, *Türkistan’da Vatan Müdaafacıları...*, s.673.

³⁶⁶ M.Saray, **Özbek Türkleri Tarihi**, s.48-49.

³⁶⁷ M.Gümüş, *Türkistan’da Vatan Müdaafacıları...*, s.674-675.

³⁶⁸ M. Saray, **Özbek Türkleri Tarihi**, s.49.

Bu sözlerin ardından 4 Ağustos 1922 tarihinde Enver Paşa ve askerleri ani bir baskına uğramıştır. Abidere Tepesi'ne konumlandırılan nöbetçiler, yaklaşık 300 kişilik bir Rus birliğinin yaklaştığını rapor etmişlerdir. Ermeni kökenli Agabekov ve Tacik kökenli Abdurrahman isimli kişilerin rehberliğinde Kızıl Ordu, Belcivan'a girmiştir. Kurban Bayramı'nın ikinci günü, Kızıl Ordu ile 25 kişilik bağımsızlık savaşçısı arasında bir çatışma gerçekleşmiş, düşman saflarına en önden koşan Enver Paşa, kılıcıyla 11 düşman askerini etkisiz hale getirdikten sonra kalbine isabet eden bir kurşunla şehit düşmüştür. Enver Paşa ile birlikte Devletmend Bey de şehit edilmiştir.³⁶⁹ Şehid-i Ala ve Gazi-i Namdar Enver Paşa'nın ölümü, kendisine yakışır bir şekilde gerçekleşmiş; son nefesini yine Türklük mücadelesi için vermiştir. Enver Paşa'nın ölümü, Türkistan halkını derinden üzmüş ve mücadelenin gücünü zayıflatmıştır. Şair Çolpan, Enver Paşa'nın şehit edilmesi üzerine duyduğu acıyı Belcivan adlı şiirinde dile getirmiştir. Şiirdeki şu satırlar, yaşanan üzüntüyü ve acıyı açıkça ifade etmektedir:

“Feryadım dünyanın varlığını boğsun!

Ümidin en son iplerini üzsün (koparsın),

Gazabdan titreyen genç bir yiğidin,

Taş gibi sinesine merimler yerleşmiş.

Dağlarda hürriyet için yürüyen (gezen) geyiğin,

Kara gözlerine matemler girmiş.

Deryalar, dalgalar titreten bir er,

Darbeler kahrından yıkılmış kalmış,

Kurtuluş yıldızı yokluğa girmiş,

Senin son canını düşmanların almış.”³⁷⁰

³⁶⁹M. Saray, **Özbek Türkleri Tarihi**, s.49.

³⁷⁰İbrahim Yarkin, “Çolpan'ın Belcivan Ağıtı”, **Türk Kültürü**, 1973/(123): <https://ulkucubellek.com/prof-dr-ibrahim-yarkin-colpanin-belcivan-agiti/>

3.2.2.Abdurrauf Fıtrat Hayatı ve Mücadelesi

XIX. yüzyılın sonlarına doğru başta Türkistan coğrafyası olmak üzere neredeyse bütün İslam ülkelerinde, sömürgecilik faaliyetlerine son vermek adına hareketlenmeler başlamıştır. XX. yüzyılın başlarında farklı bölgelerde yaşayan: bilgi, kültür ve entelektüel birikimiyle öne çıkan, yerel halkın sorunlarına duyarlı olup, çözüm önerileri sunan aydınlar, din adamları ve politikacılar her alanda birlikteliği bozulmuş toplumun, birlikteliğini sağlayacak ve canlandıracak girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. Bu durum ise toplumu gelenekçiler ve yenilikçiler adı altında ikiye ayırmıştır. Yenilikçiler adı ile anılan grubun amacı, dönemin ihtiyaçlarını karşılamayan bazı kalıplaşmış düşünceleri değiştirmek, dine dönemin ihtiyaçlarını karşılayacak yorumlar getirmek ve eğitim sistemini bu doğrultuda düzenlemektir. Sayıca oldukça üstün olan gelenekçiler ise, İslam dininin temel prensiplerine, ahlaki ve kültürel mirasına bağlı kalınarak, bu değerlerin bireysel ve toplumsal düzeyde yaşatılması ve sonraki nesillere aktararak, İslam toplumunun kimliğinin ve manevi bütünlüğünün devam etmesini sağlayacak eğitim sisteminin değiştirilmesine karşı geliyorlardı.³⁷¹ Türkistan coğrafyasında yaşanan yenileşme hareketlerinde önemli rol oynayan aydınlarımızdan bir tanesi de Abdurrauf Fıtrat'tı. Buhara'da başlatılan yenileşme hareketinin karşısında duran Fıtrat, bir süre sonra Türkistan'da toplumsal fikirlerin ve milli şuurun hatırlanmasında aktif rol oynayan yenilikçi düşüncüyü temsil eden Cedidcilik hareketinin içinde yer almıştır. Abdurrauf Fıtrat olarak nam salmış aydınımızın asıl ismi Abdurrauf Abdurrahimoğlu'dur. Yeteneklerinin içgüdüsel ve doğuştan geldiğine inanıldığı için ona Fıtrat lakabı verilmiştir.³⁷² 1886 yılında Buhara'da dünyaya gelen Fıtrat, altın ve gümüş para alışverişi yapan, değerli kâğıt ticareti yaparak geçimini sağlayan Özbek Türkü bir baba ile Tacik vatandaşı bir annenin üç evladından biriydi. Babası Abdurrahimbay ticaret yapmak için Türkiye, İran ve Kaşgar'ı belirli aralıklarla ziyaret eden entelektüel birikimi olan bir kişiliğe sahipti. Annesi Nesterin ise Bibican Hanım olarak tanınıyordu.

Fıtrat'ın gelişiminde ve eğitiminde annesinin payı oldukça büyüktür. Abdurrauf Fıtrat, kendisi gibi kalemi kuvvetli Mahbube isimli bir kız kardeş ile Abdurrahman

³⁷¹ Vahit Celal, "Abdurrauf Fıtrat'ın Hayatı Ve İlmî Faaliyetleri", **Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, 2018/5(1), s. 39-47.

³⁷² V.Celal, *Abdurrauf Fıtrat'ın ...*, s.42.

isimli bir erkek kardeşe sahiptir. Evin en küçüğü olan Abdurrahman, çalışma hayatının bir dönemini Kağan matbaasında geçirmiştir. Bu matbaada basılacak metnin sayfa düzeni, yazı tipi, satır aralıkları ve görsel yerleşimlerini hazırlayarak ilerleyen dönemlerde İstanbul’da eğitim görecektir. Evin ağabeyi Abdurrauf’a destek olacaktır.³⁷³ Abdurrauf Fıtrat ilkokula Buhara’da dini eğitim veren bir okulda başlamış daha sonra ise Buhara Mir Arap medresesinde eğitim hayatını tamamlayıp mezun olmuştur. Eğitim sürecinde edindiği başarılarıyla öğretmenlerinin dikkatini çekmeyi başaran Fıtrat, Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi’nde kendisini oldukça geliştirmiştir. Abdurreşid İbrahim, Fıtrat hakkında şu düşünceleri taşımaktadır:

“Buhara’nın geleceği Abdurrauf gibi kabiliyetli öğrencilerin elindedir. Ben Buhara’dayken(1907) Rusya’dan gelen memur, Buhara saraylarını teftiş etmeye başladı. Öğrenciler arasında zararlı yazılar hazırlanarak bazı dergilerde heyecanlı makaleler yayınlanıyormuş.”³⁷⁴

Bu dönem Abdurrauf başta olmak üzere birçok gencin farklı bölgelerde kaleme alınan, gazete ve dergiler hakkında görüş ve eleştirileriyle ilgilendikleri bir süreçtir. Gençlik yıllarında birbiriyle çelişen düşüncelere sahip olan Fıtrat, dinin özüne dönmesi ve batıl inançlardan arınması için mücadele etmiş ancak sahip olduğu Panislamizm ideolojisinin gerçekleşmeyeceğini anlamış ve Pantürkizm’e yönelmiştir.

18 Temmuz 1909 tarihinde Genç Buharalılar öcülüğünde hayata geçirilen Terbiye-i Etfal, yenilikçi ve vizyoner aydınlardan aldığı bağışlar ile Abdurrauf Fıtrat ve daha onlarca öğrenciyi eğitim alması için İstanbul’a göndermiştir. Eğitim almak için geldiği İstanbul’da maddi olarak oldukça sıkıntı çeken Fıtrat’ın yardımına yukarıda bahsettiğimiz üzere kardeşi Abdurrahman yetişmiştir. Fıtrat ise bu süreçte yarı zamalı işlere giderek harçlığını çıkarmaya çalışmıştır. Abdurrauf Fıtrat’ın kızı Severa Karamatullahocaeva babası hakkındaki hatıralarını kaleme aldığı “Atam Hakkında Hatıralarım” isimli eserinde, Fıtrat’ın bu süreçte restoranlarda çalıştığını ve kavun satın alıp, dilimini sattığını yazmıştır.³⁷⁵

³⁷³ Halim Taşkaya, **Abdurrauf Fıtrat ve Yaş (Genç) Buharalılar Cemiyeti**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul (Türkiye),2015.

³⁷⁴ H.Taşkaya, **Abdurrauf Fıtrat ve Yaş...**, s.6.

³⁷⁵ Severa Karamatullahocaeva, **Atam Hakkında Hatıralarım**, Buhara 1992, s.8-10.’den aktaran H. Taşkaya, **Abdurrauf Fıtrat ve Yaş...**, s.7.

1909 yılında Terbiye-i Etfal tarafından İstanbul'a gönderilen Fıtrat, 1913 yılına kadar eğitimine devam ederek Medresetü'l-Vaizin'de ders almıştır.³⁷⁶Bu süreçte Türkistan'daki yerel dergilere iletişimini kesmeyen Fıtrat, kaleme aldığı çalışmalarını yayınlanması için bölgeye göndermiştir. 1912 ve 1913 yıllarında Farsça kaleme aldığı "Maktub be idare", "Meharicu'l Huruf", "Kevaid-i Kıraat", "İstikbal", "Feryad", gibi şiir ve araştırmalarını, Buhara'daki Cedidcilerin ilk yayın organı olan Buhara-i Şerif gazetesinde yayınlamıştır. Ayrıca, "Menfaat", "Hayat ve Gaye-i Hayat" gibi yazılarını, Türkistan'daki Cedidciler arasında bulunan Behbudi'nin "Ayna" isimli dergisinde yayınlamıştır. Fıtrat, bu yazıların altına "İstanbul: Abdurrauf Fıtrat" imzasını atmıştır.³⁷⁷ Yaş Buharalılar Cemiyeti'ne de katılmış olan Fıtrat bu süreçte aktif olarak yazarlık yapmıştır. İlerleyen süreçte ise "Buhara Tamimi Maarif Cemiyeti" isimli kuruluşu: Mukimbek, Sadık Aşurzade gibi isimlerle birlikte yasal çerçevede oluşturmuştur. Bu topluluğun amacı Buharalı ve Türkistanlı öğrencilere maddi gelir oluşturmaktır. Bu kuruluş İstanbul'da eğitim gören Türkistanlı gençler için bir yuva olmuştur.

Abdurrauf Fıtrat, 23 Temmuz 1908 senesinde II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte siyasi açıdan farklı görüşlerin, kendilerine ait yayın organları aracılığıyla görüşlerini ifade edebildiği bir ortama giriş yapmıştı. Bu durum onun Cedidcilik faaliyetlerini İstanbul'da yürütmesine neden oldu.³⁷⁸ Abdurrauf Fıtrat, İstanbul'da İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi milli şuuru benimseyen yapılarla ve Sırat-ı Müstakim çevresindeki dini gruplarla yakın ilişkiler kurmuştur.³⁷⁹ İstanbul'da geçirmiş olduğu süre onun politik ve edebi meselelere bakış açısını geliştirmiş ve değiştirmiştir.³⁸⁰ Bu duruma en bariz örnek onun dine yerleşmiş olan batıl inançları, mekteplerdeki eğitim programını ve Türkistan coğrafyasındaki yönetim sistemine yönelik düzenleme önerileri ve eleştirilerinde görülmektedir.³⁸¹ Sadrettin Ayni, Fıtrat'la ilgili anlatımında, onun İstanbul'a gitmeden önce Sırat-ı Müstakim dergisini incelediğini, böylece bakış açısının genişlediğini ve İstanbul yolculuğuna zihnen hazırlandığını ifade eder. Abdurrauf Fıtrat, İstanbul'da yaşadığı süreçle ilgili kaleme almış olduğu makalesinde şu ifadelerle yer vermiştir:

³⁷⁶ Seyfettin Erşahin, *Buhara'da Cedidcilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat*(XX. Başları), **Dini Araştırmalar**, 1999/1(3),s.213-255.

³⁷⁷ Shokhrukhbek Olimov, *Abdurrauf Fıtrat'ın Cedidcilik Hareketi'ndeki Yeri*, **Merkezi Asya Araştırmaları Merkezi**, 2021,s.1-20.

³⁷⁸ H.Taşkaya, **Abdurrauf Fıtrat ve Yaş.**, s.7.

³⁷⁹ S.Erşahin, *Buhara'da Cedidcilik....*,s.237.

³⁸⁰ H.Taşkaya, **Abdurrauf Fıtrat ve Yaş.**, s.7.

³⁸¹ V. Celal, *Abdurrauf Fıtrat'ın*,s.42.

“Buhara’da yeni başlayan ceditler hareketine karşılık gösterdim. Sonrasında ceditler hareketine katıldım. O zamandaki zihniyetin etkisi, eski ceditlerin teşvik ve yardımı ile Türkiye’ye tahsil için gittim. Tam o sıralarda ben dini reform taraftarı idim: dini bilim ile beraber geliştirmek, bilime uymayan hurafeleri dinden çıkartmak, dini temizlemek hayallerine inanmıştım.”³⁸²

Bu kişisel dönüşüm ve dini reform arayışının ardından Fıtrat, Buhara’nın içinde bulunduğu toplumsal ve eğitimsel sorunlara çözüm bulmak amacıyla Usul-i Cedit okullarının yayılması için mücadele etmeye başlamıştır. Bu süreçte oldukça sert ve gelenekselci davranan Buhara veziri Nasrulla Bek Pervaneci’ye gönderilmek üzere kaleme aldığı mektupta, Buhara’nın mevcut durumu hakkında görüşlerini nazikçe ifade etmiş, yönetimi yeni ele geçirmiş Emir Âlim Han başta olmak üzere, Nasrulla Bek Pervaneci gibi isimlerin Buhara’ya karşı yükümlülüklerini hatırlatmak istemiştir. Kaleme aldığı mektup “Tearüf-ü Müslimin” ismini taşıyan dergide yayımlanmıştır.³⁸³

Bu dönemde, Fıtrat’ın Usul-i Cedit okullarını ve reform önerilerini geniş kitlelere ulaştırma çabası, onun edebi ve entelektüel üretiminde de belirgin bir artışa yol açmıştır. Yazarın Münazara olarak bilinen eserinin tam ismi “Hindistan’da Bir Avrupalı İle Bir Buharalı Müderrisin Bir Nice Meseleler ve Usul-i Cedit Hakkında Yaptıkları Münazara” şeklindedir. Eserin yazımı 1909’da tamamlanmış 1911 yılında ise yayın hayatına kazandırılmıştır. Farsça kaleme alınan eser 1912 yılında Hacı Muin tarafından tercüme edilerek “Türkistan Vilayetinin Gazetesi” isimli gazetede yayımlanmış, daha sonra ise kitap haline getirilmiştir. Bu kitabın sunuş yazısı ise Mahmut Hoca Behbudi tarafından kaleme alınmıştır.³⁸⁴ Münazara, Usul-i Cedit’in İslami bir anlayışla oluşturulduğunu kanıtlamak amacıyla kaleme alınmış bir eserdir. Ayrıca, eser, Buhara Emirliği’nin siyasi, idari, sosyal, dini ve kültürel yapısıyla ilgili önemli gözlemler sunmaktadır.³⁸⁵ Bu eserin bölge üzerindeki etkilerini ve yansımalarını o dönemin kayıtlarında görmek mümkündür. 1913 yılında Mahmut Hoca Behbudi, bu konuda şu ifadelerle yer vermiştir:

“Usul-i cedit mekteplerinin yararı ve çağdaş fenlerin tahsilinin Buharalılar için lüzumu hakkında Frengi Efendi ile Müderris Buharalı Cenabları arasında olan bahs ve sohbet (Münazara) adında, bir risale şeklinde farsca basılan eseri gözden geçirdik ki hakikaten Buharalılar için yararlıdır. Frengi ve Müderris

³⁸² S.Olimov, *Abdurrauf Fıtrat’ın Ceditçilik..*, s.7

³⁸³ H.Taşkaya, *Abdurrauf Fıtrat ve Yaş...*, s.8

³⁸⁴ Uluğbek Dalimov, “*Fıtrat ve Münazara*”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2008/(1),s.69-74.

³⁸⁵ S.Erşahin, *Buhara’da Ceditçilik-...*,s.244.

dilinden bu mühim konulu risaleyi yazan ve yayınlayanlara teşekkür ederiz. İnşallah bu risale Buharalıları uyandırır da yazarı rahmet ile hatırlanır.”³⁸⁶

Münazara, halkı ve gençleri reformist bir çizgiye yönlendirmiş ve toplumda fikren bir canlanma sağlamıştır. Türkistanlı aydınlar tarafından yoğun ilgiyle karşılanan bu eser, 1912 yılında Rus diline tercüme edilerek Puşkin Cemiyeti’nin başkanı Alpay Yagello tarafından yayımlanmıştır. Eserde Buharalı bir eğitimci ile Fransalı bir eğitimcinin eğitim sistemi hakkındaki görüşleri gözler önüne serilmektedir. Münazara’da Buharalı eğitimcinin sorulara verdiği cevap Fransız eğitimciyi hayrete düşürmüştür. Müslüman çocuklarının bilgisiz ve gerici öğretmenlerden eğitim alması, Fransız seyyahı oldukça üzer. XX. yüzyıl tüm dünya üzerinde bilimsel, teknolojik ve entelektüel gelişmelerin hızlı ve kapsamlı yaşandığı bir dönemdir. Buhara, İslam medeniyetinin önemli kültürel ve bilimsel merkezi olmasına rağmen, bu dönemde çeşitli iç ve dış faktörler sebebiyle eski ışıltısını kaybetmiştir. Eğitimcinin sorulara verdiği yanıtlardan anlaşılacağı üzere, toplum cahil bırakılmıştır. Buharalı eğitimciye göre ilimle uğraşan insanların sayısı artıkça toplumun diğer ihtiyaçları karşılanamayacak ve mevcut düzen bozulacaktır.

Bu eğitimcilerin dünyevi ilimlerden bir haber olmasının yanında, uhrevi ilimler konusunda da oldukça yetersiz olduğu anlaşılmaktadır.³⁸⁷ Hz. Muhammed’in “İlim her Müslüman erkeğe ve kadına farzdır”³⁸⁸ ya da “İlim Çin’de de olsa ona talip olun. Çünkü ilim her Müslüman’a farzdır”³⁸⁹ tavsiyeleri bu eğitimciler tarafından ya anlaşılamamış ya da mevcut düzen bozulur korkusuyla kulak ardı edilmiştir. Fransız eğitimci toplumu bu geri kalmış zihniyetten kurtarmanın tek yolunu Usul-i Cedid okullarının açılması ve toplumun içinde bulunduğu tembellikten kurtulmasında görür. Abdurrauf Fıtrat eserinin son kısmında Buhara Emirine seslenirken: “Ey, Buhara milletinin şefkatli atası! Milletin haline bak, acı, Hak Teâla’nın korunmasına inandığı Muhammed’in nurlu şeriatına uyarak, düşmüş olan milleti ayağa kaldır”³⁹⁰ ifadelerini kullanmıştır.

³⁸⁶ S.Erşahin, *Buhara’da Cedidcilik-...*,s.242-243.

³⁸⁷ U.Dalimov, *Fıtrat ve Münazara*,s.70-71.

³⁸⁸ İbni Mace, *Mukaddime*,17.

³⁸⁹ Beyhaki, *Şuabu’l-İman*, Beyrut,1410 2/253.

³⁹⁰ U.Dalimov, *Fıtrat ve “Münazara*, s.73.

Abdurrauf Fıtrat'ın açtığı Usul-i Cedid okulları ve yayımladığı Münazara adlı eseri, Ruslar tarafından da konu edilmiştir. V. B. Adreev, Turkestanskıe Vedomosti gazetesinde Münazara adlı eser hakkında şu ifadeler yer vermiştir: *“Bu eserin basılışı ile Buhara’da yeni usul mektepler tekrar açıldı ve onlar molla-müderreslerin kanetlerinden temizlendi.”*³⁹¹ Bu ifadeler Abdurrauf Fıtrat'ın, eğitimde reform yaparak geleneksel anlayışa meydan okuyan, düşünceleriyle toplumu dönüştüren ve döneminde geniş yankı uyandıran etkili bir aydın olduğunu kanıtlar niteliktedir. Abdurrauf Fıtrat ekonomik olarak sıkıntılı bir süreçten geçmesine rağmen Münazara isimli eserini kendi imkânlarıyla, toplumda düşünsel bir canlanmayı sağlamak amacıyla Buhara’ya göndermeyi başarmıştır. Münazara isimli eser ile birlikte birçok eserde bölgeye gönderilmiştir. Gönderilen kitapların bir kısmı Rusların eline geçerek yok edilmiştir. Buhara’ya ulaşan kitaplar ise Yaş (Genç) Buharalılar Cemiyeti’nin üyeleri tarafından vatanın dört bir yanına ulaştırılmıştır. Fıtrat Münazara’dan sonra 1911 senesinde “Sayha” isimli şiir kitabı ile 1912 senesinde “Beyanat-ı Seyyah-ı Hindi” eserlerini yayımlamıştır. Bu eserler sanatsal ve edebi bir değer taşımakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal bilincin, kimliğin ve bağımsızlık mücadelesinin güçlenmesine katkı sağlamıştır.³⁹² Özellikle Seyyah-ı Hint’te Fıtrat’ın, ülkesinin geleceğiyle ilgili büyük bir endişe taşıdığı görülmektedir. Yazar, Buhara halkını ulema, umera ve fukara olarak üç ana gruba ayırır ve toplumsal güç dengesini, halkı kimlerin sömürdüğünü ve kimlerin adaletsizliğe uğradığını net bir şekilde ortaya koyar. Fıtrat, Buhara’daki geriliğin sorumlusu olarak gördüğü yöneticilerin halkın kanını emdiğini, bilimden uzak ulemanın cehalet içinde olduğunu, yerel zenginlerin ve yabancı işadamlarının toplum üzerinde olumsuz etkiler yarattığını, yerel tüccarların birbirini kandırdığını ve cahil çiftçilerin her durumu kabullendiğini sert bir dille eleştirir. Bu eserde milletin onurunu korumak, kültür, bilim, zenginlik ve sanat alanlarında gelişimini sağlamak amacıyla halk ıslahata çağırılmaktadır.³⁹³

Bu eleştirel bakış açısıyla, Fıtrat, sadece Buhara’nın değil, tüm İslam dünyasının uyanışına katkıda bulunmak amacıyla harekete geçmiştir. İsmail Gaspıralı’nın Müslüman-ı Darü’r- Rahat isimli eserini farsça yayımlayan Fıtrat’ın amacı, farsça

³⁹¹ S.Erşahin, *Buhara’da Cedidcilik...*,s.243.

³⁹² H.Taşkaya, , **Abdurrauf Fıtrat ve Yaş...**, s.10.

³⁹³ S.Erşahin, *Buhara’da Cedidcilik...*,s.248..

kullanılan bölgelerde de kitabın okuyucularıyla buluşmasını sağlayarak Cedidcilik düşüncesinin yayılmasını sağlamak olmuştur. 1913 yılında Buhara'ya dönen Fıtrat, dışarıda verdiği mücadeleyi vatan toprağında devam ettirecektir. “Turan-ı Buharay-ı Şerif” isimli gazeteyi çıkararak başlattığı mücadeleyi, Genç Buharalıların organizasyonu ve yayın faaliyetleriyle ilgilenererek devam ettirir. Onun verdiği mücadele Türkistan coğrafyasında tanınmasına neden olur. Abdurrauf Fıtrat eser üretme konusunda yetenekli olan gençlerin elinden tutmayı da ihmal etmemiştir. Fıtrat'ın ortaya koyduğu çalışmaların tek amacı, Buhara başta olmak üzere Türkistan coğrafyasının bağımsızlığı için mücadele eden genç nesiller yetiştirmektir. 1914 yılında çalışmalarına devam eden Abdurrauf Fıtrat, arkadaşı Ata Hocaev ile birlikte toplumda okuryazar oranını yükseltmek, milli şuuru aşılama adına Buhara ve Semerkand dâhil olmak üzere birçok bölgede okullar açmıştır.³⁹⁴

Toplumu bilinçlendirmek için her fırsatı değerlendiren Fıtrat, Özbek tiyatrosunu kurmak için girişimlerde de bulunmuştur. 1914 yılında tiyatro yoluyla kazandığı parayı, Birinci Dünya Savaşı'nda savaşıyan Müslümanlara destek olmak için bağışlamış ve Buhara kuşbegisi tarafından bu davranışı takdir edilmiştir.³⁹⁵ 1914 yılında Rus idaresinin baskısı ile birlikte hâkimiyetini sürdürmek isteyen Emir Âlim Han'ın da baskısı artmış, gazetelerin yayın hayatına son verilirken, basın yayın faaliyetleri sekteye uğramıştır. Maarifet Neşriyatı ile kitap satışının durdurulması Cedidci aydınlar arasında görüş ayrılığının çıkmasına neden olmuştur. Abdurrauf Fıtrat ve yenilikçi aydınların zor şartlarda, büyük uğraşlar sonucu açtıkları modern eğitim veren okulların Emir Âlim Han tarafından kapatılması, mücadeleyi başka bir yere taşımıştır. Bizzat kendi evinde gençlere talim ve terbiye veren Fıtrat, bir süre sonra farklı bölgelerde modern eğitim veren okulları açmıştır. Bu okullarda okutulacak kitaplar yazmayı da göz ardı etmemiştir. Bu amaçla Azerbaycan'ın Bakü şehrinde Orudcievler yayın evinde “Okuv” isimli kitabını yayımlamıştır. Aynı zamanda toplumu bilinçlendirmek ve eğitmek adına Aile, Eba Muslim, Rehber-i Necat, Bigican isimli eserlerini kaleme

³⁹⁴ H.Taşkaya, **Abdurrauf Fıtrat ve Yaş...**, s.10-12.

³⁹⁵ S.Erşahin, *Buhara'da Cedidcilik...*,s.237.

almıştır.³⁹⁶ Fıtrat'ın eserleri, Cedidciler tarafından uzak bölgelere de iletilmiş ve okuma yazma bilmeyenler için sesli okuma organizasyonları yapılmıştır.³⁹⁷

Emir Âlim Han'ın bazı meselelerde düzenleme yapacağına dair fermanı Genç Buharalılar tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Kutlamalar sırasında bir grup tarafından kızıl bayrak açılması, Emir Âlim Han'ı oldukça sinirlendirmiş ve Genç Buharalılar üzerine askerlerini yollamasına neden olmuştur. Kaçmayı başaran Abdurrauf Fıtrat ve Osman Hocayev'in de arasında bulunduğu birçok aydın Taşkent'e gelmiştir. 1918'e kadar Semerkand'da bulunan Fıtrat, Mahmut Hoca Behdubi gibi birçok aydınla çalışma fırsatı bulduğu "Hürriyet" isimli gazetede yazı işleri müdürlüğü yapmış ve bu gazetede Türkçülük düşüncesine oldukça yer vermiştir. Mevcut durum sakinleştikten sonra 1918 yılının son aylarında Buhara Komünistlerinin tarafına katılan Fıtrat, 1920'ye kadar Sovyet okullarında birçok alanda dersler verir. Aynı zamanda Taşkent'te yer alan Afganistan büyükelçiliğinde tercümanlık görevi yapmıştır. Mücadeleci bir yapıya sahip olan Fıtrat, 1919 senesinde "Çağatay Gurunğı" isimli bir derneği resmi olarak kurmuştur. Derneğin temsilcilerinin maddi ve manevi desteğini alan Fıtrat, "Tan" isimli dergiyi 9 Nisan 1920 tarihinde yayın hayatına kazandırmıştır. Bu dergi üçüncü sayısından sonra yayın hayatına son vermiştir.³⁹⁸ Derginin mottosu ise : *"Beyin değişmeyince diğer değişimler kök tutmaz"* şeklinde ifade edilmiştir ki bu Fıtrat'ın bu dönemde gerçekleştirdiği çalışmaların bir özetini sunmuştur.³⁹⁹ Buhara Cumhuriyeti'nin ilanından sonra Abdurrauf Fıtrat, eğitim işlerinin yürütülmesi için görevlendirilmiştir. Buhara'da Darülfünun açmak için girişimlerde bulunan Fıtrat, 14 Eylül 1922 tarihinde gerekli izinleri almıştır. Bu süreçte siyasi, sosyal, ekonomik birçok alanda çalışmalarına devam etmiştir.

26 Nisan 1922'de Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcılığı ve Maliye Kuruluş Heyeti Başkanlığı görevlerinde bulunmuş, aynı yıl 11 Mayıs'ta Buhara Komünist Partisi Merkez Komitesi toplantısında III. Genel Buhara Kurultayı'nın hazırlanması ve gerçekleştirilmesi için oluşturulan ekipte yer almıştır. 18 Ağustos 1922'de Buhara Merkez Komitesi üyeliğine seçilen Fıtrat, 19 Eylül 1922 itibarıyla Dışişleri Halk

³⁹⁶ H.Taşkaya, , **Abdurrauf Fıtrat ve Yaş...**, s.11-13.

³⁹⁷ S.Olimov, *Abdurrauf Fıtrat'ın Ceditçilik..*, s.8.

³⁹⁸ H.Taşkaya, **Abdurrauf Fıtrat ve Yaş...**, s.13-14.

³⁹⁹ S.Olimov, *Abdurrauf Fıtrat'ın Ceditçilik..*, s.13.

Komiserliği, Milli Ekonomi Kurulu Başkanlığı, Buhara Halk Şuraları Cemiyeti Ekonomi Yüksek Kurulu Başkan Yardımcılığı, Buhara Merkezi İcra Komitesi Başkan Yardımcılığı ve Buhara Halk Şuraları Cumhuriyeti Emek Düzenleme Komitesi Üyeliği gibi çeşitli önemli görevleri üstlenmiştir.⁴⁰⁰Bu görevleri yerine getiren Fıtrat, Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti'nin anayasasını da kaleme almıştır. Söz konusu anayasa 23 Eylül 1922 tarihinde yürürlüğe girmiştir. 1922'de birçok alanda bilgi sahibi olup gelişmek isteyen Fıtrat ve aynı düşünceye sahip aydınlar, "Buhara İlmi Cemiyeti" etrafında birleşmişlerdir. 1923 senesinde Moskova'ya gelen Fıtrat, 1814 yılında Lazarev ailesi tarafından bir Ermeni okulu olarak kurulan Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü'nde dersler vermeye başlamıştır.

Ayrıca, 1921-23 yılları arasında Buhara Halk Maarifi Veziri olarak görev yaptığı dönemde, eğitim konusunda duyduğu hassasiyetini belirgin bir şekilde ortaya koymuştur. Türkçeyi resmi dil olarak benimsemiş ve eğitimde bu dilin kullanılmasına yönelmiştir. Yetenekli gençleri İstanbul, Berlin ve Moskova'da eğitim alıp, kendilerini geliştirmesi konusunda da desteklemiştir.⁴⁰¹ 1924'ten sonra Türkistan coğrafyası dil ve edebiyatı üzerine yoğunlaşmış, yapmış olduğu çalışmalar sonucu Leningrad Üniversitesi'nin Şarkiyat Fakültesinde profesörlük unvanına layık görülmüştür. Abdurrauf Fıtrat'ın, Kafkasya'nın yeniden şekillenmesinde rol oynayan kimilerine göre milliyetçi, kimilerine göre Moskova yanlısı Neriman Nerimanov'a ait "Lenin ve Şark" isimli eseri Rus dilinden Özbekçe'ye çevirdiği bilinmektedir. Aynı zamanda "Kıyamet ve Şeytanın Tanrıya İsyanı", "Bedil Bir Mecliste İlmi Risalesi", "Abdulfeyzhan Trajedisi" gibi öykü tarzındaki eserlerini de bu süreçte kaleme aldığı gözlemlenmiştir.⁴⁰²

1925'te Buhara'ya dönen Fıtrat çalışmalarına hız kesmeden devam eder. Özbekistan Halk Eğitim Bakanlığı Bilimsel Danışma Kurulu'nda, hece ölçüsünün kullanımı, şiire kazandırdığı ritim ve etkisi gibi konularda konuşma yapmış, "İnkılap" isimli derginin içerik ekibine dâhil edilmiştir. Semerkant Üniversitesi'nin yanı sıra Taşkent Devlet Pedagoji Eğitimi Enstitüsünde ve Buhara Dil ve Edebiyat Maarif Enstitüsünde akademisyen olarak görev yapmıştır. Bunun dışında Özbekistan'da

⁴⁰⁰ H.Taşkaya, **Abdurrauf Fıtrat ve Yaş...**, s.15.

⁴⁰¹ S.Erşahin, *Buhara'da Ceditcilik-...*,s.240.

⁴⁰² H.Taşkaya, **Abdurrauf Fıtrat ve Yaş...**, s.15-16.

bilimsel araştırmaları yönlendiren, koordine eden ve destekleyen “Devlet İlmi Şurası”nda temsilci olarak görev almıştır. 1925’te Fergana bölgesinde Sencer Sıddık ile yapmış olduğu saha çalışması sırasında, Kutadgu Bilig’e ait bir yazmayı bularak bilim dünyasına katkı sağlamıştır.⁴⁰³

Bu yoğun akademik ve kültürel faaliyetlerinin yanı sıra, Fıtrat, Özbekistan’da dil, edebiyat ve bilim alanlarında önemli çalışmalara imza atmaya devam ettirmiştir. Abdurrauf Fıtrat, 1926 yılında Latin alfabesine geçiş için oluşturulan komitede de görev almıştır.⁴⁰⁴Bunun yanı sıra 1928 tarihinde Semerkant’ta bulunan üniversitede Fars ve Özbek dillerine ait dil bilgisi kurallarını ve nasıl kullanılacağı hakkında dersler vermiştir.1930’lu senelerde akademik çalışmalar ve incelemelerde bulunan Fıtrat, birbirinden farklı enstitülerde görev yapmıştır. Abdülhamid Süleyman (Çolpan) ile birlikte “Bin Bir Gece” isimli eseri çevirmiştir. Ayrıca “Aruz Hakkında” isimli çalışmasını 1936 yılında yayınlamıştır.

Tüm bu üretken çalışmalarına rağmen, Fıtrat’ın milliyetçi duruşu ve Sovyet yönetimiyle olan fikir ayrılıkları, onu giderek daha fazla hedef haline getirmiş ve 1937’de tutuklanmasına yol açmıştır. Abdurrauf Fıtrat inanç ve gelenekleri öne çıkaran milliyetçi yaklaşım benimseyerek eserler kaleme almak, inkılaplar karşısında milliyetçilik anlayışını benimseyen Milli İttihat’a katılmak, genç yazarları milliyetçilik ruhu ile yetiştirmek ve üzerine eklenen çok sayıda iddia ve suçlama ile 23 Nisan 1937 tarihinde tutuklanarak cezaevine gönderilmiştir. Ertesi sabah eşi Hikmetay Hanım’da tutuklanmış 9 aya yakın bir süre cezaevinde kalmıştır. Abdurrauf Fıtrat cezaevindeyken, Sovyet idaresi tarafından daha birçok suçlamayla karşı karşıya bırakılmıştır. Bu suçlamaların neredeyse hepsi onun Türkçülüğu ile ilgilidir. Bu duruma örnek olması açısından yapılan suçlamalardan bazıları: 1921-1931 yılları arasında Türk halklarını ve dillerini birleştirmeyi amaçlayan Pantürkizm düşüncesini desteklemek ve topluma bunu aşılamak için eserler kaleme almak yer almaktadır. Aynı zamanda Osman Hocayev, Haşim Şaik, Haydar Hayati gibi milliyetçi aydınlar ile iletişim içinde olmak, Feyzullah Hocayev tarafından kurulan Türkçülüğu savunan derneğe üye olmak suçları arasındadır.

⁴⁰³ V.Celal, *Abdurrauf Fıtrat’ın ...*, s.46.

⁴⁰⁴ S.Erşahin, *Buhara’da Cedidcilik-...,s.237*.

Yapmış olduğu ilk savunmada tutukluluk süresinin devamına karar verilmiştir. Belirli aralıklar ile yapılan sorgular 4 Aralık 1937’de tamamlanmıştır. Fıtrat bu suçlamaları kabul etmek zorunda bırakılmıştır. Sovyet idaresi 23 Mayıs 1938’de İngiliz ajanı olarak suçladığı Fıtrat’ı, bu seferde Alman istihbarat servisinin Özbekistan’daki idarecisi olduğunu iddiası ile suçlayıp yargılamıştır. 5 Ekim 1938 tarihinde mahkemeye çıkarılan Abdurrauf Fıtrat idam cezasına çarptırılmış, mal varlıklarına el konulmuştur.⁴⁰⁵ 1957 yılında ise Sovyet yönetimi Fıtrat’a istinat edilen suçlamaların asılsız olduğunu ifade etmiş, haksız yere zedelenmiş olan saygınlığını onurunu ve itibarını tekrar kazandırmıştır.⁴⁰⁶

3.3.Kırgızistan’da Milli Bağımsızlık Hareketi (Korbaşı Hareketi)

Korbaşı Hareketi, Türkistan bölgesinde Sovyet idaresine karşı başlayan direniş hareketiydi. Bu hareketin dayandığı, yöneldiği ve şekillendiği fikirler arasında Türk dünyasının bağımsızlığı ve birliği üzerine milli şuur oluşturma ve bölgesel direnişi sağlama amacını taşıyan Pantürkizm, dini birliği sağlaması açısından Panislamizm ile burjuva milliyetçiliği öne çıkmaktaydı. Türkistan coğrafyasında Korbaşılar tarafından verilen milli mücadele, Sovyet idaresine ait kayıtlara: karşı ihtilalcı burjuva hareketi, haydutluk olarak alınırken, hareketin önderleri ise gerici, karşı devrimci olarak değerlendirilmişlerdir.⁴⁰⁷ Sovyet yönetimi, Korbaşıların önderliğindeki direnişi bastırırken, bölgedeki etnik ve dini gerilimleri hafifletmek amacıyla Müslümanlardan oluşan bir grubu Kızıl Ordu’ya asker olarak almıştır. 7 Mayıs 1920’de, Türkistan Cephesi Devrim Savaş Konseyi, bölge halkının askere alınmasına dair bir karara varmıştır. Üç gün sonra, Sovyet Rusya Çalışma ve Savunma Konseyi, Rus kökenli olmayan toplulukların özetle Sibiry, Türkistan ve çevresinde yaşayan halkın Kızıl Ordu’ya katılması için bir emir yayımlamıştır. Bu emir doğrultusunda, Türkistanlılar zorla askere alınmış ve Türkistan’daki savaş idaresi, 1920 yılında 30.000’den fazla Müslümanın Kızıl Ordu bünyesine dâhil edildiğini kayıt altına almıştır.⁴⁰⁸ Bu doğrultuda Kızıl Tatar Ordusu Türkistan’daki milli mücadele için görevlendirilmiştir.

⁴⁰⁵ H.Taşkaya, **Abdurrauf Fıtrat ve Yaş...**,s.17-19.

⁴⁰⁶ V.Celal, *Abdurrauf Fıtrat’ın ...*, s.46.

⁴⁰⁷ Zuhra Altımuşova, “*Kırgızistan’da Basmacı Hareketiyle İlgili Yeni Bilgiler (1925-1934)*”, **Bilig**, 2017/ (82), s.91-116.

⁴⁰⁸ Baymirza Hayit, **Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997,s.312.

İlerleyen dönemlerde ise yerel halktan, özellikle de Karluk boyundan Özbekleri askere alan Kızıl Ordu, hem asker sayısını çoğaltmış, hem de bölgenin kontrolü için stratejik bir hamle yapmıştır.⁴⁰⁹ Ancak eğitimini tamamlayan askerlerden çoğu bağımsızlık mücadelesine devam etmiş, Korbaşı Hareketi'ne katılmışlardır. Sovyetler tarafından planlanan bu hamle, askeri gücü artırmanın yanı sıra, Türkistan'daki silahlı direniş gruplarına karşı halkı yönlendirip denetim altına almayı ve Sovyet ordusuna güveni pekiştirerek zafer kazanmayı amaçlamıştır.⁴¹⁰

Sovyet idaresi bunun yanında Korbaşı Hareketi'ne katılan istiklal savaşçılarını teslim oldukları takdire affedeceğini duyurmuştur. Ancak, bu af duyurusuna rağmen, bölgede Rus yayılcılığına karşı mücadele eden liderler, direnişlerini sürdürmeye devam etmiştir. Bu süreçte askeri müdahalenin tek başına yeterli olmadığının farkına varan Sovyet idaresi, Türkistan halkının desteğini almak ve uzlaşmak adına politik ve iktisadi alanlarda uzlaşmacı davranmış, 1922 senesinde Fergana bölgesinde toplumun kültürel ve dini hassasiyetlerine saygı göstermiştir. Bu amaçla kadı mahkemeleri yeniden hayata geçirilmiştir. Ayrıca İslami kurumlara ait mal varlıklarının iadesi gerçekleştirilerek, barışçıl bir ilişki kurulmaya çalışılmıştır. Bölgede yaşanan maddi sıkıntıların giderilmesi adına vergi indirimleri ile birlikte gıda yardımı da yapılmıştır.⁴¹¹ Bu süreçte, Sovyet hâkimiyeti altında bulunan Kırgızistan bölgesinin kuzeyinde Beyaz Muhafız birlikleri ile Kızıl Ordu arasında mücadele gerçekleşirken, güneyde ise milli bağımsızlık için Korbaşılar Sovyet idaresine karşı mücadeleye başlamıştır. Kırgızistan'daki Korbaşı Hareketi'nin güneyde gerçekleşmesinin nedeni, Fergana Vadisi'nin doğu tarafında yer alması ve oradan etkilenmesiydi. Fergana bölgesindeki Korbaşı Hareketi iki gruba ayrılmıştır. Bunlardan ilki Kırgızların oluşturduğu “Dağlı Basmacılar” adı ile anılırken ikincisi Özbeklerin oluşturduğu “Vadi Basmacıları” olarak anılmıştır. Bu iki grup, farklı bölgelerde faaliyet göstererek Sovyetlere karşı yürütülen milli direnişi şekillendirmişlerdir. Kırgızistan'daki hâkimiyetini kaybetmek istemeyen Sovyet idaresi, bölgedeki boyları birbirine karşı mücadeleye sokacak bir takım siyasi oyunlara başvurmuştur. Bu durum, Sovyetlerin, bölgedeki direnişi zayıflatmak ve kendi hâkimiyetlerini pekiştirmek için uyguladıkları böl ve yönet politikalarının bir parçası

⁴⁰⁹ Z.Altımuşova, *Kırgızistan'da Basmacı Hareketiyle...*, s.94.

⁴¹⁰ B.Hayit, **Basmacılar Türkistan...**, s.311-312.

⁴¹¹ Z.Altımuşova, *Kırgızistan'da Basmacı Hareketiyle...*, s.96.

olmuştur.1920’li yılların sonlarına doğru, Kırgızistan’ın güney bölgelerinde Korbaşı Hareketi ile başlayan direniş güçlenmiştir. Güney Kırgızistan’da gerçekleşen sosyo-ekonomik ve siyasi düzenlemelerin, halk üzerinde yarattığı baskılar Korbaşı Hareketi’nin yeniden canlanmasına neden olmuştur. Bu baskı ve düzenlemeler arasında orta sınıf halkın oy hakkından mahrum bırakılması, özel mülkiyete ait toprakların devletleştirilmesi, yüksek vergiler, zorla kolhozlaştırma gibi uygulamalar sayılabilir.

Kırgızistan’daki Korbaşı Hareketi’nin yönetici kadrosu daha çok varlıklı boy beyleri anlamında kullanılan “bay-manaplar” tarafından oluşturulmuştur.⁴¹² Bu nedenle 1927 yılında, Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nden 21 manap, Rusya’ya bağlı Moskova çevresine gönderilmiştir. 1929 yılında ise Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nden 44 kişi, aileleriyle birlikte Rusya’nın Orenburg şehrine sürgün edilmiştir. 1931’de Kırgızistan’da kulak olarak adlandırılan yoksul köylüler üzerinde otoriteye sahip zengin köylülerden oluşan 700 çiftlik, 1932’de ise 500 çiftlik, Ukrayna’ya sürgüne gönderilmiştir. Kulakları sınıf olarak yok etme politikası, diğer eski Sovyet ülkelerinde olduğu gibi, Kırgızistan’da da hukuka aykırı olarak uygulanmıştır. Bu süreçte, aşırılığa kaçılarak kulakların yanı sıra fakir ve orta sınıftan da birçok kişi sürgün edilmiştir.⁴¹³ Bu uygulamalar halkın tepkisine yol açmış ve Korbaşı Hareketi’ne olan destek artmıştır.

Tarihler 1926’yı gösterdiğinde Oş bölgesinde bilinen iki Korbaşı Hareketi’nden bahsetmek mümkündür. Bu Korbaşı Hareketleri’nden ilki İçkilik idari birimine bağlı olan 26 kişiden oluşmuştur. Bu grubun neredeyse tamamı Kırgızlardan oluşurken, diğer kısmı ise Özbeklerden oluşmaktaydı. İkinci grup ise Nookat, İçkilik ve Kaşgar-Kışlak idari birimlerinde ikamet eden tamamı Kırgız olan 7 kişiden oluşmaktaydı. 1926’da Birleşmiş Devlet Siyasi Başkanlığı tarafından gerçekleştirilen operasyonda, bu iki grup içinde istiklal mücadelesi veren kişilerin önemli bir kısmı yakalanarak cezaevine gönderilmiştir.⁴¹⁴

Bu Korbaşı gruplarının yanı sıra, Kırgızistan’da en geniş çaplı ve etkili direniş hareketlerinden biri, hem askeri gücü hem de stratejik hamleleriyle adından sıkça söz

⁴¹² Z.Altımişova, *Kırgızistan’da Basmacı Hareketiyle...*, s.96-97.

⁴¹³ Zuura Muratova, “Sovyetler Dönemi Kırgızistan Ve Orta Asya Halkının Sosyal Ve Siyasi Durumu”, **Black Sea Journal Of Public And Social Science**, 2024/7(1),s.22-33.

⁴¹⁴ Z.Altımişova, *Kırgızistan’da Basmacı Hareketiyle...*, s.98.

ettiren Canibek Kadı'nın önderliğinde gerçekleşmiştir. 1916'daki umum halk ayaklanması sonrasında, Fergana'da Rus yayılcılığına karşı mücadeleye başlayan Canibek Kadı, Şir Muhammed Bek, M. Emin Bek ve Ergaş Korbaşı ile aynı dönemde harekete geçmiştir. Ancak Nisan 1921'de, gücünü toparlamak amacıyla Sovyetlerle anlaşarak mücadelesini sonlandırmış ve "Karaşora" isimli vadiye çekilmiştir.⁴¹⁵ Bu süreçte, bölgedeki diğer liderler mücadelelerine devam ederken Canibek Kadı, bir süre geri planda kalmayı tercih etmiştir. Onun mücadelesini ele almadan önce, hayatına ve kimliğine dair bazı temel bilgilere değinmek yerinde olacaktır.

Canibek Kadı, Oş şehrinin Özgen'e bağlı Köldük isimli köyünde 1869 senesinde, babası Musa ile annesi Tolgunay'ın dört evladından biri olarak dünyaya gelmiştir.⁴¹⁶ Eğitimini Özgen'de bulunan medreselerde tamamlamış, gençlik yıllarının 2 senesini Taşkent, Hokand, Semerkand ve Buhara'da geçirmiştir. Bu süre boyunca entelektüel çevre ile temas kurmuştur. Bu ziyaretlerden iki sene sonra 27 yaşında Tarındık Hatun ile hayatını birleştirmiş ve Özgen beldesine kadı olarak tayin edilmiştir. İki evlilik yapan Canibek Kadı'nın ilk evliliğinden iki kız, iki erkek toplam dört çocuğu bulunmaktadır. Bu evliliğinden olan çocuklarının ismi Turcan, Gürcan, Bedelbay ve Töröbay'dır. 1913 senesinde Haysiyet Hanım ile yapmış olduğu evlilikten 2 tanesi kız olmak üzere toplam 7 çocuğu dünyaya gelmiştir.

Kırgızistan'da gerçekleştirilen milli mücadelenin önemli isimlerinden olan Canibek Kadı, Karaşora'da bulunduğu süre boyunca, Bolşeviklere söz vermiş ve oğlunu⁴¹⁷ askeri eğitim için Moskova'ya göndermiş olmasına rağmen, Korbaşı Hareketi'yle olan bağlantısını kesmemiştir. Şir Muhammed Bek ve Muhittin Bek ile sık sık görüşmeye devam etmiştir. Ayrıca, Bolşeviklerin Çin sınırının güvenliğini sağlamak için Özkend ve çevresine asker göndermesiyle gerçekleşen, Karavul Savaşları sırasında Şirmed Bek'e destek sağlamak amacıyla bir askeri birlik göndermiştir.

⁴¹⁵ Ali Bademci, **1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa I**, Ötüken, İstanbul 2008, s.348.

⁴¹⁶ Zuhra Altyмышhova, "Kırgız Basmacı Lideri Canibek Kadı'nın Direnişi Örneğinde Kırgızistan'da Basmacı Hareketi," **XIX. Türk Tarih Kongresi**, (Ankara 3-7 Ekim 2022), **Kongreye Sunulan Bildiriler IV**, XIX. Ankara 2024, s.351-372.

⁴¹⁷ 1918 yılında Kırgızistan'da 5700 askeriyle Korbaşı Hareketi'ni yürüten Canibek Kadı, ilk evliliğinden olan oğlu Töröbay'ı eğitim alması için Taşkent bölgesindeki süvari birliğine göndermiştir: Z. Altyмышhova, *Kırgız Basmacı Lideri Canibek...*, s.361.

4 Ağustos 1922’de Enver Paşa’nın şehit olması ve Şirmed Bek’in Fergana’dan ayrılmasının ardından, Canıbek Kadı mücadeleye yeniden başlamıştır. Zaten Enver Paşa’nın vefatından önce, oğlu Bedelbay’ı yanına göndererek mücadeleye katılacağına dair söz vermiştir. Canıbek Kadı, direnişini doğu Alay Dağları çevresinde sürdürmeye karar vermiştir, çünkü diğer bölgelerde uzun süreli bir karşı koyuşun mümkün olmadığı zamanla anlaşılmıştır. Özellikle kuzeyde, Nemangan ve Sirderya’da, direnişçilerle temas kuranların çoğu ya infaz edilmiş ya da Taşkent’te hapse atılmıştır. Hatta pek çok masum insan, yalnızca “Basmacı” oldukları gerekçesiyle Sibiry’a mahkûm edilmiştir. Nisan 1923’ten itibaren Canıbek Kadı, teşkilatını yeniden düzenlemiştir. Eski Korbaşlarından Emir-i Leşkeri İsmail Korbaşı, Şemsi Bek, Cemal Bek Gencebay, Kadı’nın oğulları, Abay Onbaşı, Muhammed Bek, Buğu Bek, Yunus Bek ve Hıdır Ali Bek, gibi isimler Canıbek Kadı’nın komutasına yeniden girmiştir. Ancak bu isimlerden Gaip Pansad, mücadeleye katılmak yerine tarafsız kalmayı seçmiştir.

Canıbek Kadı’nın yeniden mücadele etme kararı, kısa süre içinde Bolşevikleri harekete geçirmiştir. Haziran 1923’te, Başkomutan Kamanef ve İhtilal Askeri Şurası Başkanı Rafes, askeri gücün kontrolünü sağlamak için tüm cephelerde kapsamlı bir denetim turu gerçekleştirmiştir. Elde ettikleri sonuçlara göre, Fergana’da “Basmacı” birliklerini yok etmek için 6 ayrı bölge belirlenmiştir. Canıbek Kadı, Bolşeviklerin yeni harekât planından kısa süre sonra haberdar olmuş ve düşman harekete geçmeden önce, Sovyet yönetimine ait karakollara aralıklı baskınlar düzenlemiştir.⁴¹⁸ Yapmış olduğu kahramanlık dolayısıyla “Dağ Kartalı” olarak anılan Canıbek Kadı, 1924’te Gülçö Bolşevik askeri tesisini, bir sene sonra ise Ergeştam’ı ve Özgen’deki Kakır beldesini hâkimiyeti altına almıştır.⁴¹⁹ Kakır’daki çatışmanın ardından Canıbek Kadı, düşman komutanı Gezerof’u, 15 subayı ve 150 Kızıl Ordu mensubunu sessizce ortadan kaldırmıştır. Ardından, aldığı yeni desteklerle savunma pozisyonunu terk ederek, yeniden Alay Dağları’nın yüksek zirvelerine yönelmiştir. Canıbek Kadı dağlara çekilir çekilmez, Bolşevikler tam donanımlı bir askeri birlikle Kakır’a ulaşmıştır. Ancak, 1926 yılının mart ayına kadar Canıbek Kadı’nın konumu tespit edilememiştir.⁴²⁰ Mücadelesini dağlarda sürdürmeye çalışan başta Canıbek Kadı olmak üzere, istiklal

⁴¹⁸ A. Bademci, **1917-1934 Türkistan Milli...**, s.348-350.

⁴¹⁹ Z.Altımuşova, *Kırgızistan’da Basmacı Hareketiyle...*, s.98

⁴²⁰ A. Bademci, **1917-1934 Türkistan Milli...**, s.352

savaşçılarının eşleri ve aileleri Kızıl Ordu tarafından tutuklanmıştır. Bu isimler arasında Korbaşı Kuçkambay'ın eşi olan Canıbek Kadı'nın kızı, Canıbek Kadı'nın kardeşi Kalbek'in eşi gibi isimler bulunmaktadır.⁴²¹ Bu süreçte, Bolşevik baskısına rağmen direniş hareketi giderek genişlemiş, farklı bölgelerde yeni mücadele cepheleri oluşmuştur.

Canıbek Kadı tarafından başlatılan milli direniş, Kırgızistan'da bulunan Celal Abad'a bağlı beldeler ile Özbekistan'ın Andican ilinin beldelerinde de etkili olmuş ve çok sayıda Korbaşı Hareketi başlamıştır. Bu doğrultuda 1927 senesinin sonunda Oş bölgesine bağlı Batken-Bucum idari biriminde yerel yönetim kurulu binasına saldırı düzenleyen istiklal savaşçıları, orada bulunan mühimmatı ele geçirmişlerdir.⁴²² Canıbek Kadı'nın başlattığı direnişin bölgesel bir harekete dönüşmesiyle birlikte, 1927'de yerel yönetim binasına yapılan baskın gibi başarılar elde edilirken, 1926'daki Alaykum çatışması gibi zorlu mücadeleler ve kayıplar da direnişin gerçek yüzünü ortaya koymuştur. Canıbek Kadı, yaklaşık 900 adamıyla Alaykum'da bulunduğu sırada durumu fark eden Bolşevikler, ani bir saldırı gerçekleştirmiştir. Sayıları 2-3 bini bulan Kızıl Ordu birlikleri ile Canıbek Kadı'nın 900 kişilik kuvvetleri arasında mart ayının sonuna kadar Alaykum tepelerinde şiddetli çatışmalar gerçekleşmiştir. Çatışmaların onuncu gününde, Kadı'nın çok değer verdiği oğlu Törebay ve birkaç kahraman daha hayatını kaybetmiştir. Mücadelenin son anlarına doğru Canıbek Kadı'nın yardımına 200 askeri yetiştirilmiştir. Bu esnada, yaklaşık 500 kızıl asker canını verirken, tecrübeli lider Canıbek Kadı kuşatmayı aşmıştır. Canıbek Kadı'nın yeniden elden kaçırılması olayı, Bolşeviklerin öfkesini daha da artırmış, Özkend köyü çevresi ve çiftliği, Rus haydutlarının ayakları altında ezilmiştir. Yerel yönetimin kararıyla, Alay Dağları'nda yaşayan ve uzun süredir çatışmalardan uzak duran Kırgızların tüm hayvanlarına el konulmuştur. Hayvanlar, Özkend'e, oradan da trenlerle Rusya'nın iç bölgelerine taşınmıştır. Bu dönemde, Bolşevikler Boçe köyü ve Ağaton kasabasında büyük bir katliam gerçekleştirirken, Canıbek Kadı'nın oğlu Bedelbay ise açlık nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Hastalığına rağmen mücadele azmini kaybetmeyen Canıbek Kadı, yeğeni Tölenbay'ı yanına çağırarak 300 istiklal savaşçısının yedi gruba ayrılıp Karaşora'daki düşmana saldırmasını emretmiştir. Bu doğrultuda Tölenbay, Korgunbay, Abdullah,

⁴²¹ Z. Altımyshova, *Kırgız Basmacı Lideri Canıbek...*, s.364-365.

⁴²² Z. Altımyshova, *Kırgızistan'da Basmacı Hareketiyle...*, s.99-100.

Düşenbe, Ömer, Kasım ve Osman Bek'in komutasındaki birlikler, 15 Ocak'ta harekete geçmiştir. Ancak Kızıl Ordu vadiyi tamamen kontrol altına aldığından mücadele sadece iki gün sürmüştür. Üç yüz asker, savunma malzemeleri ellerinden alındıktan sonra Oş bölgesine sevk edilip tutuklanmışlardır. Üstelik kızılar, herkese ders olsun diye, Karaşora'nın büyük kasabalarından Koçerli'yi ateşe vermişlerdir. Annesini yanına alarak büyük bir cesaret örneği gösteren Canıbek, kızıların öfkesini daha da artırmıştı.

Canıbek Kadı iyileşir iyileşmez, yaklaşık 400 askeriyle Rus üslerine baskınlar düzenleyerek silah ve yiyecek toplamaya çalışmış ancak başarı sağlayamamıştır. Alay Dağları'ndaki Kırgızlar, savaşmamalarına rağmen öldürülmüş, sürülmüş ve malları yağmalanmıştır. Rus yönetimi, bunu Canıbek Kadı'nın yerinin ihbar edilmesi için yapmıştır.⁴²³ Canıbek Kadı'nın diğer Korbaşılara göre kontrol altına alınamamasının asıl sebebi onun üstün askeri dehası ve tecrübesi olmuştur. Bir halk efsanesine göre Kızıl Ordu'nun takip ettiği Canıbek Kadı, Kara-Kulca beldesinde bir demirci ustasına uğramış, burada atlarının nallarını ters taktırarak Kızıl Ordu'yu yanıltmayı başarmış, kayıp vermeden askerlerini Çin'e ulaştırmıştır.⁴²⁴ Bu örnek, Canıbek Kadı'nın üstün askeri zekâsını, stratejik düşünme yeteneğini ve liderlik vasfını gözler önüne sererken onun askerlerine karşı duyduğu sorumluluk bilincini de ortaya koymaktadır.

Alay Dağları'ndaki Kırgızlardan bahsederken, aynı bölgede yaşayan farklı inanca sahip Nogay Türkleri'ni de anmak gerekir. Nogayların hepsi Rusların hizmetindeydi. Korbaşılardan direnişini kırmak için Bolşeviklerden bile daha büyük çaba harcıyorlardı. Özellikle Rus ordusunda subay olan Nogay Hayrullah, Ruslardan daha Rusçu bir tavır sergiliyordu. Aldığı emirleri titizlikle yerine getirerek baskı ve ihanetle Kırgızlardan Canıbek Kadı ve askerlerinin yerini öğrendi. Canıbek Kadı'nın Moskoflara karşı gönderdiği 300 istiklal savaşçısı esir düşerek Oş zindanına atılmış, ölümle baş başa bırakılmıştı. Bu olayın acısı dinmeden, Bolşevikler Kakır'da yeni bir operasyon düzenleyerek, bugüne kadar çatışmalara katılmamış olan Canıbek Kadı'nın kardeşi Kalbek'i alıkoyarak mahkûm ettiler. Bu durum üzerine Canıbek Kadı Alay Dağları'ndan ayrılmaya karar verdi. Canıbek Kadı, bölgeden ayrılmaya karar verdikten sonra nereye gideceğini uzun uzun düşündü. Afganistan'a geçmesi mümkündü, ancak oradaki yöneticiler artık Türkleri eskisi gibi desteklemiyordu. Türklüğe fayda

⁴²³ A. Bademci, **1917-1934 Türkistan Milli....**, s.353-355.

⁴²⁴ Z.Altymyshova, *Kırgız Basmacı Lideri Canıbek...*, s.368.

sağlayabileceği bir yer arayan Kadı, bunun için en uygun yerin Doğu Türkistan olacağına karar verdi.

Ruslar, Kadı'nın bölgeden ayrıldığını öğrenir öğrenmez Çin yönetimine baskı yaparak iadesini talep etti. Bu görevi, dönemin Kaşgar Valisi Modutay üstlenmişti. Kadı, Kaşgar'da bir tanıdığının yanında saklanırken Modutay kendisini bizzat ziyaret ederek durumu anlattı. Modutay, Kadı'ya hükümete sığınması halinde güvende olacağını söyledi. Bunun üzerine, 1927'nin aralık ayında teslim olan Canıbek Kadı, önce Kaşgar'a, ardından Hotan'a yerleştirildi. Bu sırada, geride kalan annesi ve ailesi Bolşevikler tarafından yakalandı. Annesi Anarece, eşi Haysiyet ve gelini Kumra Basmacılık suçlamasıyla üç yıl hapis cezasına çarptırılıp Oş zindanına atıldı.⁴²⁵ Oş bölgesindeki cezaevinde alıkonulan istiklal savaşçıları, 18 Ağustos 1927 tarihinde firar etme girişiminde bulunmuş, ortaya çıkan mücadele de ise 46 istiklal savaşçısı vefat ederken, 19'u ağır ve hafif olmak üzere yaralanmıştır. Mücadele de 3 Sovyet, 1 polis ve 2 Kızıl Ordu askeri hayatını kaybetmiştir.⁴²⁶ Firar girişiminde bulunan istiklal savaşçıları, 1927 yılının ilk ayında Canıbek Kadı ile Kızıl Ordu arasında gerçekleşen Karaşoro mücadelesi esnasında alıkonulan, Canıbek Kadı komutasındaki 300 askerdirdi.⁴²⁷ Bu olayın gerçekleşmesinde etkili olan süreç ve nedenleri araştırmak, uygulanan toprak-su düzenlemesine yansımaları değerlendirmek, bölgedeki politik durumu öğrenmek adına Abdrahmanov önderliğinde oluşturulan inceleme kurulu, 25 Ağustos 1927'de bölgeye ulaşmıştır. İncelemeler sonucu oluşturulan raporda firar girişiminin alıkonulan Abdullabek ve beraberindeki korbaşılar tarafından önceden tasarlanmış olduğu ifade edilirken, firarın nedeni ise ölüm cezasına çarptırılma korkusu ile milli direnişe katılma isteği olarak rapor edilmiştir.⁴²⁸

Kızıl Ordu'nun zulmünden kaçmayı başaran tek isim olan Korganbay, gidecek yer bulamamış, Gaib Pansad'ın Baştepe isimli köyüne gelerek onu mücadeleye katılmaya ikna etmiştir. Pansad, dayısı Tacibay'ın Hânâbâd Gifusu'ndaki görevinden faydalanarak, kardeşi Hamidbay'ı Tacibay'a gönderip Bolşevikler'i yanıltacak şekilde Şorbulak'ta silahlı Basmacıların bulunduğunu bildiren bir ihbar mektubu göndermiştir.

⁴²⁵ A. Bademci, **1917-1934 Türkistan Milli....**, s.356-358.

⁴²⁶ Z. Muratova, *Sovyetler Dönemi Kırgızistan...*, s.26.

⁴²⁷ A.Bademci, **1917-1934 Türkistan Milli....**, s. 359.

⁴²⁸ Z. Altımoşova, *Kırgızistan'da Basmacı Hareketiyle...*, s.100.

Tacibay, bu bilgi üzerine 100 asker gönderip Şorbulak'a hareket etmiştir. Gaib Pansad ve askerleri de orada pusu kurarak, Bolşeviklerin gelişini beklemiş ve onları yakalamıştır. Kızıllar teslim olduktan sonra, silahları ve malzemeleri alınarak, onlara geri dönmeleri talimatı verilmiştir. Bu çatışmalarda istiklal savaşçıları üstün gelmiş olsa da, 1929 kışında Yese'de süren şiddetli çatışmalarda Korganbay şehit olmuştur. Gaip Pansad ise, yakınlarının öldüğünü öğrendikten sonra, 1929 yazında izini kaybettirip dağlara doğru çekilmiştir. Son olarak Navkat'a inen Pansad ve askerleri burada son bir direniş göstermiş, fakat sonunda şehit düşmüşlerdir.⁴²⁹

Bu kayıplar ve zorluklara rağmen, 1929 senesinde Kırgızistan'ın güney bölgesinde gerçekleşen Korbaşı Hareketi güçlenmiştir. 15 Ekim 1929 ile 15 Ocak 1930 arasında Oş şehri genelinde olağanüstü hal duyurulmuştur. 1930 yılının ilk ayında Kırgız Vilayet Komitesi'ne ait yürütme kurulunun gizli oturumu gerçekleşmiş ve bu oturumda Canıbek Kadı'nın emrindeki asıl istiklal savaşçılarının yok edilmediği, aksine mücadelesini etkin bir şekilde sürdürdüğü belirtilmiştir. Bu soruna son vermek isteyen yönetim, 50 atlı asker ve iki makineli tüfekten oluşan birliği Kırgız Milli Tugayı'nın bir takımı ile birlikte Oş şehrine göndermeye karar vermiştir. Alınan karara göre, askerlerin Özgen'de kalması kararlaştırılmıştır.⁴³⁰

Kırgızistan ve Özbekistan'a bağlı küçük yerleşim birimlerinde Yarmat Maksım ve az sayıda askeri aktif rol oynamıştır. Sovyet idaresinin nüfuzunun sınırlı kaldığı Oş şehrine bağlı Çatkal bölgesinde ise çok sayıda Korbaşı birliği oluşturulmuştur. Oluşturulan Korbaşı birliklerinin liderleri arasında Alıbay Turdaliyev, İstambek Çanıbekov, Yusupbay Kurmanov, Cumadıl Aytınazarov gibi Kırgız asıllı isimler bulunmuştur. Sovyet idaresi karşısında mücadele eden bu isimler birbirleriyle dayanışma içinde olup, omuz omuza mücadele etmişlerdir. Sovyet idaresine ait raporlar da İstambek Çanıbekov'un, başta Canıbek Kadı olmak üzere Türkistan coğrafyasında mücadele veren diğer Korbaşılar ile iletişim içinde olduğunu bilinmektedir.⁴³¹ Güçlenen Korbaşı birlikleri, Sovyet karşıtı direnişi yaygınlaştırırken, kolhozlara ve kamu kurumlarına yönelik eylemlerle halkın desteğini kazanmaya çalışmıştır.

⁴²⁹ A. Bademci, **1917-1934 Türkistan Milli....**, s.361-363.

⁴³⁰ Z.Altımoşova, *Kırgızistan'da Basmacı Hareketiyle...*, s.102.

⁴³¹ Z.Altımoşova, *Kırgızistan'da Basmacı Hareketiyle...*, s.100-101.

Sovyetler tarafından kurulan ve bireysel mülkiyete dayalı özel çiftliklerin yerini alma amacı taşıyan kolhozlara karşı direniş gösteren Korbaşılar, kamuya ait kurumlara saldırmış, depolar ve üretici birliklerini hedef alarak buralardan çeşitli ürünler elde etmişlerdir. Elde ettikleri ürünlerin bir kısmı ile ihtiyaçlarını karşılarken, diğer bir kısmını ise halka dağıtmışlardır. Oş şehrine bağlı beldelerden olan Kızıl-Kıya ve Kızıl-Car bölgelerindeki Korbaşı Hareketi Sovyet idaresi tarafından dağıtılırken, Canıbek Kadı'nın istiklal savaşçıları tarafından yürütülen hareket aktif bir şekilde devam etmiştir.⁴³² 1930 senesinde Oş şehrine yönetim kurulu araştırma yapmak için gelmiştir. Gönderilen kurulun amacı bu dönemde oldukça artan Korbaşı Hareketi'ne katılımın önüne geçmektir. Yönetim kurulu Korbaşı Hareketi'ne katılımın nedenlerinden bazılarını: vergi adaletsizliği, vergi alımı sırasında gösterilen baskıcı tavır, seçme ve seçilme haklarının elinden alınması, Sovyet devlet organlarında usulsüz çıkar sağlama girişimlerinin görülmesi olarak rapor etmiştir. Ayrıca, Korbaşı hareketine liderlik eden kişinin akrabaları da bu harekete sempati duymuştur.⁴³³ Zukhra Altymyshova bu durum hakkında Sovyetlerin arşiv belgelerinde ki bilgilere makalesinde şu şekilde yer vermiştir.

“Yoksulların Basmacı çetelerine gitmelerine, sıradan ve akrabalık sebeplerin önemli bir rolü bulundu: mesela, sosyal durumlarına göre ayırım yapmadan bize karşı (yani Sovyet hükümetine) mücadele eden tüm boylar (Basıg) vardı; eğer biri basmacı çetesine girip, çeteni yöneten korbaşı olursa sosyal statüleri ne olursa olsun akrabaları (kardeşleri vb.) kendilerini basmacı saflarında buluyorlardı.”⁴³⁴

1931 yılında Sülüktü beldesi çevresinde beş Korbaşı grubunun aktif olduğu bilinmekte olup, Gaib Pansad'ın vefatıyla Özkend'deki olaylar sona ermiştir. Bu dönemde Canıbek Kadı, Doğu Türkistan'ın Hotan bölgesinde bulunurken, Doğu Türkistan'da Çin ve Rus yayılcılığı arasında gözle görülür bir rekabet oluşmuştu. Canıbek Kadı'nın kapısında daimi gardiyanlar bulunuyordu. Kadı, Çin polisi tarafından Doğu Türkistan Türklerine karşı gerçekleştirilen zulmü kabullenemiyordu. Gözetim altında tutulmak onu oldukça rahatsız etmişti. Bu durumun farkına varan M. Niyaz Âlem, Canıbek Kadı'yı kurtarmak amacıyla Çin yetkililerine başvurarak, Kadı'nın

⁴³² Z.Altymyshova, *Kırgız Basmacı Lideri Canıbek...*, s.366.

⁴³³ Z.Altımışova, *Kırgızistan'da Basmacı Hareketiyle...*, s.104.

⁴³⁴ Z.Altymyshova, *Kırgız Basmacı Lideri Canıbek...*, s.363.

Eskişehir’de yaşamasına izin verilmesini istedi. Çin yetkilileri, M. Niyaz’ın isteğini ev hapsi koşuluyla kabul etti. Bu doğrultuda Kadı, Hoten bölgesinden Eskişehir’e getirildi.

1930’lu yılların başında, Doğu Türkistan’da yayılmacı Çin’e karşı milli hareketler oldukça güçlenmişti. 1932 sonbaharında, M. Niyaz Alem ve yeğeni Abdullah Ahun, Canıbek Kadı’yı ziyaret etme fırsatı bulmuş ve ona Kumul’da isyan çıktığını, bağımsızlık bayrağını açan Hoca Niyaz Hacı’nın çevrede kontrolü sağladığını haber vermişlerdi. Bu haber Canıbek Kadı’yı oldukça umutlandırmıştı. 22 Şubat 1933’te, Karakaş’ta da bağımsızlık hareketleri başlamıştır. M. Niyaz Âlem, Muhammed Emin Buğra, Abdullah Ahun, Nur Ahmed Bek milli mücadeleyi başarılı bir şekilde yöneterek, Karakaş’ı hâkimiyet altında almayı başarmışlardır. 28 Şubat tarihinde ise başta Hotan bölgesi ve Canıbek Kadı’nın bulunduğu Eskişehir istiklal savaşçıları tarafından hâkimiyet altına alınmıştır. İstiklal savaşçıları Canıbek Kadı’yı vakit kaybetmeden mücadelelerine dâhil etmişleridir. M. Emin Buğra, Yenişehir’in kuşatmasında Canıbek Kadı’yı danışman olarak atamıştır. Uzun bir aradan sonra Canıbek Kadı tekrar mücadele etmeye başlamıştır. Hoten zaferinden sonra, yönetici olarak atanan Ş. Mansur, Canıbek Kadı ile birlikte hareket etmeye başlamıştır. Sonuçta Guma ve Kargalık kentlerinin düşman işgalinden arındırılmasında Canıbek Kadı önemli rol oynamıştır. 14 Nisan 1933 tarihinde Yarkend Eskişehir’inin kontrol altına alınmasında, Yarkend Yenişehir’nden Çinlilerin çıkarılmasında Canıbek Kadı oldukça etkili olmuştur. 13 Haziran’da Yarkend tamamen istiklal savaşçılarının kontrolüne girerken, Canıbek Kadı ailesini buraya taşımıştır. 1933’ün sonunda, Doğu Türkistan’da geniş çaplı bir isyan hareketi başlamıştır. Milli ayaklanma, zaferle sonuçlanmış ve 11 Kasım’da Milli Hükümet kurulmuştur. Eş zamanlı yapılan toplantıda Hoca Niyaz Hacı Cumhurbaşkanı, Sabit Damolla Başbakan seçilmiştir. Canıbek Kadı’nın milli mücadeleyi yürüten askerlerinden bir kısmı orduda önemli görevlere getirilmiştir. 1934’te Çin ile Rusya’nın işbirliği sonucu Doğu Türkistan Milli Hükümeti dağıtılmıştır. Bu gelişmenin ardından, Canıbek Kadı, 1,5 yıl daha bölgedeki mücadelesine devam etmiştir. Mayıs 1936’da Pamir’e geçtikten 6 ay sonra, Balhans yolu üzerinden günümüz Pakistan’ındaki İşkaman şehrine yerleşmiştir ve burada Race Babacanmeter’in misafiri olmuştur. Ancak, 1937 Mayıs ayında aniden hastalanarak 69 yaşında vefat etmiştir.⁴³⁵Canıbek Kadı’nın vefatı, bölgedeki direniş hareketleri açısından önemli bir kayıp olarak

⁴³⁵ A. Bademci, **1917-1934 Türkistan Milli....**, s.363-366.

değerlendirilmiştir. Korbaşı Hareketi'nin geniş coğrafyalara uzanmasına karşı alınan önlemler neticesinde, hareket Kırgızistan'da da tesirini yitirmiştir. Fakat bu tedbirler, milli bağımsızlık savaşı olan Korbaşı Hareketi'nin önemini ve Sovyet idaresinin bu direnişten çekindiğini net bir şekilde göstermektedir.⁴³⁶ Kırgızistan'da Korbaşı Hareketi'nin önüne geçmek adına Sovyet idaresi tarafından bazı önlemlere aşağıda yer verilmiştir:

- Kırgızistan bölgesinde yaşayan konar-göçer Türkleri Sovyet vatandaşı yapmak ve sosyalist düzene sokmak amacıyla yaz aylarında kısa vadeli “Yayla Sovyeti” kurulmasına karar verilmiştir.
- 1930 senesinde Oş şehrindeki köy yönetiminde belirli kararlar almak, köy işlerini düzenlemek ve köylüler arasında dayanışmayı sağlamakla görevli köy meclisleri birleştirilerek soy ve aşiret bağları koparılacak istenmiştir.
- Yönetim kurulu tarafından oluşturulan rapordan yola çıkarak zirai vergi, gayri resmi vergi ve suçlar konusunda düzenlemeye gidilirken, yerli erzak alım ve satımı teşvik edilmiştir.
- Celal-Abad, Özgen, Bazar-Korgon, Alay-Gülçö gibi beldelerin köy yönetiminde yer alacak kadro için erken seçim yapılarak yabancı unsurlardan arındırılmış, Kızıl-Car, Ketmen-Töbö ve Nookat beldeleri ile Kızıl-Kıya, Sülüktü illerinde Korbaşı Hareketini destekleyen kişiler ile sosyal yapıya uyum sağlayamayan veya bu yapıdan dışlanan bireylerin görevlerine son verilmiştir.
- Ekonomik ve ticari faaliyetlerin geliştirilmesi adına merkeze uzak konar-göçer bir yaşam süren topluluklara yönelik mal dağıtım organizasyonu kurulmuştur.
- Oş şehir merkezi ve ilçelerindeki kamu kurum ve kuruluşlarına, Korbaşı Hareketini sonlandırmak adına çalışmalar yürütme görevi verilmiştir. Bu çalışmalar özellikle yoksul halk arasında Korbaşı Hareketine karşı ideolojik ve siyasi görüşlerin yayılması ile gerçekleşecektir. Yoksul halk arasında bu düşüncelerin yayılması için yaz kursları açılmıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin ekonomik olarak iyiye gittiğinin duyulması adına dağlık bölge sakinlerinden bir grubun, zirai ve endüstri bakımından gelişmiş bölgelere gezi düzenlemesi için bir bütçe ayrılması gündeme gelmiştir.

⁴³⁶Ayşe Şener, “Sovyet Dönemi Kırgız Romanında Basmacı Hareketi”, **Folklor/Edebiyat**, 2023/29(113),s. 179-200.

- Bölgesel problemlerin çözümü, devlet hizmetlerinin ve bölgesel ekonominin düzenlenmesi için görev yapacak olan Yerel Sovyetlerin seçimi öncesinde, Oş şehrinin beldesi olan Aravan-Bura’da 2, Özgen beldesinde 1 adet “Milli Türk Yerleşim Kurulu”,olarak isimlendirebileceğimiz kurumun oluşumu için çalışmalara başlanmıştır.
- Yoksul kişilerin seçme ve seçilme hakkı iade edilirken, Kulak olarak suçlama özellikleri, daha esnek ve hafifletilmiş bir şekilde yeniden değerlendirilmiştir.
- Sovyet idaresi Kırgızistan’ın güney bölgelerinde artan Korbaşı Hareketine karşı halkın desteğini kazanmak adına toplumsal ve kültürel faaliyetlerini artırmıştır.
- Kızıl Ordu’da görev yapan askerlerin mücadelelerini kararlılıkla sürdürmesi için mali yükümlülüklerde indirim sağlanırken, Korbaşı Hareketine karşı başarı gösteren askerler maddi olarak ödüllendirilmiştir.
- Mücadelelerini dağlarda yürüten Korbaşılara karşı, dağlarda yaşayan konar-göçer topluluklar için köy hayatına geçiş çalışmaları yapılmıştır.
- Kırgızistan Halk Komiserler Kurulu’nun parti şubesi, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ve köy memurlarının motivasyonunu artırılması için memur maaşlarını artırmak, uzak beldelerde ki iletişim altyapısını geliştirmek ile görevlendirilmiştir.⁴³⁷

3.3.1.Kırgızistan’da Yenilikçi Eğitim ve Milli Uyanış

II. Katerina iktidarı döneminde, Rus idaresinin Müslüman nüfusa karşı uyguladığı politikalarda önemli değişimler ve dönüşümler yaşanmıştır. Rus İmparatorluğu’nun politik ve ekonomik faydasını gözeten II. Katerina ve yönetimi, Müslüman nüfusa ve Rus vatandaşı olmayan kişilere yönelik daha hoşgörülü bir politika yürütmeye çalışmıştır. II. Katerina, Rus İmparatorluğu’nun genişlemesi ve çok uluslu bir yapıya sahip olması sebebiyle, Müslüman topluluklara daha fazla tolerans göstermeyi siyasi bir hamle olarak görmüştür. Böylece Müslüman nüfusun sempatisini kazanacak ve Müslümanların yaşadıkları topraklarda direnişi azaltacak, ticaret yollarının güvenliğini sağlayarak otoritesini güçlendirecektir. Bu dönemde Müslümanların kendi inancı ve kültürel yapılarını koruyabilmeleri için bazı kurumsal düzenlemeleri yapmalarına izin verilmiştir. 1788 senesinde Rusya’nın hâkimiyeti

⁴³⁷ Z.Altınışova, *Kırgızistan’da Basmacı Hareketiyle...*, s.106-107.

altındaki Müslümanlar merkezi dini yönetim düşüncelerini Orenburg’da icra etmişlerdir. Dolayısıyla Çarlık Rusya’nın hâkimiyeti altındaki Müslümanlar, dini eğitim işlerini daha rahat bir şekilde sürdürmeye başlamışlardır. Ticari faaliyetler yürüten Tatarların yanında, Tatar din adamları da dini eğitim ile başlayan eğitimi yaymak adına bölgeyi ziyaret etmeye başlamışlardır. Tatar din adamlarının ziyaretleri, bölgedeki Kırgızlar arasında eğitimin yayılmasını sağlamıştır. Rus yönetimi ise açtığı okullar aracılığıyla kontrol altına aldığı toplumları asimile ederek Ruslaştırmayı amaçlamıştır. Yerleşik toplumlarda asimile politikası daha yavaş gerçekleşeceğinden, bu politika konargöçer yaşam süren Kırgız ve Kazak Türkleri üzerinde uygulamaya konulmuştur.⁴³⁸

Bu durum, bölgedeki aydınları ve din adamlarını, toplumun kimliğini koruyabilmek adına yeni bir mücadeleye yönlendirmiştir. Rusya’nın hâkimiyeti altındaki Müslümanların, bilgisizlik ve katı gelenekler nedeniyle Rus yönetiminin baskısına maruz kaldığını düşünen aydınlar, bu sorunları çözmek için farklı yollar aramaya başlamışlardır. XIX. yüzyıldan itibaren Tatar-Kazan bölgesinde ortaya çıkan Ceditçilik hareketine mensup kişiler, İslam’ın ve mevcut kültürel mirasın, yaşanan dönemin koşulları doğrultusunda yeniden yorumlanması gerektiğini savunmuşlardır. Dini düşüncenin çağın gereklerine uygun hale getirilmesi için öncelikle eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesi gerekmiştir.⁴³⁹ Bu doğrultuda, eğitim ve kültüre yönelik reformlar hayata geçirilerek toplumun bilinçlenmesi hedeflenmiştir.

Rus idaresinin Türk dünyasında uyguladığı asimilasyon politikalarına karşı harekete geçen ilk isim, Ceditçilik akımının kurucusu ve ömrünü Türkçülük mücadelesine adanmış bir isim olan İsmail Gaspıralı olmuştur. Açmış olduğu Usul-i Cedit okulları ve bu okullarda kullanılması için hazırladığı eğitim materyalleri ile Türk milletinin ümidi olan Gaspıralı, yaymış olduğu düşünceler ve gerçekleştirmiş olduğu faaliyetler ile Türkistan coğrafyasında Türklük bilincinin yeniden kazanılması için mücadele etmiştir. İsmail Gaspıralı 1892 senesinde kaleme aldığı mektupta, Türkistan’da eğitim veren Müslüman okullarının düzenlenmesi adına önerilerini

⁴³⁸ Güldana Murzakulova, “İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan’da Ceditçilik Hareketi”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2014/11(4), s.268-283.

⁴³⁹ İbrahim Maraş, “Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)”, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002, s.36-38’den aktaran Mederbek Kadyrov, “Kırgızistan’da Ceditçilerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri”, **Dini Araştırmalar**, 2014/17(45), s. 159- 172.

Türkistan bölge sorumlusu olan Baron A. B. Vrevskiy ile paylaşmıştır. Ancak Gaspıralı tarafından kaleme alınan mektup, dikkate alınmamıştır. Bu duruma kayıtsız kalmak istemeyen İsmail Gaspıralı, düşüncelerini bölgede yayabilmek, kendisi gibi Türklük bilincine sahip kişiler ile tanışıp iletişime geçmek, Tercüman isimli gazetesini ve Usul-i Cedid okullarını bölgede hâkim kılmak amacıyla, ilki 1893 ikincisi 1908 olmak üzere Türkistan coğrafyasına ziyaretlerde bulunmuştur. Bu ziyaretler onun Türkistan coğrafyasının sosyal, siyasi ve iktisadi durumu hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamıştır. Bu ziyaretler sırasında Türkistan'ın ileri gelen aydınları ile de tanışma ve görüşme fırsatı bulmuştur. 1907 senesinde İsmail Gaspıralı ile görüşen Mahmut Hoca Behbudi, Gaspıralı'nın düşüncelerini benimsemiş ve Fergana bölgesine yapmış olduğu ziyarette bölgedeki diğer yenilikçi aydınlar ile yeni usul hakkında görüşmeler gerçekleştirmiştir.⁴⁴⁰

Yeni usul eğitim veren okulların açılması ve fen bilimleri gibi dünyevi derslerin müfredata eklenmesi, bazı kesimler tarafından dini ve kültürel yapıya bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu nedenle yeni eğitim anlayışı toplum içinde çeşitli engellerle karşılaşmıştır. Bu engellerin başında, geleneksel düzeni korumak isteyen muhafazakâr kesimin tepkisi yer almaktadır. Eski yöntemleri savunan bu grup, genellikle medrese eğitimi almış din adamları, şeyhler ve dervişlerden oluşmuştur. Onlara göre, İslam'ın sağladığı manevi birlik, Rusya egemenliği altındaki Türklerin kültürel kimliğini korumasına yardımcı olmuştur. Bu nedenle, yeni okullarda fen bilimleri gibi dünyevi derslerin okutulması, toplumun asimilasyona uğrayacağı endişesini doğurmuştu. Dolayısıyla muhafazakâr kesim, Usul-i Cedid hareketine karşı çıkmış, bu eğitim sisteminin topluma zarar vereceğini savunmuş ve destekçilerini yetkililere şikâyet etmekten çekinmemiştir. Usul-i Cedid okulları yalnızca toplumsal tepkilerle değil, aynı zamanda ekonomik zorluklarla da mücadele etmek zorunda kalmıştı. Rus idaresi, bu eğitim kurumlarının açılmasına doğrudan karşı çıkmamış ancak onları resmi statüye kavuşturmamış ve herhangi bir mali destek sağlamamıştı. Dahası, yetkililer istedikleri zaman farklı gerekçeler öne sürerek bu okulları kapatma yetkisine sahipti.⁴⁴¹

Usul-i Cedid okulları, hem toplumsal hem de ekonomik zorluklarla karşılaşmalarına rağmen, Rusların asimilasyon politikalarına karşı bir tepki olarak

⁴⁴⁰ G.Murzakulova, *İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan'da ...*, s. 270-271.

⁴⁴¹ N. Devlet, **Rusya Türklerinin...**, s.53

Türkistan coğrafyasındaki Kırgız bölgelerinde hızla yayılmaya devam etmiştir.1917 yılında Türkistan coğrafyasındaki Usul-i Cedid okullarının sayısının 100'e yaklaştığı bilinmektedir.⁴⁴² Bu okullardan 30'a yakını ise Kırgız coğrafyasında bulunmaktadır.⁴⁴³ Abdullah Vapahov, Tokmak'ta Kırgızistan'daki ilk Cedid okulunu açmıştır.⁴⁴⁴ Kırgızların yaşadığı bölgelerde açılan bu okullarda Tatar ve Başkurt kökenli öğretmenler eğitim vermiştir. Bu süreçte Galiya ve Hüsniye isimli medreseler ise yenileşme ve çağdaşlaşma anlamında oldukça önemli bir rol oynamıştı. Oş şehrine bağlı Kurşab bölgesi idarecisi Eralı Binbaşı, büyük ve gelişmiş şehirlerden biri olan Taşkent bölgesinden Gulam Zafariy isimli öğretmeni, eğitim vermesi için bölgeye getirerek yenilikçi eğitimi anlayışını yaymaya çalışmıştır. Kırgızların yaşadıkları coğrafyada geleneksel eğitim veren birçok okul, Usul-i Cedid okullarını örnek alarak modern eğitim veren okullara dönüşmüştür. Özgen bölgesinde Molla Rahim ve Molla Fahreddin'in sahip olduğu eğitim kurumu bu duruma örnek gösterilebilir. 1910 senesinde coğrafi konum olarak Kırgızistan'ın kuzeyinde ve Kazakistan'ın güneyinde yer alan Çüy Vadisinde, 16 adet yenilikçi anlayışa sahip Usul-i Cedid okulunun bulunduğu bilinmektedir. Bişkek'te modern eğitim veren 14 okulun 3 tanesi kız öğrenciler için ayrılmıştır. Kemin Vadisi olarak bilinen Çong Kemin ve Taldı Bulak bölgesinde birer adet okul, modern tarzda eğitim vermekteydi. Yine aynı yıl Fazılbek Kasımov tarafından Oş şehrinde modern eğitim veren 2 adet Usul-i Cedid Okulu açılmıştır. Usul-i Cedid okulları Karasuu, Korgon, Töbö gibi birçok bölgede faaliyete geçirilmiştir.⁴⁴⁵

Kırgızistan'da açılan yenilikçi okullar, milli düşüncelerin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu okullar, yalnızca eğitim alanında değil, aynı zamanda kültürel ve toplumsal hayatta da köklü değişimlerin öncüsü olmuştur. Cedidciler, toplumsal yapıyı dönüştürmenin yanı sıra manevi hayatı da güçlendirmeyi amaçlamış ve bunu, geleneksel din anlayışının yeniden yorumlanmasıyla mümkün görmüşlerdir. Bu doğrultuda, modern eğitim yöntemlerini benimseyen okullar açarak basın-yayın faaliyetlerine önem vermiş, gazete ve dergiler çıkarmış, fen bilimlerine yönelik ders kitapları yayımlamışlardır. Hareketin öncüleri, milli şuuru oluşturma hedeflerine

⁴⁴² G. Murzakulova, *İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan'da ...*, s.272.

⁴⁴³ M.Kadyrov, *"Kırgızistan'da Cedidçilerin..."*, s.167.

⁴⁴⁴ N. Devlet, **Rusya Türklerinin...**, s.149

⁴⁴⁵ G. Murzakulova, *İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan'da ...*, s.272- 273.

ulaşabilmek için dini eğitimin yanı sıra pozitif bilimlerin de müfredata dâhil edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.⁴⁴⁶ Bu çerçevede, eğitimin sadece dini bilgilerle sınırlı kalmaması gerektiğini vurgulayarak, farklı bölgelerde yeni müfredatlar oluşturulmuşlardır. Bu duruma örnek teşkil etmesi açısından 1902 yılında Kırgızistan'ın güneyindeki Tokmok şehrinde kurulan Ekbaliya Medresesi'nin eğitim müfredatı şu şekilde düzenlenmiştir:

İlk sınıf, bir yıl süren eğitim dönemiyle başlamış ve bu süreçte öğrencilerin temel okuma ve yazma becerilerini kazanmaları için özel bir çaba gösterilmiştir. Bu amaçla, ünlü Tatar Cedidcisi Hadi Maksudi'nin yazdığı Muallim Evvel ve Muallim Sani adlı kitaplardan faydalanılmıştır. Bu kitaplar, öğrencilere okuma ve yazma becerilerini kazandırmak amacıyla hazırlanmış eserlerdir. Öğrenciler, bu kitaplar aracılığıyla harfleri ve kelimeleri öğrenmiş, yazma becerilerini geliştirmiştir. Eğitim programında okuma ve yazma derslerinin ardından, öğrencilerin genel kültür ve dini bilgi seviyelerini artırmaya yönelik dersler verilmiştir. Bu derslerde okutulan kitaplar arasında, Rızaeddin Fahreddin'in Terbiyeli Çocuk adlı eseri öne çıkmaktadır. Bu eser, çocuk eğitimi üzerine bir kaynak olup, öğrencilere aile terbiyesi, ahlaki değerler ve toplumsal sorumluluklar hakkında bilgiler sunmuştur. Aynı zamanda İbadat İslamiyya adlı esere de Usul-i Cedid okullarında yer verilmiştir. Bu eser ile öğrenciler, İslam dininin temel ibadetlerini öğrenmiş ve bu ibadetlerin nasıl yerine getirileceği konusunda eğitim almışlardır. Bu derslerin yanında, öğrencilerin analitik düşünme yeteneklerini geliştirmek amacıyla matematik derslerine de yer verilmiştir. Öğrencilere 100'e kadar olan sayılar öğretilerek, temel hesaplama bilgileri kazandırılmaya başlanmıştır.

İkinci sınıf, bir yıl süren eğitim süreciyle devam etmiştir. Bu sınıfta öğrencilere, İslam inançları ve hareketler ile yazı yazma becerileri, temel aritmetik ve dört işlem öğretiliyordu. 1000'e kadar olan sayılarla yapılan bölme, çarpma, toplama ve çıkarma işlemleri de ders kapsamına alınmıştı. Anadil olarak Türkçe okuma dersinde ise Zubairov'un "Raabar-i Sıbyan" adlı eseri temel alınarak eğitim verilmekteydi. Ayrıca bu sınıfta, Peygamberler Tarihi, Tecvit ve Coğrafya gibi dersler de müfredata dâhil edilmiştir.

⁴⁴⁶ M.Kadyrov, "Kırgızistan'da Cedidçilerin...", s.160-162.

Üçüncü sınıf, diğer sınıflardan farklı olarak iki yıl süren bir eğitim süreciyle devam etmekteydi. Bu sınıfın müfredatında, yazım kurallarına uygun şekilde yazı yazma, Kur'an-ı Kerim Tecvidi, Dinî Zaruret, İslam Tarihi, Arap Dili, Coğrafya, Mantık, Üslup Bilgisi, Arap Edebiyatı, Aritmetik, Geometri ve Sağlık dersleri yer almaktaydı. 1914 yılında ise medresenin eğitim programı güncellenerek Anatomi, Rusya Coğrafyası gibi dersler de eklenmiştir.

Görüldüğü üzere, Usul-i Cedid okullarının müfredatı, geleneksel eğitim yöntemlerinin ötesine geçerek öğrencilerin hem dini hem de dünyevi alanlarda bilgi edinmelerini amaçlamıştır. 1912 yılında, Bişkek'te Cedid okulları öğretmenlerinin katıldığı bir toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantıda, Usul-i Cedid okullarındaki eğitim yöntemlerinin geliştirilmesi ve tüm okullar için ortak bir ders programı oluşturulması hedeflenmiştir.⁴⁴⁷

Kırgız coğrafyasında modern eğitim veren Usul-i Cedid okulları Tatar öğretmenler tarafından hayata geçirilmiş,⁴⁴⁸ bu okulların devamlılığını ise Kazan ve Ufa gibi bölgelerde eğitim alıp vatan toprağına dönen gençler sağlamıştır. 1912 senesinde çıkarılan Tacik kökenli öğretmenlerin Kırgızistan'da öğretmenlik yapmasını engelleyen yasa,⁴⁴⁹ Usul-i Cedid okullarından mezun olan bölge gençlerinin önünü açmıştır. Kırgız gençleri vatanlarına hizmet etmek adına, dünyanın dört bir yanına dağılarak eğitimlerini tamamlamış ve ülkelerine dönmüşlerdir. Bu eğitim süreci, Kırgız gençlerinin kendi topraklarında modern eğitim kurumları kurma yolunda attıkları önemli adımların temelini oluşturmuştur.

Modern yöntem ile eğitim veren Usul-i Cedid okullarının, Karakol şubesinde eğitimini tamamlayan Aldaş Moldo'nun, 1905 yılının sonlarına doğru Kırgızistan'ın Isık Göl bölgesinde, Çetigöz beldesine bağlı olan Sarıcon yaylasında taşınabilir bir okul oluşturarak, çocuk ve gençlere rehberlik ettiği bilinmektedir.⁴⁵⁰ Eğitim faaliyetlerini seyyar okullarda yürüten Aldaş Moldo gibi milliyetçi aydınlar sayesinde, Kırgız coğrafyasında okuryazar oranı artmıştır. Kırgız Türklerinin kendi dillerinde eğitim

⁴⁴⁷ M.Kadyrov, "Kırgızistan'da Cedidçilerin...", s.164.

⁴⁴⁸ N. Devlet, **Rusya Türklerinin...**, s.147.

⁴⁴⁹ Tümen Somuncuoğlu, "19. Asır Sonu 20. Asır Başlarında İdil Boyu Tatarlarının Türkistan'daki Faaliyetleri", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 2008/ 8(2), s.87-101.

⁴⁵⁰ G. Murzakulova, *İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan'da...*, s.273.

almasının önemini bilen Aldaş Moldo, Arap harflerini kullanarak Kırgız dilini yazıya dökmek amacıyla Kırgız alfabesi oluşturmuştur.⁴⁵¹ Aldaş Moldo'nun amacı Kırgız dilinin yazılı hale gelmesi, korunması ve kullanılmasının sağlanmasıdır. Anlaşılacağı üzere Usul-i Cedid okullarında eğitimini tamamlayan gençler, ileriki yıllarda bu okullarda eğitim vermeye başlamış, İsmail Gaspıralı'dan aldıkları mirasın savunucusu olmuşlardır. Aldaş Moldo'ya ait eserler arasında “Şayloo Seçim” adlı şiirde, idareciler arasındaki mücadeleler ele alınırken, bu çatışmaların halk üzerinde yarattığı karışıklık vurgulanmaktadır. Aldaş Moldo'nun 1912'de kaleme aldığı “Barakan Hakkında Beyan” ve 1914'te yazdığı “Hal Zaman” adlı eserlerinde ise, Rus hâkimiyeti altındaki Kırgız halkının durumu incelenmektedir.⁴⁵²

Aldaş Moldo'nun eserlerinde ele alınan toplumsal meseleler, dönemin aydınları arasında eğitimin ve bilinçlenmenin önemini daha da belirgin hale getirmiştir. Kırgızlar arasında eğitimini tamamlamış bilgili, görgülü, kültürlü kişiler “Moldoke” sözcüğü ile ifade edilmiştir. Moldoke unvanına sahip ilk Kırgız olan İşenaalı Arabayev, ilköğretimini Tokmak'ta tamamladıktan sonra eğitim almak için öğretmenlerinin de teşvikiyle İstanbul'a gelmiştir. Tokmak'ta bulunduğu süreçte yurtdışında eğitim almak için iş hayatına atılan İşenaalı Arabayev, imamlık ve hocalık görevini yerine getirmiştir.⁴⁵³ Tercüman gazetesinden edindiği bilgileri kitap haline getiren Arabayev, öğrencilerine bu kitabı dağıtarak yenilikçi eğitime hizmet etmiştir.⁴⁵⁴ Eğitim faaliyetlerinde kullanılan kitapların daha düzgün ve yenilikçi bir şekilde kaleme alınması gerektiğini düşünen Arabayev ve arkadaşı Hafız Sarsekeyev, 1911 senesinde “Alifba Yaki Töte Okuu” isimli kitaplarını yayınlamışlardır. Yenilikçi eğitim sistemine uygun olarak kaleme alınan eser, Galiye medresesinde eğitim veren öğretmen ve öğrencilerin beğenisine sunulmuştur. Öğretmen ve öğrencilerin onayını alan eser Karimov, Husainov ve K. isimli yayınevinde hayata geçirilmiştir. Kırgızca dilinin kelime dağarcığı ve grammer kurallarını içeren, yazılı ve basılı olarak yayımlanmış ilk eser olma özelliğinin yanında, Kırgız tarihi hakkında da bilgi vermektedir. Bu eser güncel eğitim müfredatına, yöntemlerine ve standartlarına uygun olarak hazırlanmıştır.

⁴⁵¹ Ezgi Karşı, “Kırgız Edebiyatına Yansıyan Ceditçilik Hareketi”, *Türkoloji*, 2020/ (103), s.80-98.

⁴⁵² E.Karşı, *Kırgız Edebiyatına...*, s.90.

⁴⁵³ G.Murzakulova, *İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan'da ...*, s.274-275.

⁴⁵⁴ Ebubekir Güngör, **Bozkırda Bir Ceditçi Kırgızistan'ın Rehberi Moldoke İşenaalı Arabayev**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s.47'den aktaran G.Murzakulova, *İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan'da ...*, s.275.

Toplamda 74 ders saati ve 52 sayfa içerikten oluşturulmuştur. Harflerin anlatımı yapıldıktan sonra, 34 derslik okuma alıştırmaları yapılmıştır.⁴⁵⁵ Okuma alıştırmalarının içeriği Türk kültürü ve bozkır yaşamı çevresinde gelişmiştir. Bu metinlerin kazanımları arasında ideal bir bireyden beklenen dürüstlük, iyilik, çalışkanlık gibi birçok davranış bulunmaktadır. Eserde eğitici ve öğretici metinlerin yanında atasözlerine de yer verilerek, çocukların atalarının tecrübesinden yararlanmaları sağlanmış ve ataları ile olan bağları güçlendirilmiştir. Bunun dışında 1912’de, harflerin yazılışını gösteren “Cazuu Örnekleri” adlı eser yayımlanmıştır. Okuma ve yazmayı hızlı bir şekilde öğretmesi nedeniyle bu kitap, Kırgız ve Kazak halkı arasında yoğun bir ilgi görmüştür.⁴⁵⁶ Kırgız dilinin doğru ve anlamlı kullanılması için dildeki ses, sözcük ve cümle yapılarını düzenlemek isteyen Arabayev, “Kırgız Alippesi” isimli eserini oluşturmuştur.⁴⁵⁷ Kitabın önsözünde şu ifadeye yer verilmiştir: “*Bir millet, kendine ait bir dil olmadan millet olamaz. Kendi yazı dili bulunmayan bir milletin, bilgi ve medeniyet açısından geri kalacağı kesindir... Genç nesillere, kendi dillerinde kitaplar aracılığıyla eğitim verilmesi gerekmektedir*”⁴⁵⁸ bu ifadeler, yazarın halkının eğitime verdiği büyük değerin önemli bir kanıtıdır.

İşenaalı Arabayev, İstanbul’da 6 ay eğitim görmüş daha sonra, İzmir, Beyrut, Mekke ve Medine’ye ziyaretlerde bulunmuştur. Eğitime devam etmek üzere geldiği İstanbul’da devrimci hareketlerle ve ideolojilerle ilgilenmeye başlamıştır. Devrimci düşüncelerin merkezi konumunda bulunan Petersburg bölgesinden gelen metinleri okuyarak, devrimci düşüncenin dünyasına adım atmıştır. İktidarın bu durumu haber almasıyla Arabayev, göz hapsine alınmıştır. Bu durumdan rahatsız olan İşenaalı Arabayev, Orenburg bölgesine gitmiştir.⁴⁵⁹ Bu süreç, onun Rus yönetimine karşı olan tutumunu ve bağımsızlık mücadelesine olan sadakatini daha da pekiştirmiştir. Arabayev, 1933 yılında Sovyet karşıtı Sosyal Turan Partisi’ne üye olmak, Pan-Türkçülük ve Pan-İslamcılık gibi 11 suçlamadan dolayı tutuklanmış, Taşkent’te hapis

⁴⁵⁵ Ebubekir Güngör, “Kırgız Matbuatının Ortaya Çıkmasında Ceditçiliğin Rolü”, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2016/ 5(3), s.387-400.

⁴⁵⁶ M.Kadyrov, “Kırgızistan’da Ceditçilerin...”, s.167.

⁴⁵⁷ G.Murzakulova, *İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan’da ...*, s. 279.

⁴⁵⁸ İşenaalı Arabayev, “**Kırgız Alipesi**”, Orto Asya Memlekettik Basmaka nası, Taşkent 1924, s. 1’den aktaran M.Kadyrov, “Kırgızistan’da Ceditçilerin...”, s.167

⁴⁵⁹ E.Güngör, **Bozkırda Bir Ceditçi Kırgızistan’ın Rehberi Moldoke İşenaalı Arabayev**, s.46-51.’den aktaran G.Murzakulova, *İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan’da ...*, s.274.

cezasına çarptırılmış ve burada hayatını kaybetmiştir.⁴⁶⁰ Ömrünü Türk toplumları ve Kırgız dilinin gelişimi için mücadele içinde geçiren Arabayev, köyde yaşayan çocuk ve gençlerin eğitimi üzerinde titizlikle durmuş, bilgi, eğitim ve kültürel içerik eksikliklerini kaleme aldığı kitaplar ile telafi etmeye çalışmıştır. Ana dilde eğitime oldukça önem veren Arabayev, Kırgız Kazak Türk lehçesindeki sözlü gelenek ürünlerini okuma yazma eğitiminde yardımcı materyal olarak kullanmayı amaçlamıştır. İşenaalı Arabayev öğrencilik yıllarında, “Aykap” isimli derginin yayın hayatına kazandırılmasında önemli rol oynamıştır. Maddi olanaklar bakımından zorluk çeken öğrencilere burs imkânı sağlayan Arabayev sadece Kırgız öğrencilere değil, Kazak öğrencilere de burs vermiştir. Türk toplumlarını bir bütün olarak gören Arabayev, yalnızca Kırgız topraklarında değil, gücünün yettiği her yerde milli bilinci uyandırmak için mücadele etmiş ve bu doğrultuda “Kazak” gazetesinde yazılar kaleme almıştır.⁴⁶¹

Başta Arabayev olmak üzere yenilikçi aydınların çabaları ile 1911-1914 seneleri içinde modern eğitim sistemine uygun 4 eser Kırgız Türk lehçesine uygun biçimde oluşturulmuştur. Bunlardan ilki: 1911 senesinde İşenaalı Arabayev tarafından hazırlanmıştır. Arabayev, Moldo Kılıç Şamırkanuulu’nun Zar Zaman isimli gazelinesi, Kıssa-i Zelzele ismiyle yeniden yayınlamıştır. Bu eser Koçkor’da gerçekleşen deprem sonrası Kırgızların yaşamış olduğu maddi ve manevi sıkıntıları anlatmaktadır.⁴⁶² Galiya Medresesindeki yenilikçi aydınlar ve öğrencilerin maddi desteğiyle çıkarılan eser, Arap alfabesi kullanılarak yayınevinde basılan ilk eser olma özelliğini taşımaktadır. Sonraki üç eser ise Arabayev tarafından kaleme alınan Alifba Yake Töte Okuu ile Osmonaalı Sıdikuulu’na ait Muhtasar Tarih-i Kırgızıya ve Tarih-i Kırgız Şadmaniye isimli iki eserdir.⁴⁶³ Bu eserlerden sonra 1924 senesine kadar Kırgız dilinde yazılmış eser bulunmamaktadır.⁴⁶⁴

Eğitim yoluyla toplumu bilinçlendirmeyi amaçlayan Kırgız yazarlar arasında yer alan Sıdık Karaçev, kaleme aldığı eserlerle bu sürece katkı sağlamıştır. 1918’de ilk şiirini Tatarca “Şura” dergisinde yayımlayan Karaçev, ilerleyen yıllarda “Kömek”

⁴⁶⁰ E. Asanov , “ *Kırgız Tarihi*”, **Kıskaç Ensiklopediya**, Bışkek 2003, s. 17 ’den aktaran M.Kadyrov, “*Kırgızistan’da Ceditçilerin...*”,s.168.

⁴⁶¹ G.Murzakulova, *İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan’da ...*, s.277.

⁴⁶² E. Güngör, *Kırgız Matbuatının Ortaya Çıkmasında...*, s.391-393.

⁴⁶³ E. Karslı, *Kırgız Edebiyatına...*, s.93.

⁴⁶⁴ E. Güngör, *Kırgız Matbuatının Ortaya Çıkmasında*, s..393.

gazetesinde yazar olarak görev almış, eğitim ve kültürel gelişimi destekleyen çalışmalara imza atmıştır.⁴⁶⁵ Yazarın Kırgız tiyatrosuna kazandırdığı ilk dramlarından “Borç” isimli oyun sahnelenmiştir. Ancak Rus idaresinin sansürü ile karşılaşan yazarın birçok eseri ortadan kaldırılmıştır.⁴⁶⁶ Bu tür baskılar yalnızca edebiyat ve tiyatro alanında değil, basın yayın hayatında da kendini göstermiştir. Nitekim Türkistan bölgesinde ilk yayınevi 1868 senesinde Rusya’nın askeri yönetimi tarafından Taşkent’te kurulmuştur. Bu durum, bölgedeki yayıncılık faaliyetlerinin uzun süre Rus kontrolünde kaldığını göstermektedir. Arap alfabesiyle baskı için gerekli kalıpların geç temin edilmesi, Türklerin basın yayın faaliyetlerini ve dolayısıyla toplumun eğitim sürecini geciktirmiştir. Gazete çıkarmak için uygun bulunmayan mevcut baskı makinesi yerine, 1869 senesinde yeni bir baskı makinesi alınarak Taşkent’e getirilmiştir. 28 Nisan 1870 senesinde ilk kez yayınlanan “Turkestanskiye Vedomosti” isimli gazetenin yanında “Türkistan Vilayeti” isimli gazete de yayın hayatına başlamıştır.

Kırgızlara ait ilk basılı eserlerin matbaanın geç gelmesi nedeniyle, Kazan ve Ufa gibi şehirlerde basıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁶⁷ Bu durum Rusya’nın hâkimiyeti altındaki Müslümanların, zor şartlar altında kültürel ve entelektüel üretim yaptıklarını göstermektedir. Öyle ki 1917 senesinde bile yenilikçi aydınların kâğıt bulmakta zorlandıkları kayıtlara geçmiştir. Bu süreçte Çarlık Rusya içinde yenilikçi aydınların eserlerini bastıkları bilinen 13 yayınevi bulunmaktadır. Bu yayınevleri de 1905 Rus Devrimi sonrasında hayata geçmiştir.⁴⁶⁸ Kazan ve Ufa şehirlerinde bulunan yayınevleri Türkistan coğrafyasında yaşayan Türklerin basın yayın faaliyetlerinin gelişiminde büyük rol oynamıştır. Bu dönemde, basın yayın faaliyetlerinin gelişmesiyle birlikte, aydınlar toplumun eğitimi ve kültürel bilinçlenmesi için büyük bir çaba sarf etmiş, bu çalışmalar hem eğitim alanında hem de toplumsal değişim sürecinde önemli bir rol oynamıştır.

Kırgızistan’da aydınların milli şuuru uyandırmak için göstermiş olduğu çaba sadece basın yayınıla sınırlı kalmamış, aynı zamanda siyasi, sosyal ve iktisadi alanlarda da etkili olmuş ve toplumun eğitimini şekillendiren bir dönüm noktası oluşturmuştur.

⁴⁶⁵ G.Murzakulova, *İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan’da ...*, s. 276-277.

⁴⁶⁶ E.Karlı, *Kırgız Edebiyatına...*, s.92.

⁴⁶⁷ G.Murzakulova, *İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan’da ...*,s.276.

⁴⁶⁸ E. Güngör, *Kırgız Matbuatının Ortaya Çıkmasında*, s..391.

Rusya'nın hâkimiyeti altındaki Müslüman Türkler, teşkilatlanarak Cedid okullarını desteklemiş ve eğitim yoluyla toplumsal gelişimin önünü açmışlardır. Bu süreç, aynı zamanda Türkçülük fikrinin doğmasına da zemin hazırlamıştır. Hatta İsmail Gaspıralı'nın düşüncesinden yola çıkarak eğitim faaliyetlerini destekleyecek, öğrenci ve öğretmenlere maddi ve manevi yardım sağlayacak bir vakıf olan Cemiyet-i Magarif 1870 senesinde Zaysan'da faaliyete geçirilmiştir. Cemiyet-i Magarif ile başlayan Rusya'nın hâkimiyeti altındaki Müslüman Türklerin birbirini desteklemek için kurduğu vakıfların sayısı 1915 senesinde 87'ye ulaşmıştır. Kimsesiz çocuklar üzerinde asimilasyon çalışmaları yapan Ruslara karşı, Oş şehrinde 1896 senesinde masrafları iş adamları tarafından karşılanan çocuk esirgeme kurumu kurulmuştur. Kırgızistan'da gerçekleşen yenileşme hareketleri ile kendini göstermeye başlayan milliyetçi düşünce, 1905 yılında yaşanan olaylar ile birlikte daha fazla güçlenmeye başlamıştır.⁴⁶⁹ Cedid hareketinin etkisiyle, Rusya'daki Müslümanlar, kendi aydınlarını yetiştirerek siyasi alanda söz sahibi olma yolunda önemli adımlar atmışlardır.⁴⁷⁰

Kırgızistan'daki milliyetçi aydınlar XX. yüzyılda bir araya gelip politik meseleler hakkında fikir alışverişi gerçekleştiriyorlardı. Bu toplantılardan bazıları Rus idaresi kayıtlarında “Gap” ve “Maşrap” olarak geçmiştir. Milli şuura kavuşan Kırgızistan halkı isteklerini açıkça ifade eden talep mektuplarını yönetim ile paylaşmaya başladılar. Bunlardan en bilineni ise Şabtan Cantayuulu'nun talep mektubudur. Bu mektupta 11 esas bulunuyordu. Bu esaslar arasında: Kırgız ve Kazaklar için dini yönetim ve eğitim işlerinin düzenlenmesi amacıyla ayrı bir müftülük kurulması, dini eğitim veren okullar ve Müslümanlık ile ilgili işlerin bu yeni müftülüğün yetki alanına bırakılması gibi esaslar yer alıyordu.⁴⁷¹ Böylece Kırgız ve Kazakların dini işlerinin bağımsız bir şekilde yürütülmesi sağlanacaktı. Bunun dışında siyasi temsil hakkının korunması, basın yayın faaliyetlerinin herhangi bir kısıtlama olmaksızın, özgürce yapılması ve toprak meselesi gibi konular yer almaktaydı.

Kırgızistan'daki milliyetçi aydınların politik meseleler hakkında yapmış olduğu toplantıların sonucunda Kırgız Türkleri, yerleşik hayata geçmeye teşvik edilmiştir. Böylece Türkler kendilerine ait olan topraklar üzerinde hâkimiyetlerini güçlendirecek

⁴⁶⁹ G.Murzakulova, *İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan'da ...*, s. 277.

⁴⁷⁰ N. Devlet, **Rusya Türklerinin...**, s.55

⁴⁷¹ G.Murzakulova, *İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan'da ...*, s. 277-278.

ve yayılcı güçlere engel olacaktır. Zamanla siyasi bir nitelik kazanan Cedidcilik hareketinin Kırgızistan'daki milliyetçi aydınları arasında bulunan: Şabtan Cantayuulu, Galiya Uzbekov, Yakub Sadırbaev, Kanat Ibikeuulu, Abdulaziz İgamberdiyev, Aziz Sadırbaev, Sıdık Kanjetaev gibi isimler Kırgız Türklerinin geleceği için mücadele etmişlerdir. Bu mücadele 21 Ekim 1910 tarihinde Kırgız ve Kazak Türk milletinin kanaat önderleri diyebileceğimiz önemli şahsiyetlerinin Uzunağaç'ta bir araya gelerek, Petersburg'a temsilci gönderme kararı almasıyla devam etmiştir. Ancak gönderilen bu elçilerin önü Rus idareciler tarafından kesilmiştir. Bu girişim başarısız olsa da, bölgenin geleceği için gerçekleştirilen toplantılar düzenli hale gelmiştir.⁴⁷² 1910 yılında Prejevalsk'ta çeşitli Müslüman toplantıları yapılmış ve Müslümanlar birlik olmaya davet edilmiştir. Taceddinov, Ekremtüreyev gibi kişilerin çabalarıyla, Prejevalsk'ta bir kütüphane ve hayır cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyetin üyeleri arasında Kırgızların yanı sıra Tatarlar ve Özbekler de yer almıştır. Cemiyet, kendi içinden seçtiği bir heyeti Baltabay'a, Tokmak'a ve Bişkek'e göndermiştir. Heyet, Tokmak'ta Yakusev ve Bişkek'te ise Şabtan Cantayuulu adındaki zenginlerle irtibata geçerek, buralarda kütüphane açılmasını sağlamıştır.⁴⁷³ Bu gelişmeler, Kırgız halkının kültürel ve eğitimsel alanda ilerleme kaydetmesine olanak sağlamış, aynı zamanda bölgedeki toplumsal bilinçlenmeyi desteklemiştir. Toplumsal bilinçlenmeye katkı sağlayan bir diğer önemli gelişme ise gazete yayıncılığının başlaması olmuştur.

Kırgız basın hayatının başlangıcında, 1914 yılında yayımlanan "Pişkek Yapağı" isimli gazete önemli bir yere sahiptir. Tatar asıllı Hodayev'in sahibi olduğu Progress yayınevinde basılan bu gazete, Kırgız basınının ilk örneklerinden biri olmuştur.⁴⁷⁴ Kırgız basınının gelişmesiyle toplum bilinçlenmiş, kültürel değerlerine sahip çıkmaya başlamıştır. Bu durum kültürel mirasın gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli bir adım olmuştur. Manas Destanı, Kırgız halkı için büyük bir kültürel mirastır. Destan üzerinde çalışmalarını yürüten İşenaalı Arabayev, 1922 senesinde Manas Destanı'nın ünlü anlatıcıları tarafından anlatılan bölümlerinin yazıya geçirilip arşivlenmesi talimatını vermiştir. Bu görev ise Miftakov ve Abdır Rahmanov'a verilmiştir.⁴⁷⁵ Bu çalışmalar, Kırgız kültürünün ve milli şuurunun korunması, güçlendirilmesi ve

⁴⁷² G. Murzakulova, *İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan'da ...*, s. 278-279.

⁴⁷³ N. Devlet, **Rusya Türklerinin...**, s.149

⁴⁷⁴ E.Karlı, *Kırgız Edebiyatına...*, s.89.

⁴⁷⁵ G. Murzakulova, *İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan'da ...*, s.280

yayılması adına zemini hazırlamıştır. İşenaalı Arabayev 7 Kasım 1924'te Kırgız dilinde hazırlanan "Erkin Too" isimli gazeteyi yayın hayatına kazandırarak Kırgız basınının gelişimine katkı sağlamıştır. ⁴⁷⁶Aynı yıl, İşenaalı Arabayev önderliğinde Kara Kırgız İlim Heyeti kurulmuş ve Arabayev bu heyetin başkanlığını yürütmüştür. Arabayev'in başkanlık sürecinde, yeni usulde eğitim verecek öğretmen yetiştirmek için kurslar açılmıştır. Kırgız halkının dilini, kültürünü ve edebi mirasını yaşatıp, halk ile buluşmasını sağlamak için çalışmalarına hız veren Kara Kırgız İlim Heyeti, bir senenin sonunda 13 eseri okuyucu ile buluşturmuştur. Bu gelişmelerin ardından, 1924 senesinde Kırgız ve Kazak aydınları tarafından Orenburg şehrinde bir toplantı daha gerçekleştirilmiştir. İşenaalı Arabayev'in katıldığı bu toplantı da Müslüman Türkler arasında ortak bir alfabe oluşturulması gerektiği gündeme getirilmiştir. Bu fikirdeki asıl amaç Türk toplumları arasında kültürel paylaşım ve iletişimi her alanda arttırmaktır. Anlaşılacağı üzere, İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünü yaptığı Cedidcilik hareketi, Kırgız halkının milli bilincinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Kırgızların dünyaca ünlü yazarı Cengiz Aytmatov'da Cedidcilik hareketinin eseridir. ⁴⁷⁷ Eserlerinde Türk kültürünü kusursuz bir şekilde yansıtan yazarın, babası Törökul Aytmatov Rus eğitim sistemi ile büyümüş, bilgili ve kültürlü bir devlet adamıydı. Kırgızistan'ın doğal kaynaklarını ve alt yapısını geliştirmek amacıyla çeşitli projeler ve faaliyetler gerçekleştiriyordu. 1937 senesinde Stalin yönetiminin ortaya koyduğu aydın katliamına uğramış ve hayatını kaybetmişti. Öyle ki mezarının yeri ancak eşi vefat ettikten sonra belirlenebilmişti. Eşi Nagima Aytmatova ise Tatar asıllı bir tiyatro sanatçısıydı. Kırgızistan'da gerçekleşen kadın hareketinin ise öncü isimlerindendi. Annesi ve babasının vermiş olduğu mücadele Cengiz Aytmatov'un güçlü duruşunun ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştı.

3.4.Kazakistan'da Türkçülük ve Alaş Orda Hareketi

Sömürgeci ve yayılcı bir siyaset izleyen Batı Avrupa, yaşanan Sanayi Devrimi ile askeri alanda gücünü artırmış, dünya üzerinde etki alanını genişletmeye başlamıştır. XIX. yüzyıl Batı Avrupa'nın yayılcı politikalarının doruğa ulaştığı bir dönemdir. Avrupa Devletleri, Asya, Afrika ve Amerika kıtalarında sömürgeler kurmuş,

⁴⁷⁶ E.Karlı, *Kırgız Edebiyatına...*, s.89.

⁴⁷⁷ G.Murzakulova, *İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan'da ...*,s.279- 280.

bu bölgelerin yeraltı ve yerüstü kaynaklarını ve istila bölgelerinin halklarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanmıştır. Batı Avrupa başta olmak üzere, ilerleyen dönemlerde Amerika'nın da içinde bulunduğu istilacılık siyaseti, XVI. yüzyılda başlayan Rusya'nın Türkistan coğrafyasını istilasını arka planda bırakmıştır. Rus işgalinden sonra Türkistan coğrafyasındaki Türk toplulukları, belirli bir düzen ve sınıflama içine alınarak ayrıştırılmıştır. Bu politikanın amacı, Türk topluluklarını bir şekilde bölmek, kontrol altına almak, kültürel ve toplumsal farklılıklar üzerinden ayrıştırarak yönetmektir. Kazakların çok eski dönemlerden itibaren Türk kültür dünyasında yer almaları, tarihsel kimliklerinin oluşmasında önemli bir rol oynamış, XV. yüzyılın sonlarından itibaren Kazak Hanlığı'nın kurulması ile de milli kimliklerinin tarihsel dayanağı oluşmuştur. Kazakistan'da milliyetçilik ve milli kimlik algısı, tarihi, etnik çeşitliliği ve milli bağımsızlık arzusunu dengeleyen karmaşık bir inşa sürecidir. Hem Rusların bölgede yürüttüğü siyasetin etkisi, hem de çok kültürlü yapının gereklilikleri, bu sürecin zorluklarını arttırmaktadır.⁴⁷⁸

Alihan Bökeyhan başta olmak üzere Kazak aydınları, dönemin ihtiyaçlarına uygun hareket edebilmek ve milli şuur oluşturabilmek amacıyla bir mücadele başlatmıştır. Bu mücadelede edebiyat ve siyaset, kilit rol oynamış ve sonucunda Kazak aydınlanması yaşanmıştır. Aydınlanma, bireylerin düşünsel olarak daha özgür ve bilinçli hale gelmesini sağlayan bir süreçtir. Bu süreç, toplumsal ve siyasi yapıları sorgulamayı, adalet, özgürlük ve eşitlik gibi değerleri tartışmayı içerir. Aydınlanma döneminin ardından ortaya çıkan eserler, bu değerleri topluma kazandırmayı ve bireylerde derin bir bilinç oluşturmaya amaçlar. Mir Yakup Dulat'ın "Uyan Kazak" adlı şiiri, bu bağlamda milli bilincin uyanmasına katkıda bulunan önemli bir eserdir. Şiirde:

"Gözünü aç, uyan Kazak, kaldır başını.

Boş yere ömrünü karanlıkta geçirme.

Din kötülenip, hâl harap olup toprak gitti.

⁴⁷⁸ Hikmet Demirci, "İlk Dönem Kazakistan Cumhuriyeti'nde Milliyetçilik ve Milli Kimlik 1991-2019", **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2020/17(1), s.321-342.

Kazağım şimdi yatmak doğru değildir”⁴⁷⁹

ifadeleri yer almaktadır. Anlaşılabacağı üzere şiir, Kazak halkına kimliklerini koruma ve özgürlükleri için mücadele etme bilincini aşılayarak, halkı uyanışa davet etmiştir. Konargöçer bir hayat tarzına sahip olan Kazak Türklerinde yazılı edebiyat ürünleri ise, Alaş Orda Hareketi temsilcilerinin ruhani lider olarak gördüğü Abay Kunanbayoğlu ile başlamaktadır. Onun düşünceleri, kendisinden sonraki tüm Kazak aydınları üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Doğu’nun klasik filozofları ve Batılı Rus düşünürlerinden ilham alan Abay, Kazak bozkırında göçebe yaşayan halkı bilinçlenmeye, sorgulamaya ve gelişmeye teşvik etmiştir. Onun şiirleri, Bökeyhan’ın çabalarıyla ölümünden sonra 1909’da Petersburg’da yayımlanmıştır.⁴⁸⁰

Rusya’nın istilası ve yaşadığı acılar, ortaya konulan edebiyat ürünlerinin içeriğini de değiştirmiştir. Kaleme alınan eserlerin ana teması vatan sevgisi, milliyetçilik, bağımsızlık hayali gibi konular olmuştur. Bu dönemde Kazak aydınlarının eserleri, bağımsızlığa hizmet ederken siyasi zemini de oluşturmuştur. Bağımsızlık mücadelesinin siyasi ayağını ise “Alaş Orda Hareketi” temsil etmektedir. Ruslar, milli benliklerinden uzaklaştırmak istedikleri Türklerin, geçmiş ile bağlarını koparmak adına Türklere ait mezarlık, cami, külliye, medrese ne varsa ortadan kaldırıp, restore etmişlerdir. Toplumun kültürel, tarihi ve coğrafi hafızasını silmek veya zayıflatmak amacıyla, yerleşim bölgelerinin adlarını değiştirip, kadim geçmişi barındıran milletin beğinde derin izler bırakan bölgeleri, fiilen ortadan kaldırarak, Kazakların milli benliklerini unutmaları amaçlanmıştır. Alaş Orda Hareketi’nin vermiş olduğu mücadele, Kazak halkının milli kimliğini, Müslümanlığını ve bölgedeki kutsal yerlerin korunmasını sağlayacaktır.⁴⁸¹ Alaş Orda Partisi’nin kurulmasına neden olan acılar ve olaylardan bazılarına aşağıda yer verilmiştir.

⁴⁷⁹ Sevilay Arslan, **Mir Yakup Duwlatof’un Oyan Kazak İsimli Eserinin Kelime Hazinesi Bakımından İncelenmesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),Gazi Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara (Türkiye)2007.

⁴⁸⁰ Hüseyin Arıbal, “*Kazak Milli Kimliğinin Oluşması Sürecinde Önde Gelen Kazak Aydınları ve Mücadeleleri*”, Ahmet Yesevi Üniversitesi Uzaktan Eğitim Fakültesi Endüstri Mühendisliği Dönem Ödevi, Kasım 2018,s.8.

⁴⁸¹ Tevfik Erdem, Sayan Shilmambetov, “*Alaş Partisi ve Kazak Milli Aydınlanma Süreci: Kimlik ve Din*”, **SDE Akademi Dergisi**,2021/1(3),s.12-35.

1861’de Rusya’da serflik kaldırılmış, 1880’lerde ise Sibirya Demiryolu inşa edilmiştir. Bu gelişmeler, Rus köylüleri için yeni fırsatlar sunmuş, özgürlüğüne kavuşan ve güvenli seyahat imkânı bulan köylüler, Kazak topraklarına kitlesel göç başlatmıştır. Devlet tarafından desteklenen bu göç hareketi, Kazak halkının su kaynaklarını ve verimli arazilerini kaybetmesine neden olmuş, bu durum bölge halkını ciddi ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya bırakmıştır. 1905 yılında tanınan özgürlüklerle birlikte Türkler, Ruslar karşısında askerî güç ve yöntemlerle başarı sağlayamadıkları bir dönemde, hedeflerine ulaşmak için diplomatik ve politik yolları tercih etmeye başlamışlardır. Ancak, I. Dünya Savaşı’nın gerçekleşmesi bu çalışmaların önüne geçmiştir. Rus İmparatorluğu seferberlik ilan etmiş ve 250.000 kadar Kazak Türkü’nün askere alınması doğrultusunda emir vermiştir. Anlaşılacağı üzere Rus İmparatorluğu’nun askeri ve ekonomik gelirleri, Kazaklar tarafından karşılanmaya mecbur bırakılmıştır. Bu mecburiyet karşısında isyan etmek durumunda kalan Kazak halkı, ağır vergi yükü karşısında ezilmiştir. Mal varlıklarına el konulan Kazak halkı, vergi yükünün azaltılması adına bir istekte bulunduysa da bu istek dikkate alınmamış, ekonomik sıkıntılarına çözüm bulunmamıştır.⁴⁸²

Kazaklar arasındaki ilk başkaldırı hareketleri, Sir-Derya Oblastı’nın Evliya Ata bölgesinde ortaya çıkmıştır ve temmuz ile ağustos aylarında isyan, Ural Oblastı’na ve Astırahan vilayetinin Bükey Orda’sına kadar yayılmıştır. Ural Oblastı’nın Uralsk ilçesindeki Sekel ve Lbişçensk ilçesindeki Sonak bölgelerinde isyan yoğunlaşmıştır. Aynı dönemde, Akmolla Oblastı’nın Kızılyar (Petropavlovsk) ilçesinde de isyan başlamış ve ardından Ural Oblastı’nın Temir ile Guryev ilçelerine de sıçramıştır. Kazaklar, bu isyanlar sırasında yerel memurlara saldırarak aile kayıtlarını tahrip etmişlerdir. Yaşanan kargaşalar sonucunda, Ural Oblastı’nda askere alınması gereken 50 bin kişiden sadece 18 bin kişi toplanabilmiştir.⁴⁸³ Türkler arasında gerekli iletişim ve koordinasyon sağlanamadığı için, bu hareket sınırlı kalmıştır. Yine de isyanın büyük bir güce kavuştuğunu söylemek mümkündür. Özellikle Kazakistan’ın güneyinde yer alan Yedisu bölgesinde, Türkler karşısında mücadele veren 3300 Rus hayatını kaybetmiştir. Bu durumun değerlendirilip rapor edilmesi için, Rus idaresi tarafından bölgeye,

⁴⁸² Saadettin Yağmur Gömeç, “Sovyet Rusya Döneminde Kazakistan”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2020/124 (245),s. 405-420.

⁴⁸³ D.Polat, *Çarlık Devrinde...*, s.73.

Aleksandr Kerenski önderliğinde bir heyet gönderilmiştir. 16 Kasım 1916 tarihinde, Türkistan bölge halkından oluşan askerlerle desteklenen Rus ordusu, Türkleri parça parça mağlubiyete uğratmıştır. Bu yenilgi ile birlikte 40.000 Türk ailesi çöllere gönderilerek ıssız ve umutsuz bırakılmış, sayıları 300.000'den çok Kırgız ve Kazak Türkü Doğu Türkistan'a kaçmıştır. On binlerce Kazak ise ölüm cezasına çarptırılmıştır.⁴⁸⁴

Kazakların bir araya gelerek taleplerini ortak bir sesle ve daha etkili bir şekilde ifade edebilmesi için, çeşitli kongreler gerçekleştirilmiş ve bu kongreler sonucunda Alaş Orda Partisi kurulmuştur. Partinin adını oluşturan Alaş sözcüğü Türkçe "Ala" yani içinde her şey bulunan, karışık anlamına gelen söz ile bağlantılı düşünülmektedir. Bu da Alaş adının, Kazak Türklerinden daha geniş bir halk kitlesini, yani Türkistan coğrafyası ve İdil-Ural bölgesindeki halkları kapsamak amacıyla verilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Bunların dışında "Alaz" sözcüğü ile Alaş arasına olası bir ilişkinin var olabileceği varsayımı da bulunmaktadır.⁴⁸⁵

Parti Alaş Orda ismini Kazakistan'a ait Alaş Han adı etrafındaki birçok farklı efsaneden almaktadır. Bu efsanelerden bir tanesine aşağıda yer verilmiştir. Kazakistan'ın iç kesimlerinde yer alan geniş, engebeli bir bozkır "sarı arka" olarak adlandırılmaktaydı. Sarı arka ifadesi Türkçe "sarı sırt" yani bozkırın görüntüsüne verilen genel bir tabirdir. Burada bulunan kayalık alanlar ise halk tarafından Ulıtau (Uludağ) olarak adlandırılmıştır. Bu bölgede kadim zamanlardan kalan, türbeler yer alır. Bu türbeler içinde "Alaş Han" isimli türbe kültürel kaynaklara göre Kazak Türklerini birleştiren, halkın manevi lideri konumundaki kişiye aittir.⁴⁸⁶ Efsaneye göre Buhara bölgesinin yöneticilerinden Kızıl Arslan, Kızılbaş Devleti'ne yapmış olduğu saldırıda Han'ın kızını ganimetleri arasında görür ve bu kız ile birliktelik yaşar. Bu birliktelikten cüzzam hastalığına sahip bir erkek evladı olur. Bu durum Han tarafından kötü talih, lanetle ilişkilendirildiğinden, bebek kırk asker ile birlikte sınır dışına sürgün edilir. Bu askerler Aladağ ile Karadağ'ın arasında bulunan bir yerleşim yerinde bebeği büyütmüşlerdir. Bebek yaklaşık 12 yaşını doldurduğunda, yönetim sisteminde merkezi

⁴⁸⁴ S.Y. Gömeç, *Sovyet Rusya Döneminde Kazakistan*, s.409.

⁴⁸⁵ S.Y. Gömeç, *Sovyet Rusya Döneminde Kazakistan*, s. 408.

⁴⁸⁶ Aibar Kassenalı, Syrym Yessen, "Kazak Türklerinin Kültüründe Alaş Han Evliyalığı Üzerine Bir İnceleme", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2022/(102), s.171-192.

bir konumda bulunan Maykı Biy'in çocuğu, Üysin ile karşılaşmıştır. Maykı Biy durumu fark edince çocuğu yaşadığı bölgeye getirmiş, kendisi için hayati önem taşıyan atını kurban ederek bölge halkına dağıtmıştır. Bu çocuğu oğlu Üysin ile beraber sefere göndermiştir. 100 askerini bu sefer için görevlendiren Maykı Biy: Karadağ'ı aşarsanız, Ulıtau, Kişitau adlı dağlar vardır, Karakengir, Jezdikengir ve Sarıkengir adlı topraklara ulaşp oralarda kendi devletinizi kurmaya çaba gösterin, nasihatlerini vererek yolcu etmiştir. Arkasından takviye güç olarak Akjol komutasında 100 askerini göndermiş, bunun da yeterli olamayacağını düşünüp tekrar "Alşın" isimli komutanı bölgeye göndermiştir. Uludağ bölgesinde yeni bir devlet kurulmuş, bu devletin başına ise "Alaş Han" ismini alan cüzzam hastalığına sahip kişi geçmiştir. Üysin, Akjol ve Alşın idaresindeki askerler Tanbalı Nura isimli bölgede bir araya gelerek "Kazak" ismini almışlardır.⁴⁸⁷ Böylece Alaş Orda Partisi'nin ismi ortaya çıkmıştır. Burada Alaş Orda Partisi'nin ortaya çıkışı ve çalışmalarından bahsetmek yerinde olacaktır.

1905 yılında gerçekleşen olaylar sebebiyle gücünü kaybeden Çarlık idaresi, hâkimiyeti altındaki topraklarda ayaklanmalara karşı önlem olarak, düşünce ve basın özgürlüğünün yanında teşkilatlanma faaliyetlerine de izin vermiştir. İfade özgürlüğü sayesinde taleplerini daha açık dile getiren Kazak aydınları, Ahmet Baytursun ve Alihan Bökeyhan'ın öncülüğünde bir araya gelmiş ve 14.500 Kazak vatandaşının imzaladığı "Karkara Dilekçesi"ni Moskova'ya göndermişlerdir. Herhangi bir karşılık alamayan Kazak aydınları toplanarak, 1906 senesinde "Kazak Anayasal Demokratik Partisi" etrafında siyaset yapma kararı almışlardır.⁴⁸⁸ Parti toplumun karşılaştığı sorunlara ilişkin bulduğu çözümleri ve çözümleri uygulamak için izleyeceği yolu tamamen millileşmek üzere oluşturmuştur. Duma'da Kazakları temsil eden milletvekilleri de büyük ölçüde bu partiye katılmıştır. 1917 Şubat Devrimi'ne kadar, halkın milli bilincini uyandırmak ve toprak meselesine çözüm aramak için çeşitli çalışmalar yürüten⁴⁸⁹ bu parti, Alaş Orda Hareketi'nin ideolojik ve temel yapısını oluşturmuştur. Kazak Anayasal Demokratik Partisi stratejisi doğrultusunda, merkezi yönetimden çeşitli taleplerde bulunmuştur. Bu talepler arasında: Kazak halkının kendi toprakları üzerindeki haklarının tanınması ve korunması, Rusların bölge üzerindeki

⁴⁸⁷ A. Kassenalı, Y. Syrym, *Kazak Türklerinin ...*, s.172-173.

⁴⁸⁸ T. Erdem, S. Shilmambetov, *Alaş Partisi ve Kazak Milli...*, s.21-23.

⁴⁸⁹ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınları, İstanbul 1975, s.252.

hâkimiyetlerinin sona erdirilmesi, Kazak halkının kültürel ve eğitimsel gelişimine önem verilmesi, eğitim hakkının tanınması ve bu amaçla eğitim kurumlarının açılması bulunmaktadır. Bu istekler, Kazakların ulusal kimliklerini koruma, eşit vatandaşlar olarak yaşama ve kendilerini özgürce ifade edebilme isteğini yansıtmaktadır.⁴⁹⁰

1906'da kurulan Kazak Anayasal Demokratik Partisi'nin ismi, Kazak aydınları tarafından 1917 senesinde gerçekleştirilen bir kongre de "Alaş Orda" olarak değiştirilmiştir. Kazak gazetesinin 244. sayısında yayımlanan bir yazıda, "*Partimize atalarımızın adı olan Alaş adını vermek istiyoruz. Kurultay kararlarını destekleyen ve parti oluşumunu benimseyenler bundan böyle listelerini Alaş Partisi olarak değiştirsinler*" ifadeleriyle partinin adı duyurulmuş ve anlamı vurgulanmıştır.⁴⁹¹ Bu süreçten sonra 1913 senesinde yayın hayatına başlayan "Kazak Gazetesi", Alaş Orda Hareketi'nin basın organı olarak hizmet etmiştir.

Alaş Orda'nın temellerini atan isimler arasında Alihan Bökeyhan, Mir Yakup Dulat ve Ahmet Baytursun gibi isimler öne çıkmıştır. Böylece Kazak milliyetçileri, siyasi çalışmalarında Rus Anayasal Demokrat Partisi'nden kesin olarak ayrılmıştır.⁴⁹² Cedidcilik hareketinin Kazakistan'daki savunucusu durumunda olan Alaş Orda üye ve destekçileri siyasi, sosyal, edebi ve birçok alanda yapmış oldukları çalışmalar ile Kazak halkı için olumsuz ilerlemeyi tersine çevirmeye çalışmışlardır.⁴⁹³ 5-10 Nisan 1917 yılında Orenburg'da düzenlenen kongrede Alihan Bökeyhan şu açıklamayı yapmıştır: "*Kurtuluş saati gelmiştir. Bizim siyasi hedefimiz, milli kurtuluştur.*" Kongreye, Türkistan İslam Şûrası Başkanı Münevver Kâri de katılmış ve kongrenin açılışında: "*Halkımızın kurtarılması, tek başına bir kişinin değil hepimizin müşterek meselesidir*"⁴⁹⁴ ifadelerine yer vermiştir. Münevver Kari bu sözleriyle birlik ve dayanışma çağrısı yaparak ortak bir bilinç oluşturmayı amaçlamış, toplumsal kurtuluşun bireysel çabalarla değil, ancak kolektif bir mücadele ile mümkün olabileceğini vurgulamıştır.

⁴⁹⁰T. Erdem, S. Shilmambetov, *Alaş Partisi ve Kazak Milli...*, s.21-23.

⁴⁹¹ O. Yorulmaz, *Alaş Orda Hareketi*, s.944-946.

⁴⁹² B.Hayit, *Türkistan Rusya...*, s.252.

⁴⁹³T. Erdem, S. Shilmambetov, *Alaş Partisi ve Kazak Milli...*, s.21.

⁴⁹⁴ B.Hayit, *Türkistan Rusya...*, s.252.

Bolşevik İhtilali'nin yaşanmasıyla birlikte, Lenin ve Stalin tarafından ilan edilen metin: bölge halkının düşüncelerini, inançlarını ve fikirlerini hiçbir baskı veya sansür olmaksızın serbestçe ifade edebilme, kendi kültürel kimliklerini ve miraslarını koruma ve geliştirme hakkına sahip olmalarına imkân vermiştir.⁴⁹⁵ 1917 senesinde çeşitli kongreler ve kurultaylar düzenleyen Kazakların, verilen vaatlere dayanarak kendi vatanlarını yeniden teşkilatlandırma ve idari yapılarını oluşturma konusunda önemli adımlar attığı bilinmektedir. Bunlardan Aktübe ve Uralsk kongreleri ve Orenburg'da düzenlenen "Büyük Kazak Kurultayı", Kazak toplumunun siyasi ve sosyal düzenini şekillendirme çabalarının bir parçası olmuştur. Alaş Orda Rusya'daki iç savaş sırasında, Kızıl Ordu (Bolşevikler) ve Beyaz Ordu (Çarlık yanlısı) arasında kalmasına rağmen, bölgeyi etkisi altına almayı başarmıştır.⁴⁹⁶

Ancak bu süreçte bozkır bölgeleri, Rus askerleri ve işçilerinin yağmalamalarına maruz kalmıştır. Geçici Rusya Hükûmeti döneminde kurulan İşçi, Asker ve Köylü Şûraları, her şehirde ve kazada kendilerini oranın hâkimi olarak kabul etmişti. Böyle gergin bir ortamda, Alaş-Orda, Kazakların kendi yönetimini kurması için mücadele etmiştir. 18-26 Aralık 1917 tarihlerinde Orenburg'da düzenlenen kongrede, Demokratik Rusya Cumhuriyeti sınırları içinde yerel özerklik ilan edilmiştir.⁴⁹⁷ Kurulan bu hükûmetin yönetim kadrolarına ise: Başbakan olarak Alihan Bökeyhan, başbakan yardımcısı olarak Halil Abbas, millî savunma bakanı olarak Âlim Han Ermek, adalet bakanı olarak Ahmet Berimcan, içişleri bakanı olarak Muhammedcan Tınışbayev, milli eğitim bakanı olarak Ahmet Baytursun, dışişleri bakanı olarak Mustafa Çokay, getirilmiştir.⁴⁹⁸ Alınan idari önlemlerle istikrar sağlanamayınca, Rusya'daki Bolşevik ve karşıt grupların baskıları devam etmiştir Sovyet Rusya, Alaş-Orda'yı en büyük tehdit olarak görürken, Beyaz Ruslar ise bu yönetimi hiçbir zaman meşru kabul etmemiştir.

Eski Bozkır Genel Valiliği topraklarında yönetim iki ayrı bölgeye ayrılmıştır: Batı Bölgesi, Ural-Hazar ve Bökey Ordası'ndan; Doğu Bölgesi ise Turgay, Akmolla, Semipalatinsk ve Yedisu bölgelerinden oluşmuştur. Ulaşım zorlukları ve Beyaz Ruslarla Kızıl Ordu arasındaki çatışmalar, yönetimin tek bir merkezden yürütülmesini

⁴⁹⁵ T. Erdem, S. Shilmambetov, *Alaş Partisi ve Kazak Milli...*, s. 23-24.

⁴⁹⁶ S. Gömeç, *Sovyet Rusya Döneminde Kazakistan*, s. 409-410.

⁴⁹⁷ B. Hayit, *Türkistan Rusya...*, s.253.

⁴⁹⁸ T. Erdem, S. Shilmambetov, *Alaş Partisi ve Kazak Milli...*, s. 23-24.

imkânsız kılmıştır.⁴⁹⁹ Alaş Orda halkın güvenliğini sağlamak amacıyla millî milis kuvvetler oluşturmuştur. Alihan Bökeyhan'ın 11 Ekim 1918 tarihli ifadesinde, Alaş kuvvetlerinin farklı bölgelerde konuşlandığı ve Kızıl Ordu'ya karşı Beyaz Ordu ile iş birliği yaptığı belirtilmiştir. Bu birliklerin, Yedisu'da 700, Troisk'te 540 ve Ural'da 2000 askerlik gruplardan oluştuğu ifade edilmiştir.⁵⁰⁰

Alaş-Orda'nın batı kesimi, Başkırlar ve Orenburg Kazaçikleri ile ortak hareket etmeye çalışırken, doğu kesimi de Omsk'taki Rusya Beyaz Rus Hükûmeti ile benzer bir işbirliği kurmak istiyordu. Ancak, her iki taraf da herhangi bir anlaşmaya varamadı. Alaş-Orda temsilcileri, aynı zamanda Hokand'daki Türkistan Millî Hükûmeti ile birleşmeyi veya işbirliği yapmayı düşünmüştü. Bu nedenle Ocak 1918'de Türkistan'da düzenlenen bir konferansta her iki hükûmetin temsilcileri bir araya geldi, fakat birleşme sağlanamadı. Alihan Bökeyhan, Türkistanlılarla birleşmeyi reddederken, diğer taraftan Ahmet Baytursun Türkistan'la birleşmeyi istiyordu. Sonuç olarak, iki hükûmet arasındaki işbirliği çabaları başarısızlıkla sonuçlandı.⁵⁰¹

Alaş Orda Partisi'nin, Türk milletinin kendi yerel yönetim organlarını ve milli güçlerini kurarak örgütlenmesine, toplumun din, adalet ve eğitim gibi alanlarda yenilikçi bir anlayışla yeniden şekillenmesine yönelik hedefleri, kuvvetlerin birleşmemesi ve örgütlenememesi sebebiyle başarıya ulaşamamıştır. Alaş Orda Partisi'nin sebep olduğu cumhuriyet, uzun süre ayakta kalamadıysa da Türk milletinin vermiş olduğu destek nedeniyle 1937 senesine kadar faaliyetlerini yürütür. Partinin Türkistan coğrafyasında yaşanan kriz ve problemlere kısa zamanda vermiş olduğu çözümler, tüm Türkistan coğrafyasında şöhretini arttırmıştır. Özellikle Türk dünyasının birliğinin sağlanmasına dair hedefi, Türkistan coğrafyasının çeşitli bölgelerinden destek bulur. Ancak aydınların birbirinden farklı görüş ve önerileri, bu hedefin gerçekleştirilememesinde oldukça etkili olmuştur. Bu ayrımın en bariz örneği “Ulema Meclisi” destekçileri ile “İslam Şurası” destekçileri arasında gerçekleşmiştir. Şir Ali Lapin önderliğindeki Ulema Meclisi taraftarları, İslam birliği etrafında toplanmanın istiklali sağlayacağına dair görüşlerine karşı, Alaş Orda temsilcileri ile Münevver Kari öncülüğünde kurulan İslam Şurası destekçileri, bunun cediçilik çalışmaları ile

⁴⁹⁹ B.Hayit, *Türkistan Rusya...*, s.253.

⁵⁰⁰ O. Yorulmaz, *Alaş Orda Hareketi*, s.963.

⁵⁰¹ B.Hayit, *Türkistan Rusya...*, s.253-254.

gerçekleşeceğini düşünmüştür. Bu fikir ayrılıkları, Rus yönetiminin bölge üzerinde hâkimiyet kurmasını ve güçlenmesini kolaylaştırmıştır.

Rus yönetimi, Alaş-Orda'ya karşı yürütülecek mücadeleyi merkezden doğrudan kontrol etmeye karar vermiştir. Bu doğrultuda Stalin, Orenburg'daki eski Çarlık Genel Valiliği'nin faytoncusu Muhammed Tungaçin'i Milliyetler Meseleleri Halk Komiserliği'nde "Kazak Meseleleri Müdürü" olarak görevlendirmiştir. Ocak 1918'de ise Çarlık döneminde gizli polislik yapmış olan Kölbay Toguzov'u "Turgay ve Akmolla Bölgeleri Komiseri" olarak atamıştır. Mart 1918'de Muhammed Tungaçin, Moskova'dan Turgay Bölgesi'ne gelerek Kazaklardan oluşan 1.000 kişilik bir süvari birliği kurmuştur. Şubat 1918'de ise Sovyet Hükûmeti, Bozkır Bölgesi'nin eski Ortodoks misyoneri Ali Cangeldin'i "Kazak (Kırgız) Eyaleti Fevkalâde Komiseri" olarak tayin etmiştir. Kazaklar arasından seçilen bu isimler, Alaş-Orda'ya karşı yürüttükleri mücadelede başarılı olmuşlardır.

Bu süreçte Alaş-Ordacılar, Rus Sovyet Hükûmeti ile iletişim kurmaya çalışmışlardır. Ocak 1918'de Ahmet Baytursun liderliğinde bir heyet, Moskova'ya giderek Stalin ile görüşmüştür. Görüşme sırasında Stalin, Kazak-Kırgız Özerk Hükûmeti'nin tanınacağına dair söz vermiştir. Ancak samimiysiz bir tutum sergileyen Sovyet yönetimi, Semipalatinsk'te bulunan Sovyet yanlısı Rus köylüleri, askerleri ve işçilerini Alaş-Orda'ya karşı harekete geçirmiştir. Nisan 1917'de kurulan "Üçcüz Partisi" de, Alaş-Orda'ya karşı Sovyetler'in yanında yer alarak Alaş Orda'nın dağıtılmasında etkili olmuştur.⁵⁰²1918 senesinin mart ayında Alaş Orda Hükûmeti, Sovyetler tarafından etkisiz hale getirilmiştir. Bundan sonra, Alaş-Orda ile Sovyet Rusya arasında doğrudan bir mücadele başlamıştır. Milli şuuru oluşturmak için mücadele eden aydınlardan bir kısmı tutuklanırken, önemli bir kısmı ise sürgüne gönderilmiş ve ortadan kaldırılmıştır. Bu isimlerden bazıları: Alihan Bökeyhanov, Ahmed Baytursun, Muhammedcan Tınışbay, Halil Muhammed, Miryakub Dulat'tır.⁵⁰³

Sovyet Rusya, Kazakları kontrol altında tutabilmek adına, 1919 senesinde Sovyetlere hizmet eden Orenburg merkezli bir hükûmet kurmuştur. 1920 -1921 seneleri Kazak Türkleri için büyük bir yıkım ve sıkıntı dönemi olarak bilinmektedir. Kazakların

⁵⁰² B.Hayit, **Türkistan Rusya...**, s. 255-256.

⁵⁰³ T.Erdem, S.Shilmambetov, *Alaş Partisi ve Kazak Milli...*, s.24-25.

karşı karşıya kaldığı insani kriz, Sovyetlerin Kazakistan üzerindeki kontrolünü yeniden sağlamak amacıyla, bölgeye Kızıl Ordu birliklerini göndermesiyle felaket haline gelmiştir. Kazakistan'ın işgali sırasında halkın elinde kalan son yiyeceklere el konulması, savaş ve devrim gibi süreçlerle yıpranan Kazak halkını gıda sıkıntısı ve açlıkla karşı karşıya bırakmıştır. Bu kriz, 1920 kışının olağanüstü uzun ve sert geçmesiyle daha da şiddetlenmiştir. Hayatta kalmaya çalışan Kazak halkı, tren istasyonlarına ve büyük yerleşim merkezlerinin yönetim binaları önünde, yardım talebinde bulunmuşlardır. Ancak devlet ve resmi makamlar tarafından hiçbir yardım eli uzatılmamıştır. Açlığın boyutu o kadar büyüktür ki yüzbinlerce Kazak Türkü açlıktan ölmüştür. Kimi kaynaklar bu sayının 700.000 olduğunu aktarırken, kimi kaynaklar ise 1.000.000 kadar insanın hayatını kaybettiğini ifade etmektedir.⁵⁰⁴

Kazak bölgesinde kurulan Komünist Partisi'nin 1920 senesinde gerçekleştirdiği birinci kongreye tek bir Kazak Türkü katılmamıştır. 1960 senesinde ise Kazakistan Komünist Partisi'nin demografik yapısı oldukça dikkat çekicidir. 318.500 kişilik parti temsilcisinin yalnızca 15.000'inin Kazaklardan oluşması, Sovyetlerin bu topraklarda yürüttüğü acımasız politikanın sonucudur. Bu durum yerel halkın siyasi güce ve karara ne kadar az dâhil edildiğinin bir göstergesidir.⁵⁰⁵ II. Dünya Savaşı'nın ardından, Kazakistan Komünist Partisi I. Sekreterliği'ne bir Kazak Türkü atanmıştır. 1950'lerde Sovyetler tarafından uygulanmaya çalışılan "Bakır Topraklar" isimli proje ile Kazakistan'ın verimli arazilerinin kullanıma açılması ve bölgeye Rus, Ukraynalı ve diğer etnik grupların yerleştirilmesi planlanmıştır. Bu durum karşısında milliyetçi yapıya sahip yöneticiler, kendi halklarının çıkarlarını savunmaya yönelik bir duruş sergilemişlerdir. Bu duruş sebebiyle 1954 senesinde görevden alınan Şahahmedov yerine, Leonid Brejnev göreve getirilmiştir. Bu proje ile 25 milyon hektarlık arazinin, tarım yapılmak üzere Sovyetlerin hizmetine girmesi amaçlanmıştır.⁵⁰⁶

1956 yılında görevden ayrılan Leonid Brejnev'in yerine Kazak asıllı Dinmuhammed Kunayev, Kazak Komünist Partisi Sekreterliğine getirilmiştir. Bu dönemde Türkler Komünist Parti'ye girme fırsatı bulmuştur. Dinmuhammed Kunayev'in Sovyetler Birliği içindeki siyasi yükselişiyle, Kazakistan güç kazanmıştır.

⁵⁰⁴ Mehmet Saray, **Kazak Türklerinin Tarihi**, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993, s.96.

⁵⁰⁵ T.Erdem, S. Shilmambetov, *Alaş Partisi ve Kazak Milli...*, s.25.

⁵⁰⁶ S.Y. Gömeç, *Sovyet Rusya Döneminde Kazakistan*, s. 413.

Kunaev, 1960'ta Kazakistan Komünist Partisi'nin başına geçerek ülkesinin Sovyetler içindeki siyasi etkisini artırmış ve Brejnev'in desteğiyle Sovyet yönetiminde önemli bir figür haline gelmiştir. 1971 senesinde Politbüro'nun tam üyesi olması, sadece Kazakistan da değil, Türkistan'da da başarılı ve etkili olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bu durum 1960-1980 arasında Kazakistan'ın, Sovyetler Birliği içinde öne çıkan cumhuriyetler arasında yer almasına neden olmuştur.⁵⁰⁷

Kunayev döneminde, Kazak kültürü ve sanat anlayışı açık bir şekilde görülmüştür. Gorbaçov ile milli değerler konusunda fikir ayrılığı yaşayan Kunayev, milliyetçi aydınlara maddi ve manevi olarak destek vermiştir.16 Aralık 1986'da Kunayev'in görevden alınması ve yerine Genadi Kolbin'in gelmesi ile ortalık tekrar karışmış, Kazakistan'da Alaş Orda Hareketi ve Kazak aydınlarının yaptığı çalışmalarla uyandırılan milli şuur kendini göstermiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği'nde, her bir cumhuriyetin, komünist partisinin başındaki "birinci sekreter" genellikle o cumhuriyetin kendi halkından, yani yerel etnik gruplardan seçilirdi. Sovyetler Birliği'nde Moskova yönetimi, bu yerel partiler üzerinde daha fazla kontrol sağlamak amacıyla, genellikle birinci sekreterin hemen altında yer alan "ikinci sekreter" pozisyonunu Rus kökenli kişilerle doldururdu. Ancak Kazakistan'da bu durum tersine çevrilmeye çalışıldığında, yani Kazaklar yerine, Rus kökenli bir kişi birinci sekreter olarak atanmak istendiğinde, bu yerel halkta hoşnutsuzluk yaratmış ve bazı milli ayaklanmalara yol açmıştır. Bu ayaklanmalarda 50 kadar Türk canından olmuştur. Olayların çıkış sebeplerini incelemek amacıyla Rusya'dan gelen yüksek düzeydeki yetkililerin, Kazakistan'ın o dönemdeki başkenti Almatı'ya gitmesi bu ayaklanmaların ne kadar ciddi olduğunun bir göstergesidir. Almatı 70.000 kişilik askeri kuvvetle kuşatılmıştır. Olayların halk arasında yayılmasına engel olmak isteyen Rus idaresi, Saidullah Kubaşev'i göreve getirmiştir.⁵⁰⁸ Bu dönemde, Kazak toplumunda önemli siyasi ve sosyal değişimler yaşanmış, halkın geleceğini belirleyecek adımlar atılmıştır.

1 Aralık 1991'de yapılan devlet başkanlığı seçimi, Kazakistan tarihinde bir ilkti ve bu seçimde Nur Sultan Nazarbayev, halkın desteğiyle ülkenin ilk devlet başkanı seçildi. Seçimlerin ardından, Kazak parlamentosu "Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" ifadesini ülkenin adından kaldırarak "Kazakistan Cumhuriyeti" adını resmileştirdi. Bu

⁵⁰⁷ H. Demirci, *İlk Dönem Kazakistan Cumhuriyeti'nde...*, s.325.

⁵⁰⁸ S.Y. Gömeç, *Sovyet Rusya Döneminde Kazakistan*, s.414.

karar, Kazakistan'ın Sovyetler Birliği'nden tamamen bağımsız bir devlet olma yönünde attığı önemli bir adımdı. Almatı şehrinde 1991 senesinin son ayında düzenlenen görüşmede, Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanan yedi eski Sovyet Cumhuriyeti ile beraber Bağımsız Devletler Topluluğu'na katılması uygun bulundu. Bu durum, Kazakistan'ın Sovyetler Birliği'nden ayrıldıktan sonra uluslararası sahnede bağımsız bir devlet olarak varlığını kabul ettirdiği ve içyapısında da modern, çağdaş bir devlet olma yolunda attığı adımların başlangıcını ifade etmekteydi. Bağımsızlığını kazanan Kazakların yöneticileri milli kimlik ve milli devlet inşasına odaklanmıştır. Bu siyasetin ortaya çıkmasında ise milliyetçilik düşüncesi etkili olmuştur.

Devletin adının Kazakistan Cumhuriyeti olarak belirlenmesi, devlet başkanının Kazakça bilme zorunluluğu ve başkanlık sisteminin getirilmesi, ülkenin milli kimliğini güçlendiren önemli adımlar arasında yerini almıştır. Bu politikalar, yeni bir ulusal bilinç oluşturma ve bağımsızlığı pekiştirme açısından kritik rol oynamıştır. Kazakistan'ın bağımsızlık sembolleri arasında bulunan bayrak ve devlet arması 4 Haziran 1992 tarihinde kabul edilirken, ulusal marşı ise 11 Aralık 1992 tarihinde kabul edilmiştir. 20 Ekim 1997'de Akmola şehri başkent olarak belirlenirken, 28 Ocak 1993'te kabul edilen anayasa ile ülkenin yasal temeli oluşturulmuştur.⁵⁰⁹ Bu dönemde Rus dilinin bölge üzerinde etkisinin azaltılması, Kazak kültür ve medeniyetinin tekrar canlandırılması, Kazakistan'ın geleneksel aile yapısının teşvik edilmesi, yurtdışında yaşayan Kazakların vatan topraklarına dönerek ülkelerine sahip çıkması, bu süreçte edindiği bilgi, birikim ve tecrübelerini ülkeleri yararına kullanmaları istenmiştir. Ayrıca nüfus artışının sağlanması için yürütülen politikalar, milli marş, milli para, göç politikası, Kazak Türkçesi ile gazete, dergi ve kitapların kaleme alınması, Türk kültürünü yansıtan mimari eserlerin inşa edilmesi, Kazak tarihi adına yapılan çalışmalar, Kazak dilinde kaleme alınan eserlerin yabancı dillere çevrilmesi, Türk büyüklerine ait heykellerin dikilmesi, Kazak öğrencilerinin eğitimleri için ayarlanan burslar gibi Türkçü adımlar atılmıştır.

⁵⁰⁹ H. Demirci, *İlk Dönem Kazakistan Cumhuriyeti'nde...*, s.326-327.

3.5. Türkmenistan'ın İşgali ve Milli Bağımsızlık Mücadelesi (Korbaşı Hareketi)

Türkmenistan adı, Türkmen kelimesinden türemiştir. Bu kelime, Oğuz boylarına mensup olan ve İslamiyeti kabul eden Türk topluluğunu ifade eder.⁵¹⁰ “Stan” eki ise Farsça kökenlidir ve “ülke” veya “yer” anlamına gelir. Dolayısıyla, Türkmenistan kelimesi “Türkmenlerin ülkesi” anlamında kullanılmıştır. İslam öncesi dönemde genel olarak Oğuzlar olarak bilinen bu Türk toplulukları, İslamiyetin kabulü ile birlikte kimliklerini güçlendirmiş ve Türkmen olarak adlandırılmışlardır. Türkmenler, Oğuz Türklerinin bir kolu olup tarih boyunca birçok farklı boy ile temsil edilmişlerdir. Bunlardan en bilinenleri ve üzerinde çalışma yapılanları arasında Alili, Arabacı, Ata, Garadaşlı, Göklen, Yemreli, Yomut, Mukrı, Nohur, Olam, Sakar, Salır, Sarık, Surhı, Hasarlı, Çovdur, Ersarı boyları yer alır.⁵¹¹

Avrupalı devletler ve Rusya, sanayileşme süreçlerinde ihtiyaç duydukları ham maddeleri karşılamak için başka bölgeleri kontrol etme ve sömürgeleştirme eğiliminde olmuşlardır. Rusya, 1860 senesinde iç isyanın yaşanması nedeniyle Amerika'dan pamuk almakta zorlanmıştı. Bunun üzerine pamuk ve petrol gibi zengin kaynaklara sahip olan Türkmenistan'a yönelmiştir. Güvenlik kaygıları bulunan Rusya, Türkmenistan'ı işgal ederek güney sınırlarında kendisine ait bir bariyer bölge kurmayı amaçlamıştır. Bu bariyer Rusya'nın sınır güvenliğini artırmak ve olası dış tehditlere karşı savunma kapasitesini güçlendirmek için önemli bir adımdı. Rusya, Türkmenistan'ı ele geçirmenin kolay olacağını düşünmüş, Türkmenistan aracılığıyla Çin ve Hindistan gibi büyük nüfuslu ülkelerle ticaret yaparak, ekonomik gelirini artırmayı amaçlamıştır.⁵¹²

Rusya'nın, XIX. yüzyılın başlarında (1813 Gülistan, 1828 Türkmençay, 1829 Edirne Antlaşmaları) gerçekleştirdiği toprak kazanımları ve genişleme politikası, Rusya'yı sıcak denizlere inme hedefine yaklaştırmıştır. İngiltere ise Hindistan ve Afganistan üzerindeki kontrolünü korumak istemiş, Rusya'nın Akdeniz'e doğru genişlemesini bir tehdit olarak algılamıştır. İngiltere'nin asıl kaygısı, sömürgelerine

⁵¹⁰ Mehmet Saray, “*Türkmenistan*”, **DİA/XXXXI**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2012, s.601-605.

⁵¹¹ Soltanğa Ataniyazov, “*Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği*”, **Bilig** 10/Yaz: <https://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3475-published.pdf>.

⁵¹² Ekrem Özbay, “*Çarlık ve Bolşevik Ruslarına Karşı Türkmenistan Türklerinin Bağımsızlık Mücadelesi*”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 2012/101(201), s.25-60.

giden stratejik yolların Rusya'nın hâkimiyetine girmesi ve bu durumun kendi sömürge düzenini zayıflatmasıdır.

Rusların ilk adımı Hazar Denizi sahillerinden, özellikle Kazakistan'ın güneybatısında bulunan Mangışlak ve günümüzde Türkmenistan'ın batı kısmında yer alan Balhan bölgeleri olmuştur. Ruslar için stratejik bir önem taşıyan bu bölgelerden Hazar Denizi kıyıları, hem deniz ticareti hem de askeri lojistik açısından önemlidir. Çarlık idaresi Mangışlak bölgesi ve Hazar Denizi'nin Türkmen kıyıları üzerine, 1715 senesinden itibaren keşif ve inceleme seferleri düzenlemiştir. Türkmenler, Özbek ve Kazak gibi Türkistan halklarının sefer ve baskıları ile yorgun düşmüş, Rusya'nın sunduğu güvenlik ve istikrarı, dış baskılar karşısında mücadele etmekten daha iyi bir seçenek olarak görmüşlerdir. Ruslar ise bu durumdan faydalanarak Türkmenlerle ilişkilerini geliştirmiş ve bölgeye yönelik işgal politikalarını hızlandırmışlardır.⁵¹³

1820'li yıllarda Ruslar, Türkmenistan ve oradaki Türkmenlerin durumu hakkında bilgi toplamak amacıyla askeri personeller görevlendirmiştir. Özellikle Yüzbaşı Muravyev'in Türkmenistan'a yapmış olduğu ziyaret sonrası, vermiş olduğu bilgiler önemlidir. Rusya'nın Türkmenistan bölgesine yönelik stratejik girişimlerinin daha erken bir aşamasını ise, Binbaşı Ponomerav gerçekleştirmiştir. Binbaşı Yumut isimli boyun lideri Kiat Han ile iletişime geçmiş, Rusların bölgedeki etkinliğini güçlendirecek bazı antlaşmalar yapmıştır. Kiat Han, İran'ın saldırı ve tehditlerine karşı Ruslarla ittifak kurmuş, bu ittifakın sonucu olarak Ruslar Balhan ve etrafında özgür gezinme hakkına sahip olmuşlardır. Rusya, bu ve benzeri anlaşmalarla bölgedeki askeri ve stratejik konumunu güçlendirmiş istila hareketinin siyasi zeminini oluşturmuştur. Bu keşif ziyaretleri arasında: 1832 senesinde Orenburg valisi tarafından bölgede araştırma ve incelemelerde bulunmak için gönderilen heyetin başında Karelin bulunurken, 1834 senesinde onun verdiği bilgiler üzerine çalışmalarını yürüten iş adamı Aleksandr Gerasimov, bölge yöneticisi ve halkı ile olan ilişkileri tazelemiştir. 1858 yılında Kont İgnatiev'in Türkistan bölgesi ziyareti gerçekleşmiş, bu ziyaret sonrası işgal için edinilen bilgiler yönetim ile paylaşılmıştır. Son olarak 1859'da Rus subayı Binbaşı Dandaville'nin Türkmenistan'a yapmış olduğu ziyaret, bölgede yürütülecek askeri hareket için stratejik noktaları ve bölge halkının durumunu ayrıntılı bir şekilde ortaya

⁵¹³ E. Özbay, *Çarlık ve Bolşevik Ruslarına...*, s.29.

koymuştur. Bu dönemde Türkler arasında yaşanan mücadeleler, dayanışma ve iş birliğini ortamını ortadan kaldırmış, Rusların bölgeyi kontrol altına almasına yardımcı olmuştur. Askeri bir adım olarak, Hazar Denizi kıyılarına savunma ve hâkimiyet amaçlı kaleler inşa eden Ruslar, bölgeyi kontrol altına almak üzere iç kesimlere doğru harekete geçmiş, bölgedeki işgalini meşrulaştırmak adına, amacının göçebe ve yerleşik halklara medeniyet götürmek olduğunu uluslararası platformda duyurmuştur. Rusların başlangıçta devlet yapısı ve yönetimine sahip olan: Buhara, Hokand ve Hive gibi bölgeleri kontrol altına alması oldukça dikkat çekicidir. Türkmenlere karışmamış onlara yönelik müdahaleyi daha sonraya bırakmıştır.⁵¹⁴ Ruslar Türkmenlere yönelik bir adım atmadan önce, bölgeyi araştırıp incelemeler yapmış, arkasından ise Türkmenlere ticaret amacıyla bir merkez kuracağını belirterek, Kızılsu bölgesine askerlerini yerleştirmiştir. Bu durum Türkmenler arasında hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Gerçek yüzünü gösteren Rusya, stratejik öneme sahip Hazar sahilleri, Korpet Dağı bölgesine giden stratejik yolların üzerinde bulunan Ter-Avrat ve Molla Kara isimli yerleşim birimlerini denetim altına almıştır.

Rus işgallerine karşı yerel bir direniş başlatmak isteyen Nurberdi Han ve Dıkma Serdar'ın idaresinde 20 Ekim 1870'de Rus askeri bölgesine bir saldırı gerçekleştirildiyse de başarılı olunamamıştır. Rusların ilerleyişine karşı Türkmenler ciddi tedirginlik yaşamışlardır. Bu nedenle Hazar Denizi'nin doğu kıyısındaki bölgeleri terk etmişler ve Rusların kullanımına engel olmak ve onları yavaşlatmak adına su kuyularına zarar vermişlerdir. Türkmenlerin önemli liderlerinden biri olan Nurbendi Han, milli direniş için Yomut Türkmenleriyle bir ittifak kurmuştur. Yomut Türkmenlerinin Çekişler isimli bölgesi de Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Rusların ilerleyişini durdurmak isteyen Nurbendi Han, Hive Han'ı Seyyid Muhammed Rahim ile de bir görüşme yaparak, ittifak kurmak istemiştir. Bunun üzerine Muhammed Rahim tarafından bir mektup kaleme alınarak, Rus askeri merkezine gönderilmiş ancak bir sonuç alınamamıştır.

1871 senesinde Hive'yi hâkimiyet altına almak amacıyla, Kızılsu'dan Hive bölgesine kadar yol üzerindeki Türkmen yerleşim birimleri kontrol altına alınmıştır. Bu süreçte, Türkmenlerin direniş gösterbileceği bölgeler kasım ayına kadar tamamen

⁵¹⁴ E.Özbay, *Çarlık ve Bolşevik Ruslarına...*, s.29-30.

ortadan kaldırılmış ve Hive etkisiz hale getirilmiştir. 1872 senesinde Rusya, Hazar Denizi'nin doğusunda yer alan topraklara ve Hive Hanlığı'na yönelik hâkimiyetini artıracak faaliyetlerde bulunur. Bu süreçte, Albay Markazov'un Yomut Türkmenlerinden 3500 kadar deveyi zorla almak istemesi sonucunda bir savaş meydana gelmiştir. Bu savaş, Türkmenlerin baskılara karşı direnişi ve Rusların zor kullanarak yerel halk üzerinde hâkimiyet kurma çalışmasının en net örneğidir. Bu süreçte Nurbendi Han, tarafından bir saldırı daha gerçekleştirildiyse de herhangi bir sonuç alınamamıştır. Ruslar, 1873 senesinde Hive Hanlığı'nı da hâkimiyeti altına almıştır.

1874'te Rus İmparatorluğu'nun Hazar Ötesi Bölge Valiliğini, Kafkas Askeri Valiliğine bağlı bir yönetim birimi olarak kurması, Türkmenistan'ı tamamen kontrol altına alacağının sinyalini vermiştir.⁵¹⁵ Kurulan bu yeni siyasi yapı Türkmenlerin bağımsız karar verme yetkisini elinden alarak, iç yönetimleri, sosyal yapıları ve siyasi kararları üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Bu durumda Türkmenlerin ciddi tepkisine yol açmıştır. Nurbendi Han başkanlığında toplanan "Ak Saçlılar", Ruslara yönelik nasıl bir strateji izleyeceklerini, hangi diplomatik, askeri, ekonomik veya siyasi adımların atılacağını görüşüp değerlendirmişlerdir. 1874 yılında gerçekleştirilen bu toplantı, bir milletin özgürlüğü, toprakları ve kimliği uğruna verdiği mücadele ve büyük kararlılığının en güzel örneğidir. Bu toplantı da yer alan delegeler güçlü bir milliyetçilik örneğini göstererek aşağıdaki ifadelerle konuşmalarında yer vermişlerdir.

"Rus hâkimiyetini asla kabul edemeyiz. Dini düşmanımız olan Ruslara karşı son damla kanımıza kadar savaşmalıyız. Her tarafımız düşmanlarla çevrildi. Bizim için gidecek hiçbir yer yok. Bu topraklar bizimdir. Ruslar bizden ne istiyor? Bazı delegelerde, büyük bir kale yaparak kendimizi ve ailemizi orada korumalıyız. Rusların bizi köle yapmalarına izin vermemek için son neferimize kadar kendimizi savunmalıyız. Vatanımızı müdafaa etmek bizim hakkımızdır. Onun için fedakârlık yapmak mecburiyetindeyiz. Bu toprakları müdafadan kaçanlar ve onun için fedakârlık yapmayanlar mutlaka bu milletin ve İslam'ın düşmanıdır. Şayet biz kararlı ve azimli davranırsak Ruslar çekilip giderler. Aksi halde onlar burada ebediyen kalırlar. Sonra da kendi halkını getirirler ve bizim topraklarımıza yerleştirirler. Sonra biz ne yaparız?"⁵¹⁶

Türkmenistan Rus işgaline karşı direnç gösterirken, uluslararası destek arayışlarına da devam ediyordu. Afgan Emirliğine başvurarak onlara bağlanmayı teklif eden Türkmenler, Afganistan'ın İngiltere ile olan ilişkisine dayanarak, İngiltere'nin

⁵¹⁵ E.Özbay, *Çarlık ve Bolşevik Ruslarına...*, s.30-32.

⁵¹⁶ Mehmet Saray, **Türkmen Tarihi**, Nesil Matbbacılık, İstanbul 1993, s.23.

dolaylı desteğini alabileceklerini ve bu yolla Rus işgaline karşı korunabileceklerini düşünmüşlerdi. Rusya'nın Afganistan'a saldırmaktan çekindiği gibi, kendilerinin de bu ittifak sayesinde Rus tehdidinden kurtulabileceklerine inanmışlardır. Türkmenler Afgan Emirliğinden sonra İngiltere'ye de başvurmuşlardır. Ancak bu strateji sonuç vermemiş ve İngiltere, Türkmenistan'a coğrafi uzaklık ve stratejik öncelikler nedeniyle yardım etmeyi reddetmiştir. İngilizler yardım edebilecek durumda olmalarına rağmen, hem Türkmenlerle olası sorunlar hem de Ruslarla ilişkilerin bozulmaması için bu yardımı yapmaktan kaçınmıştır.⁵¹⁷ Türkmenler, içinde bulundukları zorlu durumdan kurtulmak için eski düşmanlıkları bir kenara bırakarak İran'la bir işbirliği yapmak için harekete geçmişlerdir. Türkmen temsilciler Tahran'a ulaştığında, Rusya devreye girerek İran'a böyle bir anlaşmayı kabul etmemesi yönünde baskı yapmış, bu ittifakın kabul edilemez olduğunu belirtmiştir. Rusya, sadece diplomatik baskıyla yetinmeyip, bir hafta sonra, İran'ı Türkmen obalarına saldırmaya ikna etmiştir. Türkmenleri kontrol altına almakta kararlı olan Ruslar, 1877'de General Lomakin idaresinde, planlı ve organize bir askeri saldırıya başlarlar. Rusların askeri hareket planından haberdar olan Türkmenler, yaklaşan tehlikeye karşı Bami, Burma ve Kızıl-Avrat gibi sınır kasabalarını terk etmiş, savunma amacıyla Göktepe Kalesi'ne çekilmişlerdir.⁵¹⁸ 7 Mayıs 1877'de Rus kuvvetleri Kızıl Avrattaki Türkmenlerle ilk büyük çatışma gerçekleşmiştir. Çatışmada, Ruslar üstün ateş gücü (topçu ve mitralyözler) sayesinde zafer kazanmış ve Türkmenlere ağır kayıplar verdirmiştir. Haziran başlarında saldırı için harekete geçen Türkmenler, Kızıl-Avrat bölgesinin boşaldığını görmüşlerdir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte, Rusya'nın Türkmen topraklarındaki kuvvetleri geri göreve çağırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin yenilgisi üzerine kendilerine olan güvenini kaybeden Türkmenler, esaret altında yaşamaktansa vatanı için ölmeyi göze almışlardır. Osmanlı Devleti'ni yenilgiye uğratan Rus kuvvetleri, bölgeye geri dönmüştür. Bu hareketin başına General Lazarev getirilirken, Türkmenistan seferi için 12.500 tam teçhizatlı, özenle seçilmiş asker emrine verilmiştir. Rus hükümeti bu sefer için oldukça güçlü ve donanımlı bir ordu hazırlamış, ayrıca komutanın emrine deneyimli subaylar tahsis ederek seferin başarısı için gerekli hazırlıkları yapmıştır. Askeri teçhizat bakımından yetersiz olan Türkmenler Rusların gözünü korkutmuş

⁵¹⁷ M.Saray, *Türkmen Tarihi*, s.23.

⁵¹⁸ E. Özbay, *Çarlık ve Bolşevik Ruslarına...*, s.33.

olacak ki, General Kaufman'a çekilen bir telgrafla, Amu Derya tarafından Merv bölgesine bir saldırı yapılması emredilir. Böylece Ruslar, Türkmenleri bölüp, parçalayarak daha kolay kontrol etmeyi amaçlamıştır. Türkmenlerin Ruslara karşı savunma stratejileri ve kuvvetlerinin dağılımı şu şekildedir: Nurberdi Han, 6.000 kişilik bir kuvvetle Merv'de kalarak Amu Derya'dan gelebilecek Rus saldırılarına karşı savunma yapmakla görevlendirilmiştir. Lazarev'e karşı batı cephesinin savunulması için ise Nurberdi Han'ın yetenekli oğlu, Berdi Murat Han 15.000 kişilik daha büyük bir kuvvetle görevlendirilmiştir. Berdi Murat'ın yanında iki deneyimli lider, Oruz Muhammet Han ve Kurban Murat İşan, rehberlik yapmak üzere görevlendirilmiştir.⁵¹⁹

Ruslara karşı mücadele eden Türkmenler, kendi ürettikleri tüfek ve kılıçlarla savaşlarını sürdürmüş, ancak son teknolojiye sahip Rus ordusu karşısında mücadele etmekte büyük zorluklar yaşamışlardır. Savaşın etkisiyle Türkmenlerin ekonomik durumu hızla kötüleşmiş, 1879 yılında Ruslar, ordularına erzak temin edebilmek için İran ile görüşerek Horasan'ın kuzeyinden gıda satın alma izni almışlardır. Bunun üzerine İran, Türkmenlere yiyecek satmamaya karar vermiştir. Bu gelişme sonucunda Türkmenler, tamamen kendi ekonomik kaynaklarını kullanmak zorunda kalmışlardır. Bunun yanı sıra, bazı boylar arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Erali'nin liderliğindeki Atabay Altboyu, savaşın devam etmesini savunmuş, ancak Rus ordusunda albay olan Han Yamudskiy'in bağlı olduğu ve Koşlı'nın yönettiği Cafer Bey boyu, çatışmaların sona ermesini istemiştir. Bu anlaşmazlıklar, Türkmenler arasındaki bölünmeyi derinleştirmiştir.⁵²⁰

Berdi Murat'ın yönetiminde ki Türkmenler, Rus ilerleyişinin Bendesen Geçidi'nde önünü kesmeye çalışmış ancak Rusların üstün ateş gücü karşısında ağır kayıplar vererek Göktepe'ye doğru geri çekilmişlerdir. Göktepe, Türkmenler için önemli bir savunma noktası olduğundan, buradaki çekilme Rusların daha da ilerlemesi için bir fırsat yaratmıştır. Lazarev, savaşta aktif rol oynarken ani bir şekilde rahatsızlanmış ve bir sağlık sorunu sonucu hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine General Lomakin Rus birlikleriyle birlikte, Göktepe'ye doğru harekete geçmiştir. General Lomakin idaresindeki Rus ordusu, güzergâh boyunca önüne çıkan tüm yerleşim

⁵¹⁹ M.Saray, *Türkmen Tarihi*, s.25-27.

⁵²⁰ B.Hayit, *Türkistan Rusya...*, s.109.

bölgelerine zarar vererek ilerlemiştir. 8 Eylül’de, Ruslar Göktepe’ye 20 kilometre mesafedeki Yaracı isimli köye ulaşmışlardır.

Türkmenler, savunma amacıyla göç ederek Kopet Dağı çevresine yerleşmiş ve buraya Yengi Şehir adını vermişlerdir. Ruslar ise 9 Eylül’de kaleye saldırma kararı alarak harekete geçmiştir. Berdi Murat, düşmanın hareketlerini yakından takip etmiş ve Kara Batır komutasındaki Türkmen süvarilerine, Rusların teçhizat ve yol güvenliğini sağlayan üçüncü bölüğüne saldırımları emrini vermiştir. Amaç, Rusların cephane ve ikmal hatlarını kesmektir. Kara Batır ve kuvvetleri cesurca saldırmış, ancak Rus kumandanı tehlikeyi sezerek takviye birlik çağırmıştır. Birkaç saat süren çarpışma, Rus birliklerinin daha güçlü silahlara sahip olması ve gelen destek kuvvetleri sayesinde Rusların üstünlük kurmasıyla sonuçlanmıştır. Rus ordusu, Göktepe önlerine ulaştığında stratejik olarak önce kaleyi bombalamaya başlamıştır. Ardından General Lomakin ve subayları durum değerlendirmesi yaparak, bir karara varmışlardır. Subaylar farklı cephelerden akşam saat 5’te yapılacak bir saldırı planlamıştır. Mücadele sırasında kadınlar ve savunmasız çocukların korunmak için sığındığı Yengi Şehri de bombalanacaktır. General Lomakin, saat 5’te genel saldırı emrini vermiştir. Ruslar ilk savunma surunu aşmış, fakat Türkmenlerle karşılaşmışlardır. Kısa sürede Türkmenler, Ruslara büyük kayıplar verdirmiş ve geri çekilmelerini sağlamıştır.

Türkmenler geri çekilen Rus askerlerini takip ederken, beklenmedik bir gelişme yaşanır. Polonya asıllı Rus topçu Makhuk, dört topu birden Türkmenlerin üzerine ateşleyerek ağır kayıplara neden olur. Komutan Berdi Murat ve birçok askeri bu saldırıda hayatını kaybetmiştir. Bu ani ve yıkıcı olay, Türkmenler arasında bir şok etkisi yaratırken, Ruslar bu durumdan cesaretlenerek tekrar saldırmaya başlamıştır. Askeri teçhizat bakımından oldukça yetersiz bulunan Türkmenler, ağır kayıplar vererek Göktepe’ye tekrar sığınmıştır.⁵²¹ Türkmenlerin saldırma ihtimaline karşı gece boyunca tetikte bekleyen Ruslar, bu korku sebebiyle sabaha kadar uyumamışlardır. Gün doğduğunda ise hızla Hazar Denizi kıyısına doğru geri çekilmeye başlamışlardır. Rus İmparatorluğu’nun askeri başarısızlığı Avrupa’da büyük bir yankı uyandırmış ve Rusya’yı prestij kaybına uğratmıştır. Türkmenlerin Göktepe’de başarılı bir direniş göstermesi, İslam dünyasında bir moral kaynağı olmuş ve Müslüman topluluklar

⁵²¹ E.Özbay, *Çarlık ve Bolşevik Ruslarına...*, s.35-36.

arasında sevinç yaratmıştır. İstanbul'da yayımlanan Tercüman-ı Hakikat gazetesi, bu olayı "Türkmen Zaferi" olarak nitelendirmiş ve çeşitli haber metinleri aracılığıyla kutlamalar yapmıştır.⁵²²

Saldırı sonucunda, Rus kuvvetlerinden 412 asker ve 21 subay saf dışı bırakılmış; bunlardan 176 asker ile 7 subay hayatını kaybetmiştir. Türkmenler ise 2000 savaşçı ve 2000 kadın ile çocuk olmak üzere toplamda 4000 kişiyi kaybetmişlerdir.⁵²³ Savaş sonrası bölgeye oğlunun defin işlemleri için gelen Nurberdi Han, bölgenin durumu değerlendirip gelecekteki bir Rus saldırısının kaçınılmaz olduğunu öngörerek hazırlıklı olma çağrısı yapmıştır. Bu hazırlıklar kalenin savunma duvarlarının güçlendirilmesi, onarılması ve takviye edilmesi ile başlayacaktır. Nurberdi Han, İran'ın Bujnurd Valisi Yar Muhammed Han'a gönderilmek üzere kaleme aldığı mektupta:

"Şayet Ruslar tekrar memleketimize hücum ederlerse son damla kanımıza kadar kendimizi müdafaa edeceğiz. Zira Türkmenler ile Rusların taşıdıkları kanlar ayrıdır. İki milletin bir arada yaşaması ve işbirliği yapması tam manasıyla imkânsızdır."⁵²⁴

İfadelerine yer vermiştir. Rus ordusunun Göktepe'de aldığı yenilgi, Rusya'da büyük tepkiye yol açmış ve Rusya'nın imajını zedelemiştir. Bunun sonucunda Türkmenistan'ın bir sene sonra yeniden istilasına karar verilmiştir. General Lomakin, yenilginin sorumlusu olarak görülüp görevden uzaklaştırılmış, yerine General Tergukasov getirilmiştir. Kısa bir süre sonra Göktepe harekâtının komutası, Hazar Denizi çevresindeki askerî bölgenin başındaki General Skobelev'e devredilmiştir. Türkistan'da "gözü kanlı" unvanıyla anılan bu general, özellikle Hokand Hanlığı seferinde öne çıkmıştır. General Skobelev'in Rus birliklerinin ilerleyişiyle ilgili verdiği talimat da şu ifadeler yer almıştır: "*Rus'un şerefi, savaşta düşen arkadaşların itikamını almayı gerektirmektedir.*"⁵²⁵

Türkmenistan coğrafyasına hâkim olan Skobelev, Hazar Denizi'nin doğusundan Göktepe'ye uzanan bir demiryolu inşaatına başlamıştı. Bu demiryolu, yiyecek ve mühimmat taşınmasını kolaylaştırmak için inşa ediliyordu. Ayrıca Skobelev, I. Göktepe

⁵²² M.Saray, **Türkmen Tarihi**, s.30.

⁵²³ Mehmet Yetişgin, "Rusların Türkmen Topraklarını İstilaları", **Türkler Ansiklopedisi XVIII**, Ankara 2002, s.596-606.

⁵²⁴ M.Saray, **Türkmen Tarihi**, s.31.

⁵²⁵ B.Hayit, **Türkistan Rusya...**, s.108.

Savaşı'nda Türkmenlere karşı yenilgiye uğrayarak morali bozulan Rus askerlerini Kafkasya'dan getirilen yeni birliklerle değiştirmişti.⁵²⁶ Bunun dışında 11.000 asker ve 100 top Skobelev'in emrine tahsis edilmişti.⁵²⁷ Gerçekleştirilecek büyük askeri operasyon için ciddi bir hazırlık içinde olan Rus ordusunun, piyade, süvari, topçu ve çeşitli silahlarla donanmış çok sayıda askeri güce sahip olduğu bilinmektedir. Yalnızca silah ve askerlerle değil, aynı zamanda bu askerlerin ve silahların ihtiyaçlarını karşılayacak büyük miktarda mühimmat, gıda ve diğer malzemeler hazırlanmış, ağır malzemelerin taşınmasında ise deve ve atlar kullanılmıştır. Rusların Göktepe Kalesi'ni ele geçirmek için kapsamlı bir hazırlık yaptığını aşağıdaki ifadelerde görülmektedir:

“Rus ordusundan 38 piyade, 100 atlı, 11 süvari birliği, 72 top, 11 gülle tezgâhı, 500 mızraklı, 200 kılıçlı birlik, Göktepe Kalesi'nden 12 mil uzaktaki Yagenbatır Kalesi'ne toplanmıştır. Toplam 30 bine yakın gülle, 150 ton kurşun, 1 milyar 190 bin mermi ve çok miktarda gıda bu bölgeye depolanmıştır. Bütün bu ihtiyaçların taşınması için birçok deve, çok miktarda yük taşıyıcı atlar, 159 at arabası kullanılmıştır. Gök Tepe Kalesi'nin içinde Türkmenlerden oluşan askeri güç; kaynaklara göre değişmekle birlikte 38-40 bin kadar kale muhafızı, 7 ile 10 bin arasında atlı askerden ibarettir.”⁵²⁸

Bu büyük hazırlık, Rusların Göktepe Kalesi'ni ele geçirmek için ne denli ciddi ve kararlı olduklarını göstermiştir. Skobelev, Cafer Bey boyu yöneticisi Koşlı ile görüşmüş ve ona: “*Bir damla Rus kanı için düşman kanını sel gibi akıtacağını, Türkmenlerin iş birliği yapmasının onlar için daha faydalı olacağını, aksi takdirde tamamen yok edileceklerini*” söylemiştir.⁵²⁹ Buna rağmen, tüm Türkmenler arasında özgürlüğü koruma kararlılığı ve cesareti hâkim olmuştur. Çatışmaların sonucunu belirleyecek savaş başlamadan önce, Skobelev 10 Mayıs 1880'de bir barış anlaşması metni yayımlamıştır. Anlaşmaya göre:

- Sumbar - Arçman hattında bir demiryolu inşa edilecek,
- Türkmenler, Ruslara 10.000 at teslim edecek,
- Savaş tazminatı olarak 500.000 ruble ödenecek,
- Önemli ailelere mensup birçok genç, rehin olarak Rusya'ya gönderilecek,

⁵²⁶ Aysel Erdoğan, “*Türkistan'da Rus İşgallerinin Bir Parçası: Trans-Hazar Demiryolu Projesi (1879-1903)*”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 2010/8(21), s.41-60.

⁵²⁷ M.Yetişgin, *Rusların Türkmen...*, s. 596-606.

⁵²⁸ E.Özbay, *Çarlık ve Bolşevik Ruslarına...*, s.37-38.

⁵²⁹ B.Hayit, *Türkistan Rusya...*, s.109.

- Kızıl Arvat, Arçman, Göktepe, Aşkabad ve diğer stratejik bölgeler Rus denetimine girecek,
- Ahal Teke toprakları, Rus Çarı'nın şahsi mülkü ilan edilerek doğrudan onun yönetimine bırakılacak,
- Tüm tarihî belgeler, el yazmaları ve kitaplar Ruslara teslim edilecek,
- Rus birliklerine destek sağlamak amacıyla gıda ve deve yardımı yapılacaktır,
- Din adamları ve askerî liderlerin ailelerinden birçok kişi, rehin olarak Rus yönetimine bırakılacaktır.

Ancak bu teklif Türkmenler tarafından net bir şekilde reddedilmiştir. Skobelev, Türkmenlere karşı doğrudan askerî harekâta girişmeden önce, siyasi oyunlara da başvurmuştur. 17 Mayıs 1880'de ikmal birimi sorumlusu Albay Grodekov'a şu talimatı vermiştir:

“Atabay ve Cafer Bey boylarının önde gelen isimlerinin bir listesini çıkarın. Onlarla görüşmek ve kendilerine hediyeler sunmak istiyorum. Bana eşlik edeceksiniz. Misafirperverlik bahanesiyle, hediyeler vererek ve deve ticareti vesilesiyle bu kişileri bir araya getirin. Bu konu gizlidir ve büyük önem taşımaktadır.”⁵³⁰

Nitekim davet edilenlerden bazıları çağrıya uyarak görüşmeye gelmiş, ancak katılan herkes tutuklanmıştır. Nurverdi Han, Türkmen direnişinin önemli bir lideridir ve onun 5 Mayıs 1880'de aniden hastalanarak ölmesi, Türkmenler üzerinde büyük bir şok etkisi yaratmıştır. Türkmenler, bu büyük kayba rağmen kısa sürede toparlanmış ve direnişlerine devam etmişlerdir. Türkmen halkı zor şartlar altında bile direniş azmini kaybetmemiş ve hızlı bir şekilde yeni bir lider belirleyerek mücadeleye devam etme kararlılığını göstermiştir. Nurverdi Han'ın vefatıyla küçük oğlu Mahdum Kulu lider olarak seçilmiştir.⁵³¹ Ayrıca Mahdum Kulu'ya, Dıkma Serdar ve üç kişi danışman olarak tayin edilmiştir. Bu durum stratejik kararların ortak akıl ile alındığını göstermektedir. General Skobelev nihai çatışmaya ordusunu göndermeden önce, 18 Haziran 1880'de General Kuropatkin'e şu satırları yazmıştı: “*Asya'yı sadece boyunduruk altına almamalı; bilâkis onu hissedilir derecede dövmek gerekir.*”⁵³²

⁵³⁰ B.Hayit, *Türkistan Rusya...*, s.109-110.

⁵³¹ M. Saray, *Türkmen Tarihi*, s.32.

⁵³² B.Hayit, *Türkistan Rusya...*, s.108.

Skobelev'in bu sözleri, Rus İmparatorluğu'nun yalnızca askerî fetihle yetinmeyip bölge halkını sindirme ve baskı altına alma stratejisini benimsediğini açıkça göstermektedir. General Skobelev, haziran ayında Türkmen bölgesine doğru hızla ve kararlı bir şekilde ilerlemeye başlar. Bu hareket, bölgeyi kontrol altına alma ve direnişleri bastırma amacını taşıyan stratejik bir adım olarak planlanmıştır. Türkmenlerin hızlı hareket eden ve çevik süvari kuvvetlerinden Dıkma Serdar idaresindeki Türkmen askerleri, Rusların hareketini engellemeye çalışmışlarsa da, Rusların güçlü silahları karşısında geri çekilmek zorunda kalmış ve Göktepe Kalesi'ne sığınmışlardır. Skobelev ise bu ilerleyişinde karşısına çıkan her şeyi yok ederek, Bami bölgesine kadar ulaşmıştır. Ruslar 1 Ocak 1881 tarihinde "Yengi Kale" isimli kaleye iki taraftan saldırarak kaleyi ele geçirir. Bu süreçte herhangi bir saldırı gerçekleştirilmeyen Ruslar, 4 Ocak 1881'den itibaren ise kaleye gizlice tünel kazmaya başlarlar. Türkmenlerin bu çalışmaları fark etmemesi için dikkatlerini dağıtmak amacıyla, Aşkabad yönüne bir askeri birlik gönderilir. Bu birlik mevzilere yaklaşıncı, Türkmenler ateş açarak karşılık verir. Rusların yoğun top atışına rağmen Türkmenler, onları geri çekilmeye ikna etmiştir. Skobelev, tünel kazma çalışmalarında Türkmenlerin dikkatini çekmemek için, ilgiyi başka bir yöne kaydırmayı amaçlamıştır. Türkmenler, tünel çalışmalarını öğrenmiş olsalar da, patlayıcıların yerleştirildiğinden habersizdirler.

Dıkma Serdar ve Mahtum Kulu Han, 1879'daki gibi, Rusların kaleye girmesini beklerler, çünkü yakın çatışmalarda Türkmenler kendi güçlerine ve yeteneklerine tam anlamıyla güvenmektedirler. Fakat Ruslar ne surlardan ne de kazdıkları tünelden kaleye girmeye yönelik herhangi bir girişimde bulunmazlar. Bu durumdan kuşku duyan Türkmenler, tarihler 9 Ocak'ı gösterdiğinde Rus ordusunun patlayıcı yerleştirme süreci sırasında, Dıkma Serdar'ın idaresinde Rus birliğine ani bir saldırı gerçekleştirerek onları bozguna uğratırlar. Bu çatışma sırasında Türkmenler, bir Rus alayının sancağını ele geçirirler. Rus askerlerinde motivasyon kaybına neden olan bu mücadele sonrası Skobelev kalenin güneydoğu tarafına saldırı emri vererek, Rus askerlerinin motivasyonunu yükseltmek istemiştir. Bu mücadele sonrasında Türkmenler büyük kayıplar vermiştir.

İntikam ateşiyle yanan Türkmenler, 11 Ocak gecesi Rus ordusunun sol kanadına beklenmedik bir saldırı düzenleyerek karşılık verirler. Bu baskın sonucunda, Rusların

bir top, yüzlerce silah ve çok sayıda askeri mühimmatına Türkmenler tarafından el konulmuştur. Türkmenler 16 Ocak'ta bir saldırı daha düzenlemiş ancak yoğun top atışı ile karşılaşp çok sayıda askerini ve teçhizatını kaybederek geri çekilmişlerdir. Ruslar, 18-23 Ocak 1881 tarihleri arasında kale surlarının altına patlayıcı yerleştirip hazırlıklarını tamamladıktan sonra, 24 Ocak'ta saldırıya geçmişlerdir. Aşkabad tarafındaki Türkmenlerin, canlarını kurtarmak için kaçtıkları yol güzergâhı üzerine de bir Rus birliği yerleştirilmiştir. Ruslar saldırıya, top atışıyla başlamıştır. Top atışı öğleye kadar devam etmiş ve öğleden sonra top atışı ve hücum bir süre yavaşlatılmıştır. Rus askerleri bu sürecin ardından geri çekilmiş, patlayıcılar devreye sokulmuştur. Türkmenler büyük bir korkuyla Aşkabad'a doğru kaçmaya başlamış, kaçan ve kaleyi savunan Türkmenler acımasız şekilde top atışı ile şehit edilmiştir. Savaş Rus üstünlüğü ile sona ermiştir. Bu mücadele sonrası iki tarafın kayıpları arasında: Ruslar 1 general, 20 subay ve 268 asker kaybederken, Türkmenler kaleyi savunan 6.500 askerinin yanı sıra, kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan 28.000 kişiyi şehit vermiştir.

1881'de Rus İmparatorluğu Türkmen topraklarını işgal ederek Aşkabad bölgesine kadar ilerlemiştir. Daha sonra İngiliz baskısıyla karşılaşarak durmuştur. Bu süreçte gerçekleştirilen mücadelelerin ardından, Ruslara teslim olmaktan başta çıkar yolu bulunmayan Dıkma Serdar, Nisan 1881'de teslim olurken, bir süre sonra da Mahdum Kulu Ruslara teslim olmuştur. Türkmenlerin vermiş olduğu bu mücadele II. Göktepe Savaşı olarak tarihi kaynaklarda yerini almıştır. Rus propagandası yapan Ali Han, Türkmenlere Rus hâkimiyetini kabul ettirmeye çalışmıştır. Ali Han, Türkmenlerin liderlerini ve Nurberdi Han'ın eşini, Rus idaresi altında daha kötü olaylarla karşılaşmamaları için Rus egemenliğini kabul etmeye ikna etmiştir. Sonunda, Gülcemal Han'ın önderliğinde bir araya gelen Türkmen Meclisi, gönülsüz de olsa Rus yönetimini kabul etmek zorunda kalır. Yürütmüş olduğu Rus propagandası sonucu Ali Han ise Ruslar tarafından Merv'e vali olarak atanmıştır. Rus hâkimiyeti altına girmek istemeyen Türkmenler ise farklı bölgelere dağılmıştır.⁵³³

Türkmenler, bağımsızlık mücadelesinden asla vazgeçmemiş, Rusların bölgedeki egemenliğine karşı her fırsatta direniş göstermişlerdir. Bu direniş, 1916 yılında II. Nikola'nın Türkistan bölgesindeki Türkmenleri zorla askere almayı amaçlayan

⁵³³ E.Özbay, *Çarlık ve Bolşevik Ruslarına...*,s.39-40.

seferberlik fermanıyla daha da belirginleşmiştir. II. Nikola, I. Dünya Savaşı sırasında Avrupa sınırlarında kaybettiği savaşlar nedeniyle, hâkimiyet kurduğu Türkistan bölgesinde yaşayan Türklerden, 19-43 yaş arasındaki erkekleri askere alıp cephe gerisinde çalıştırmak amacıyla zorla seferberlik ilan etmiştir. Bu emir doğrultusunda, Türkmenler de dâhil olmak üzere Türk topluluklarından “işçi taburları” oluşturulmuştur. İnsanlar, eşyalarıyla birlikte cephe gerisine gönderilmek üzere görevlendirilmeye başlanınca, halk büyük bir öfkeye kapılmış ve isyan etmiştir.

I.Dünya Savaşı, Türkmenlerin yaşam şartlarını daha da zorlaştırmıştır. Çarlık idaresi, savaş bahanesiyle Türkmenlere yeni vergiler getirmiş ve köylülerin günlük yaşamlarını sürdürebilmesi için sahip oldukları temel ihtiyaçları ve mal varlıklarına haksız yere el koymuştur. Bu durum ise, Türkmenlerin yaşam standartlarını ciddi şekilde düşürmüştür. Türkmenlerin milli mücadelesinin başlamasında alınan bu ağır vergiler önemli rol oynamıştır. Türkmenistan’da başlayan milli mücadele, baskı ve zorbalığa karşı toplumun özgürlük, adalet ve bağımsızlık arzularının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu mücadeleyi doğuran unsurların açıklanması konunun anlaşılması açısından gerekli görülmüştür.

Ruslar, Türkmenlerin verimli topraklarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak, sadece pamuk ekimine izin vermiştir. Aynı zamanda Türkmenler sürekli denetim altında tutulmuş, uzun bir süre boyunca konulan ağır vergilere ve baskılara karşı seslerini çıkaramamışlardır. 1905’teki Rus-Japon Savaşı’nın ardından özellikle Türkmenistan’da, yönetimdeki Rus yetkililerin ve memurların büyük bir yolsuzluk içinde olduğu anlaşılmıştır. Bu yolsuzlukların tespiti için Alman asıllı Kont K. Palen başkanlığında bir komisyon, bu durumu araştırmak için Türkistan’a gönderilmiştir. Yapılan soruşturmalarda, Türkmenistan’daki Rus askeri görevlileri, devlet yönetici ve memurlarının büyük bir kısmı, hırsızlık, rüşvet almak ve insan canına kıymak gibi suçlarla suçlanarak mahkeme önüne çıkarılmıştır. Yani, yönetimdeki bazı Rus yetkililer, kendi çıkarlarını korumak ve halkı sömürmek için çeşitli suçlar işlemişlerdir. Bu durum ise Rusya’nın Türkistan coğrafyası üzerinde kurduğu yönetim sisteminin ve adaletin ne kadar bozulduğunu göstermiş ve milli şuurun uyanmasına neden olmuştur.⁵³⁴Bu şuur Türkmenleri sosyal ve siyasi haklarını elde etmek ve bağımsızlık için mücadele etmeye

⁵³⁴ E.Özbay, *Çarlık ve Bolşevik Ruslarına...*, s.41-44

yönlendirmiştir. Bu mücadeleyi yürüten isimler arasında: Hive, Dışoğuz, Karakum ve Tecen bölgelerinde mücadele eden Cüneyt Han ve Aziz Han gibi isimler bulunmaktadır.

Hive Hanı'nın, Türkmen halkından almış olduğu yüklü vergiler bölgede huzursuzluk yaratmış ve Yomut Türkmenleri, bu duruma karşı isyan etmişlerdir. İsyanın lideri olan Kurbanmamed Serdar, Yomut kabilesi tarafından han seçilmiştir. Kendi bölgesinin ismini almış, "Cüneyt Han" adıyla tanınmıştır. Halkın sevgi ve desteğini arkasına alan Cüneyt Han, 1916 yılının ilk aylarında Hive'yi fethederek önemli bir zafer kazanmış, ardından Hive Hanı İsfendiyar'ı kendi otoritesi altına alarak bölgedeki hâkimiyetini pekiştirmiştir. Bu süreçte, yerel halkın desteği ve mücadele azmî, onun gücünü artırmış ve yönetimini sağlamlaştırmasına katkı sağlamıştır. Bu durum karşısında Rusların, Cüneyt Han'a uyguladıkları siyasi baskılar zamanla artmış, bu baskı ve kontrole daha fazla dayanamayan Cüneyt Han, İran'a kaçmak zorunda kalmıştır.⁵³⁵

Hive'de başlayan modernleşme çabaları içerisinde "Genç Hiveliler" adıyla bilinen topluluk önemli rol oynamaktaydı. Kuruluşundan itibaren Hive'deki yönetimler tarafından desteklenen bu grup, zamanla büyüyerek etkili bir yapı haline gelmişti. Sovyet Devrimi'ne kadar Hive yönetimleri tarafından desteklenen topluluk, özellikle 1904 yılından 1917 yılına kadar örgütlenmesini büyük ölçüde tamamlayarak etkisini artırmış, 1917 Devrimi sonrasında ise Hive'de oluşturulan mecliste aktif bir şekilde yer almıştı.⁵³⁶ Cüneyt Han, İran'dan döndükten sonra, Hiveliler hareketinin kurduğu yönetimin sona ermesi için, Hive Hanı İsfendiyar'a emir vermişti. Bu emir doğrultusunda İsfendiyar Han, Genç Hiveliler'in kurduğu yönetimi ortadan kaldırmış ve devlet görevlilerini tutuklamıştır. Hareketin kaçmayı başarabilen temsilci ve yöneticileri ise çalışmalarını gizlice yürütmüştür. Hive Hanı İsfendiyar'ın hayatına, Cüneyt Han'ın oğlu İşşi'm tarafından 1918 yılında son verilmiş, hanlık yönetimi kardeşi Said Abdullah'a geçmiştir. Said Abdullah, Cüneyt Han'ın denetimi altındaydı ve bu değişikliklerle birlikte Cüneyt Han, Hive'nin gerçek hâkimi haline gelmişti. Hanlık içindeki tüm önemli görevler, Cüneyt Han'ın destekçileri tarafından devralınmıştı. Bu

⁵³⁵ E.Özbay, *Çarlık ve Bolşevik Ruslarına...*, s.44-46.

⁵³⁶ M. Gümüş, *Türkistan'da Vatan Müdafıcaları...*, s.667.

süreçte halktan silah almak amacıyla yüksek vergiler toplanmış, Cüneyt Han'ın askeri kuvvetlerinin sayısı 6 bin atlıya kadar çıkmıştı.⁵³⁷

1918 yılında Genç Hiveliler, mevcut yönetimi değiştirmek ve siyasi reformlar gerçekleştirmek amacıyla Hive İhtilal Komitesini kurarak harekete geçmiştir. 1919 yılında ise Sovyetler, Cüneyt Han ve taraftarlarının baskıcı yönetimine karşı harekete geçerek Hive emekçilerini korumak amacıyla Hive Hanlığı'na savaş ilan etmişlerdi. Bu savaş bir ay boyunca sürmüş ve 25 Ocak 1920'de Sovyet güçleri, Hive'yi ele geçirerek bölgeyi denetim altına almışlardı. Genç Hiveliler, Sovyetlerin desteğiyle Hive'ye girerek hanlık rejimini sona erdirmiş ve yerine Harezmi Halk Cumhuriyeti'ni kurmuşlardı. Ancak Genç Hiveliler, kısa bir süre iktidarda kalmış ve 1921'de Bolşevikler tarafından görevden alınmışlardı. Bu süreçte bir grup Genç Hiveli, Bolşeviklere karşı mücadele etmek için Cüneyt Han'a katılmış ve çöle çekilmiştir. Said Abdullah ise Moskova'ya götürülmüş ve orada kötü şartlar altında hayatını kaybetmiştir. Görüldüğü üzere, Hive Cüneyt Han tarafından 1918 senesinde tekrar hâkimiyet altına alınmış, ancak bu hâkimiyet sadece iki sene devam etmiştir. Bunun nedeni, Özbek Türkleri ile Cüneyt Han arasında su kaynaklarının kullanımı konusunda yaşanan anlaşmazlıktır. Bu durum, Genç Hivelilerin Cüneyt Han'a karşı cephe almasına yol açmış, hatta bazı Türkmen aşiret yöneticileri de Genç Hivelileri desteklemiştir. Yani, su kullanımı üzerine çıkan çatışmalar, hem yerel halkı hem de aşiret yöneticilerini Cüneyt Han'a karşı birleştirmiş ve onun Hive üzerindeki egemenliğini zayıflatmıştır.⁵³⁸ Cüneyt Han'ın zayıflayan egemenliğinin bir diğer nedeni ise onun sert tutumlarıydı. Bu duruma örnek olarak, Cüneyt Han'ın askerlerinin Porsı Beyliği'ne bağlı Galım köyünün halkını, vergi ödemeyi reddettikleri için tamamen yok etmesi verilebilir.⁵³⁹

Cüneyt Han'ın Hive'deki yönetimi yalnızca iki yıl sürmüş, fakat bu kısa dönemde ülkesine ve halkına önemli hizmetlerde bulunmuştur. Örneğin, 1918 yılının ilkbaharında Bedirkent köyünde bir elektrik santrali inşasına başlanmıştır. Ayrıca, kendi adına manat ve tenge isimli demir paralar bastırarak bir vergi sistemi oluşturmuştur.⁵⁴⁰ Bu adımlar, bağımsız bir Türkmen devleti kurma yolunda atılmış ilk girişimler olarak

⁵³⁷ Tahir Aşirov, "Ekim Devriminden Sonra Türkmenistan'da İktidar Mücadelesi: Karşı Devrime Karşı Mücadele (1918-1919)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2017/4(12), 247-273.

⁵³⁸ E.Özbay, *Çarlık ve Bolşevik Ruslarına...*, s.46

⁵³⁹ T. Aşirov, "Ekim Devriminden Sonra Türkmenistan'da....", s.257.

⁵⁴⁰ Mehmet Kılıç, *Tarihin Yapraklarında Türkmenler*, Furkan Ofset Matbaacılık, Bursa 1998, s.81

değerlendirilebilir. Cüneyt Han yalnızca Hive’de değil, çevredeki stratejik bölgelerde de kontrol sağlamak amacıyla harekete geçmişti. Cüneyt Han, Amu Derya’nın sol yakasındaki Akmanış, Şırakan, Şabbaz ve Bünazar yerleşimlerine 24 Kasım 1918’de bir saldırı düzenmiş ve yiğitlerinin desteğiyle Sovyet askerlerini bu bölgelerden uzaklaştırmıştı.⁵⁴¹ Bunun yanı sıra 25 Kasım 1918’de Rusların askeri teçhizatlarının büyük bölümünü depoladığı Tortkol şehrini ele geçirmeyi de amaçlamıştı. Ancak bu şehri kuşatma ve ele geçirme girişimi 11 gün sürmüş, Kızıl Ordu, Tortkol’u savunmak amacıyla Macar, Avusturyalı, Alman ve Çekoslovaklardan oluşan tutsakları Cüneyt Han’ın üzerine sevk etmiş ve bu da Cüneyt Han’ın mücadelesini zorlaştırmıştır.

Mücadelesine devam eden Cüneyt Han, komutasındaki 1.500 askerden oluşan bir kuvvetle Nukus şehrine bir saldırı gerçekleştirmiştir. İki hafta kadar devam eden bu mücadele sonucunda Cüneyt Han yenilgiye uğramıştır. Daha sonra, Pitnak’ta Cüneyt Han’ın askerleri ile Sovyet askerleri arasında başka bir mücadele yaşanmıştır.⁵⁴² Bu çatışma aracılığıyla Tortkol’u ele geçirmeyi amaçlasa da, bu savaştan da mağlup ayrılır. Saldırıları yalnızca çarpışma bölgeleriyle sınırlı kalsa da, her iki taraf da mücadeleye devam etmektedir. Ancak Ruslar, Cüneyt Han ile bir barış anlaşması yapma niyetindedir. 9 Nisan 1919’da Tahta’da, Hive Hanlığı’nın yetkili temsilcisi olarak Cüneyt Han ile SSCB’ye bağlı TSSÖC’in temsilcisi arasında aşağıdaki maddeleri içeren bir barış anlaşması imzalanır.⁵⁴³

- İki taraf da savaşı bitirme konusunda mutabık kalmıştır.
- Sovyet Hükümeti, Hive halkının kendi geleceğini belirleme hakkını tanıyacaktı.
- Taraflar, ilişkileri güçlendirmek adına karşılıklı olarak temsilcilikler açacaklardır. Hive Hükümeti, Moskova ve Taşkent’te; Sovyet Hükümeti ise Hive’de temsilcilik açabilecektir.
- Kara ve su yollarında ulaşımın serbest ve güvenli bir şekilde yapılması her iki tarafça garanti edilecektir.

⁵⁴¹ B. Hayit, **Basmacılar Türkistan...**, s.72.

⁵⁴² E.Özbay, *Çarlık ve Bolşevik Ruslarına...*, s.47.

⁵⁴³ B. Hayit, **Basmacılar Türkistan...**, s.73.

- Sovyet Hükümeti'ne karşı eylemlerinden dolayı suçlu sayılan Türkmenler affedilecek ve ikamet yerlerini kendileri seçebilecekler.⁵⁴⁴

Bu anlaşma, Sovyetlere Cüneyt Han'a karşı daha güçlü bir karşılık verebilmek adına zaman tanımıştır. Aslında Sovyetler'in niyeti, Cüneyt Han ile uzlaşmak değil, onu en kısa sürede Hive'den uzaklaştırarak etkisiz hale getirmektir. Bu süreçte, Türkmen boyları arasında Sovyetler tarafından kasıtlı olarak yayılan provokatif bilgiler ve kışkırtıcı haberler ile anlaşmazlıklar ortaya çıkarılmıştır. Bu anlaşmazlıklar, Karaoğuz, Salak ve Karasalak boylarının liderleri olan Şammikel, Koçmemed Han ve Gulam Ali ile Cüneyt Han arasında silahlı mücadeleye dönüşmüştür. Her ne kadar bir barış anlaşması yapılmış olsa da Sovyetlerin bu tahrik edici davranışları nedeniyle, Cüneyt Han savaşı sürdürmek zorunda kalmıştır. Rus İmparatorluğu, Türkistan'da ki hâkimiyetini güçlendirmek amacıyla, Cüneyt Han idaresinde gerçekleşen milli mücadeleyi zayıflatma çalışmaları yapmıştır. Ruslar, Cüneyt Han'ın liderliğindeki milli mücadele hareketine karşı, Türkistan Cephesindeki askeri birliklerine saldırı emri vermiştir. Cüneyt Han, yaklaşık 5.000 kişilik cesur bir orduyla, kullanışsız eski silahlarla Ceyhun Nehri'nin sol kıyısındaki Kocaylı bölgesinde, Rusların saldırısına karşı altı gün boyunca direniş göstermiştir. Ancak, tam teçhizatlı Rus ordusu bu direnişi aşarak, bölgeyi ele geçirmiş ve Kocaylı'yı işgal etmiştir. İlerleyişine devam eden Rus ordusu, Hanka, Köhne-Ürgenç, Parsa İliyali, Gazavat, Dışoğuz (Taşaus) ve Tahta gibi önemli yerleri işgal etmiştir. Bu işgaller, şiddetli çatışmalarla gerçekleşmiş ve sonrasında Cüneyt Han'ın memleketi aynı zamanda merkez üssü olan Bedirkent de Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. Ardından Hive topraklarının tamamı Ruslar tarafından kontrol altına alınmıştır. Cüneyt Han, belirli aralıklarla Karakum Çölü'nden ayrılıp, Ürgenç'e hücum ederek milli direnişine devam etmiştir. Bu direniş sadece askeri bir mücadeleyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda siyasi alanda da etkiler yaratmıştır. Sovyetler, Harezmi Halk Cumhuriyeti Başkanı Hacı Yusuf Pehlivan Niyaz'ı, Sovyet karşıtı faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle tutuklamıştır. Sovyetler, Niyaz'ı tutuklayarak, Harezmi bölgesindeki Sovyet karşıtlığına karşı önlem almışlardır. 1923 senesinde Cüneyt Han Kongrat, Hocaklı, İliyali ve Karakum bölgesi üzerinde hâkimiyet sağlarken, komutanlarından Ağacan'ın, Madrahimbey ve Allanazar'ın birlikleriyle

⁵⁴⁴Baymirza Hayit, **Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006, s.108.

birlikte bazı önemli şehirleri ve bölgeleri ele geçirdiği bilinmektedir. İlk olarak, Dışoğuz, İlyalı, Köhne-Ürgenç, Yeni-Ürgenç ve Gazavat gibi bölgeler kontrol altına alınmış, ardından Hive şehrine doğru bir ilerleme gerçekleşmiştir. Cüneyt Han'ın ve komutanlarının bu bölgelerdeki egemenlikleri kısa sürede sona ermiştir.⁵⁴⁵ 1927'de Sovyet silahlı kuvvetlerinin devamlı baskı ve gözetimi altında bulunan Cüneyt Han, Bolşeviklere karşı son bir saldırı gerçekleştirse de bu saldırıyı başarısızlıkla sonuçlandırmıştır. Bu gelişme üzerine, Cüneyt Han 1928 yılında vatanını terk etmek zorunda kalmıştı. İlk olarak İran'a, ardından Afganistan'a geçerek Herat şehrine yerleşmiştir.⁵⁴⁶

1932-1933 yıllarında Merv, Kuşka ve Göktepe'de Ahmet Bey, Durdu Murat, Cüneyt Han, Anna Kuli, Atam Kılıç Mamed, İbrahim Kadlı, Ali Abay ve Beppa-Ças'ın öncülüğünde Rus birliklerine karşı organize bir bağımsızlık mücadelesi yürütülmüştür. Bu komutanlar, aralıksız süren direnişi uyum içinde yöneterek bölgedeki Rus egemenliğine karşı koymuştur. Bu kararlı mücadele, bölgedeki direnişin uzun yıllar boyunca devam etmesine zemin hazırlamıştır. Cüneyt Han Ruslara karşı direnişini 1938 yılına kadar sürdürmüştür. 1938 yılında ise Afganistan'da vefat etmiştir.

Sovyet silahlı kuvvetleri Buhara'yı işgal etmiş ardından, Kerki ve Lebap bölgelerine yönelik askeri harekât gerçekleştirmek üzere adım atmışlardır. Bu bölgelere bulunan Sovyet askeri kuvvetlerine, mühimmat sevkiyatı yapmak için Ceyhun Nehri aracılığıyla iki gemi gönderilmiştir. Ancak, Bolşeviklere karşı bağımsızlık mücadelesi veren bir lider olan Halife Kızılayak, bu durumu öğrenmiş ve idaresi altındaki askerlerle saldırarak her iki gemiyi ele geçirmiştir. Gemideki mühimmatı alıp, gemileri batırmıştır. Sovyetlerin planlarını bozan Kızılayak, mühimmat tükenene kadar savaşımaya devam etmiştir. Kızılayak ve emrindeki askerler, Afganistan'a geçerek bağımsızlık mücadelesine orada devam etmişlerdir. Kızılayak, Afgan topraklarında Sovyetlere karşı olan mücadelesini devam ettirerek, Rusların ele geçirdiği Annagul Tepe'yi ve Kerki'yi hâkimiyeti altına almıştır. Fakat bu bölgeleri uzun süre kontrol

⁵⁴⁵ E.Özbay, *Çarlık ve Bolşevik Ruslarına...*, s.47-48.

⁵⁴⁶ M. Kılıç, *Tarihin Yapraklarında...*, s.82.

altında tutamamıştır. Yine de, Kızılayak ve emrindeki askerler 20 yıl boyunca Bolşeviklere karşı savaşılmaya devam etmişlerdir.⁵⁴⁷

Aziz Han Çapık'ın önderliğinde milli mücadelenin verildiği bir diğer bölge ise Tecen'di. 9-14 Ekim 1918 tarihleri arasında Aziz Han Çapık'ın komutasındaki birlikler, Tecen dışında kalan Tecen Vahası'nı tamamen ele geçirmişti. 14 Ekim gecesini, 9.000 kişilik ordusuyla Tecen'e saldıran Aziz Han, beş gün süren şiddetli çatışmaların ardından 5.600 kayıp verirken, 1.700 kişi de yaralanmıştı. Aziz Han, bu durumda yaralıları geride bırakmak zorunda kalıp geri çekildi. Bu fırsattan yararlanan Rus kuvvetleri, geride kalan yaralıları da öldürerek katliamı sürdürdü.⁵⁴⁸ Bu süreçte İngiliz heyetinin gerçekleştirdiği askeri seferin Yukarı Hazer'deki komutanı olan General Malleson, Aziz Han'ı General Denekin'in komutasına girmeye zorluyordu.⁵⁴⁹ General Malleson'un amacı, Hindistan'da İngiliz karşıtı ayaklanmaları destekleyen Bolşeviklere karşı, Çarlık Rusyası'nı açıkça desteklemektir. Kısacası, Malleson, Hindistan'daki İngiliz çıkarlarını korumak adına, Bolşeviklere karşı bir ittifak arayışı içinde olup, bu süreçte Aziz Han'ı kendi stratejik planları doğrultusunda yönlendirmeye çalışmıştır. Ancak Aziz Han, bağımsız milli yönetimlere karşı olduğu gerekçesiyle Çarlık idaresi yanında yer almamıştır.⁵⁵⁰ Bu süreçte Aziz Han'ın muhalifleri, onun 2000 cesur savaşçıyla birlikte Kızıl Ordu'ya katıldığını öne sürmüştür. 1919'un ortalarından itibaren Aziz Han, yanında kalan askerleriyle birlikte Bayramali civarında yaşayan kardeşinin yanına gitmiştir.⁵⁵¹ 1919 sonlarında ise takip edilen Aziz Han yakalanmış ve Sovyet Askeri Mahkemesi tarafından ölüm cezasına çarptırılmıştır.

Sovyetlere karşı yürütülen milli mücadeleye sadece askeri sahada gerçekleşmemiş, 20 Nisan 1917 kurulan "Türkmen İcra Komitesi" ile siyasi sahaya da taşınmıştır. Türkmen İcra Komitesi Türkmenlerin hak ve menfaatleri korunmaya çalışmıştır. Bu komitenin çalışmaları Sovyet idaresini rahatsız etmiş, bu nedenle komitenin faaliyetlerine 22 Şubat 1919 tarihinde son verilmiştir. 1918 tarihinde geçici olarak kurulan "Aşkabat Hükümeti" Sovyetlere karşı yürütülen siyasi mücadelenin bir parçası olmuştur. Ancak bu hükümetin ismi Türkmen bağımsızlığını sağlamak amacıyla yaptığı

⁵⁴⁷ E. Özbay, *Çarlık ve Bolşevik Ruslarına...*, s.48-49.

⁵⁴⁸ B. Hayit, **Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi**, s.106.

⁵⁴⁹ B. Hayit, **Basmacılar Türkistan...**, 72.

⁵⁵⁰ E. Özbay, *Çarlık ve Bolşevik Ruslarına...*, s.49.

⁵⁵¹ B. Hayit, **Basmacılar Türkistan...**, s.72.

alışmalarla değil, daha çok arlık idaresi ile Bolşevikler arasındaki mücadele ile tanınmıştır. Bakanlar kurulundaki on sekiz üyenin sadece üçü Türkmen olduğundan, hükümetin Türkmenler için bir bağımsızlık hareketi olmaktan çok, Rus iç çekişmesinin bir yansıması olduğu kabul edilmektedir.

1926 yılında Türkmenler, Rus idaresine karşı “Türkmen Azatlığı” adlı bir örgüt kurmuşlardır. 1931’de Sovyetler, milli mücadele yürüten bu tür örgütleri ortadan kaldırmak amacıyla Kazancık, Kızıl Avrat, Tecen, Mari, Hive ve Dışoğuz’a aynı anda askeri harekât düzenlemiş, on gün süren çatışmalar sonucunda birçok milli mücadele grubu dağıtılmış ve birçok masum insan hayatını kaybetmiştir. Bu süreçte, Türkmen Azatlığı’nın saygın liderlerinden 35 kişi ile bazı idareciler yakalanarak cezaevine gönderilmiş, bazıları ise ölüm cezasına çarptırılmıştır. Sovyet yönetimine karşı mücadelesini sürdürmek isteyen pek çok kişi ise Afganistan ve İran’a kaçmak zorunda kalmıştır.⁵⁵²

⁵⁵² E. Özbay, *arlık ve Bolşevik Ruslarına...*, s.49-52.

SONUÇ

Asya kıtasının merkezinde yer alan geniş bozkırlar, tarih boyunca Türklerin ana yurdu olarak kabul edilmiş ve bu bölgeye Türkistan adı verilmiştir. Bu coğrafya tarih boyunca birçok milletin ve medeniyetin kesişim noktası olmuş, farklı kültürlerle ev sahipliği yaparak zengin bir tarihi miras oluşturmuştur. Ancak, her devletin halkı ortak bir kimlik ve aidiyet duygusu etrafında birleşememiş, bu da onların uzun ömürlü ve güçlü bir millet haline gelmelerini engellemiştir. Türkler, tarih boyunca zaman zaman birlik ve beraberlik açısından zorluklar yaşamış olsalar da millet olma bilincini hiçbir zaman tamamen kaybetmemişlerdir. Farklı dönemlerde karşılaştıkları siyasi, sosyal ve ekonomik engellere rağmen, ortak kimliklerini ve kültürel bağlarını korumak için mücadele etmiş ve varlıklarını sürdürmüşlerdir. Türkçülük anlayışı, bu mücadelelerin temelinde yer alır ve halkın kültürel değerlerine, diline, tarihine sahip çıkma çabası olarak şekillenir. Tarih, toplumların kimliklerine bağlılıkları ölçüsünde güç kazandığını göstermektedir. Göktürkler, milli değerlerine sahip çıkarak yükselirken, Uygurlar bu bilinçten uzaklaştıkça yok olmuşlardır. Bu durum, milletlerin varlığını koruyabilmesi için güçlü bir milli şuurun gerekliliğini açıkça ortaya koymaktadır.

Köklü bir medeniyetin unsuru olarak Türklerde milli bilincin şekillenmesinde Türkoloji çalışmaları önemli rol oynamıştır. Yayılmacı bir siyaset izleyen batıda gerçekleştirilen Türkoloji araştırmalarının temel motivasyonu, benzer şekilde genişlemeci bir politika izleyen Rusya'nın etkisini sınırlamak olmuştur. Bu bağlamda, Türkoloji çalışmaları sadece akademik bir alan olmanın ötesinde, Türklerin milli kimliklerini koruma çabalarına da katkı sağlamış ve Rusya'nın bölgedeki baskıcı politikalarına karşı bir farkındalık oluşturmuştur.

Azerbaycan ve Türkistan bölgelerinde yaşayan Türkler kendi kimliklerini korumak ve yaşatmak adına Rusya'ya karşı büyük mücadeleler vermek zorunda kalmışlardır. Azerbaycan'da gerçekleşen mücadele Rusya'nın Kafkaslar'ı stratejik öneminden dolayı kontrol etmek istemesiyle başlamıştır. Rusya'nın bu bölgedeki en önemli hedeflerinden biri, İran'ın etkisini azaltmak ve olası bir sınır komşuluğu nedeniyle çıkabilecek çatışmalardan kaçınmaktır. Rusya, Kafkaslar'daki Türk nüfusu ile Osmanlı Devleti arasındaki bağlantının sürmesi durumunda, Türkistan'a doğru

yayılacak bir birlik oluşumunun önüne geçmek istemektedir. Aksi takdirde, bu durum Rusya'nın sıcak denizlere inme planlarını ve bölgedeki hâkimiyetini tehdit edebilir. Rusya'nın Azerbaycan'daki işgali, Cevad Han'ın yönettiği Gence Hanlığı'nın Ruslar tarafından alınmasıyla başlamış ve ardından bu işgal, Azerbaycan'ın diğer bölgelerine de yayılmıştır.

Güney Asya'da hâkimiyet kurmayı amaçlayan İngiltere, Rusya'ya karşı subayları aracılığıyla İran ordusuna destek vermiş ve Lenkeran'ın işgaliyle çatışmalar başlamıştır. Ancak İran bu savaşta başarısız olmuş ve Gülistan Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ilişkiler güçlenmiş, Osmanlı yönetimi İran'a destek olmaya karar vermiştir. Osmanlı'nın desteğini arkasına alan İran, yeniden mücadeleye girişse de yenilmekten kurtulamamış ve Türkmençayı Antlaşması'nı kabul etmiştir. Bu antlaşmalar sonucunda bir milletin kendi kaderini belirleme hakkı elinden alınmış, Azerbaycan Türkleri iki farklı yönetimin hâkimiyeti altına girmiştir. Tarihsel süreçte böyle ayrılıklar yaşayan bir toplumda, milli bilinç ve birlik duygusunun gelişmesi ise zaman gerektirmiştir.

Osmanlı, Rusya'ya karşı kaybettiği mücadelelerin ardından Edirne Antlaşması'nı imzalamış ve bölgedeki egemenliğini yitirmiştir. Rusya, Osmanlı'ya karşı kazandığı zaferle, bölgede tampon bölge oluşturma fırsatı yakalamış, Hristiyan Gürcüler ve Ermeniler arasında bir seçim yaparak Ermenileri bu alana yerleştirmiştir. Rusya, bölgede egemenliğini pekiştirdikten sonra, farklı etnik grupların bölgeye göçü için çeşitli çalışmalar yürütmüştür. Artan Ermeni nüfusu, ilerleyen dönemlerde Sovyet Rusya'nın Türk karşıtı politikalarında bir strateji olarak kullanılacaktır. Bu süreçte, bölgedeki demografik ve sosyo-politik dengeler Rusya'nın lehine değişirken, yerel halkın tepkisi de giderek artmıştır.

Rusya, bu isyanları bastırmak için çıkarlarına hizmet edecek hanlar, beyler ve ağalarla işbirliği yapmıştır. Çar I. Nikolay, "Köylü Esasnameleri" adı altında yayımladığı fermanla, bu yerel yöneticilere pek çok ayrıcalık tanımıştır. Toprak sahiplerine verilen bu haklar, köylüler üzerinde ağır yükler ve sorumluluklar doğurmuş, direniş hareketlerinin başlamasına neden olmuştur. Bu direniş hareketlerinden en dikkat çeken "Kaçak Hareketi" olarak anılmıştır. Hareketin belirgin ilk örneği Kaçak Nebi tarafından başlatılmıştır. Çar yönetiminin ağır vergileriyle karşı karşıya kalan Nebi

başta olmak üzere beyler ve ağaların topraklarında zorla çalıştırılan köylüler, topraklarını elde edebilmek için direnişe geçmiştir. Bu hareket, Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerine yayılmış, Kaçak Nebi ise millî direnişin simgesi hâline gelmiştir. Bu direniş ile İslam ümmetinin bir parçası olarak kendilerini gören Azerbaycan Türklerinde millet olma bilinci uyanmış ve unutulmuş millî kimlik yeniden hatırlanmıştır.

Azerbaycan'da ümmetçilikten milli kimliğe geçiş sürecinde ve milliyetçilik bilincinin siyasallaşmasında basın da önemli rol oynamıştır. Çarlık döneminden itibaren gazeteler ve dergiler, Azerbaycan Türkleri için modern bir millet bilincinin oluşmasına ve sömürge yönetimine karşı birlik ruhunun güçlenmesine katkı sağlamıştır. Azerbaycan'da basın yoluyla güçlenen millî bilinç, sadece bölgeyle sınırlı kalmamış, Çarlık Rusya'nın genişleme politikalarına karşı Türk ve Müslüman topluluklar arasında da yankı bulmuştur.

Çarlık Rusya, İngiltere ile Hindistan üzerindeki hâkimiyet mücadelesinin ardından Türkistan'ı kontrol altına almaya yönelmiştir. Türkistan'da tek bir güçlü yönetim olmaması ve hanlıklar arasındaki iç çekişmeler, Rusların bölgeyi kontrol altına almasını hızlandırmış; XIX. yüzyıla gelindiğinde bölge büyük ölçüde Rus işgali altına girmiştir. Rus yönetimi, egemenliği altındaki Türk millete yönelik sistemli bir asimilasyon politikası izlemiş; dil, din, eğitim ve kültürel alanlarda baskıcı uygulamalarla Türkistan'daki Türklerin millî kimliklerini hedef almıştır. Türkçe'nin yasaklanıp Rusça'nın resmi dil haline getirilmesi, Rus eğitim sisteminin dayatılması, Türk halklarının geleneksel dini inançları ve kültürel değerlerinin bastırılması, ayrıca yerli nüfusun yerinden edilip çeşitli etnik grupların yerleştirilmesi gibi uygulamalar buna örnek verilebilir. Bu tür yıkıcı faaliyetlerin artması ve milli değerlere karşı gösterilen saygısızlık, halkın iradesini zayıflatmak yerine, daha da güçlendirmiştir.

Çarlık yönetiminin uyguladığı bu sert politikalar, 1905 yılında başlayan işçi ayaklanmalarına Türklerin de katılmasına neden olmuş; yalnızca dini özgürlüklere sahip olan halk, milli ve siyasi hareketlerde yer almaya başlamıştır. 1905 Rus İnkılabı, Çarlık Rusyası'ndaki Türk ve Müslüman topluluklar için kısmen de olsa bir özgürlük ortamı yaratmış; bu süreçte halk, elde ettiği hakları kullanarak siyaset sahnesinde daha aktif bir rol üstlenmiştir. Yaşanan gelişmeler nedeniyle gücünü kaybeden Çarlık yönetimi,

kontrolündeki bölgelerde isyanları önlemek amacıyla düşünce ve basın özgürlüğünün yanı sıra teşkilatlanma faaliyetlerine de belli ölçüde izin vermek zorunda kalmıştır.

Bu dönemde, Rusya'nın hâkimiyeti altındaki Türk ve Müslüman topluluklar elde ettikleri kısmi özgürlük ortamını, kültürel ve siyasi bilinçlerini artırmak için bir fırsat olarak görmüş, özellikle eğitim ve basın yoluyla milli uyanışı güçlendirmeye yönelmişlerdir. 1905 yılında milli şuuru uyandırmak amacıyla çalışmalarına hız veren Türkler, İsmail Gaspıralı ve bazı Türk aydınları önderliğinde, Panslavizm düşüncesinden ilham alarak Tercüman gibi çeşitli gazetelerde yayımladıkları yazılarla, Türk dillerini konuşan topluluklar arasında Osmanlı Türkçesine yakın ortak bir dilin yaygınlaşmasını amaçlamışlardır. Bu çalışmalar sonucunda, Rusya'daki Müslüman topluluklar 1905-1917 yılları arasında çeşitli kongreler düzenleyerek Türk birliği fikrini siyasi bir zemine taşımışlardır. Gerçekleştirilen kongrelerde Türk-İslam dünyasının ortak çıkarlarını savunmak, kültürel, ekonomik ve siyasi işbirliğini güçlendirmek adına bir ittifak oluşturulmuş ancak bir sonuç alınamamıştır. Ekim Beyannamesi ile başlayan süreç, büyük bir değişime yol açmamış olsa da 1917 Devrimi'nin zeminini hazırlamıştır. Çarlık yönetimindeki adaletsizlikler ve savaşın getirdiği ağır yük, halkın sabrını tüketmiş, sonunda isyan kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu koşullar altında, Bolşeviklerin öncülüğünde Çar tahtından indirilmiştir. Çarlık Rusya'nın yayılmacı politikalarını devralan Sovyet Rusya, hâkimiyeti altına aldığı topraklarda aynı politikaları hayata geçirmeye devam etmiştir.

Bu süreçte, Azerbaycan'da milli bilinç ve bağımsızlık mücadelesi daha da güçlenmiş, bu mücadelenin öncülerinden biri de Mehmet Emin Resulzade olmuştur. Onun Türkçülük anlayışı, sadece Azerbaycan'ın değil, tüm Türk milletlerinin özgürlüğünü ve kültürel kimliğini koruma hedefiyle şekillenmiştir. Hayatı boyunca savunduğu fikirler, milli bilincin güçlenmesine katkı sağlamış ve geniş bir kesim için ilham kaynağı olmuştur. Mehmet Emin Resulzade'nin savunduğu Türk birliği ve bağımsızlık ideali sadece Azerbaycan'la sınırlı kalmamış, Türkistan coğrafyasındaki milliyetçilik hareketlerine de yön vermiştir. Bu düşünce, Kazan ve Kırım Türklerinin öncülüğünde gelişen kültürel uyanışı da desteklemiştir.

Zamanla siyasi, sosyal ve ekonomik alanlara da yayılan bu hareket, Özbek aydınları tarafından benimsenerek Özbekistan'da milliyetçilik çalışmalarının temelini

oluşturmuştur. Bu sürecin önde gelen isimlerinden biri olan Mahmut Hoca Behbudi, Türkistan’da modern eğitimin yaygınlaşmasını teşvik etmiş, milli kimliğin güçlenmesine katkıda bulunmuş ve bağımsız bir devletin temellerini atmak için çaba göstermiştir. Bu çalışmalar ile birlikte, bölgenin sosyal ve ekonomik gelişimini desteklemek amacıyla aydınlar tarafından çeşitli dernekler ve şirketler kurulmuştur. Bunlardan Şirket-i Buhara-i Şerif, modern eğitim kurumlarının artırılması ve din adamlarının bu okullara bakış açısını değiştirmeyi hedeflemiştir. Terbiye-i Etfal adlı dernek ise halkın desteğiyle öğrencilerin siyasal ve toplumsal eğitim alması amacıyla İstanbul’a gönderilmesini sağlamıştır. İsmi geçen derneklerle birlikte, Çağatay Gurungi Derneği de Özbekistan’ın gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.

Bu derneğin kurucusu, Türkistan’daki milli uyanış sürecinde önemli rol oynayan Abdurrauf Fitrat’tır. Onun “Hindistan’da Bir Avrupalı ile Bir Buharalı Müderrisin Bir Nice Meseleler ve Usul-i Cedid Hakkında Yaptıkları Münazara” adlı eseri, Türkistan halkının içinde bulunduğu geri kalmışlığı gözler önüne sererek, Türk milletinin yeniden yükselişi için bir çağrı niteliği taşımıştır. Fitrat’ın en büyük ideali, özellikle Buhara başta olmak üzere tüm Türk yurtlarında milli şuur ve bağımsızlık aşkıyla yetişecek nesillerin önünü açmaktır. Özbekistan’da millî şuur ve bağımsızlık ideali, sadece kültürel alanda değil, aynı zamanda sahadaki direniş hareketlerinde de kendini gösteriyordu. Bu mücadelenin siyasi boyutunu ise Korbaşı Hareketi oluşturuyordu.

Özbekistan’da başlayan Korbaşı Hareketi, Türkistan’ın özgürlüğünü savunan milli bir direniş olarak şekillenmiştir. Türkistan, Türkistanlılarıdır şiarıyla yola çıkan bu hareketin temel hedefi, Rus işgaline son vererek Türk yurtlarını bağımsızlığa kavuşturmaktır. Bu direnişin en önemli dönüm noktalarından biri, Enver Paşa’nın Türkistan davasına katılması olmuştur. Vatan ve Türklük aşkıyla cepheye atılan Enver Paşa, kılıcıyla 11 düşman askerini saf dışı bırakmış; ancak, bağımsızlık uğruna verdiği bu destansı mücadelede şehadet şerbetini içmiştir.

Korbaşı Hareketi, Kırgızistan’ın güney bölgelerinde de etkili olmuş ve yönetici kadrosu genellikle zengin boy beyleri olan “bay-manaplar”dan oluşmuştur. 1920’lerin sonlarına doğru bölgede gerçekleşen direniş daha da kuvvetlenmiş, Rus yönetimi ise bu hareketi bastırmak amacıyla Oş şehrinin bütçesinden Basmacılıkla Mücadele Fonu oluşturmuştur. 1918 yılında İçkilik aşiretinden Canıbek Kadı direnişin liderliğini

üstlenmiştir. Sovyet yönetimi, 1930 yılında direnişin büyümesini engellemek için bölgeye araştırma kurulları göndererek çeşitli önlemler almıştır. Alınan bu tedbirler, Korbaşı Hareketi'nin Sovyetler için ciddi bir tehdit oluşturduğunu göstermektedir. Kırgızistan'da direniş hareketleri sadece Sovyet baskısına karşı yürütülen silahlı mücadeleyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda Cedidcilik hareketinin eğitim ve kültürel alandaki faaliyetleriyle birleşerek geniş çaplı bir karşı koyuşun parçası hâline gelmiştir.

Rus yönetimi, hâkimiyeti altındaki toplulukları asimile etmek amacıyla eğitim kurumları açarak Ruslaştırma politikası uygulamıştır. Yerleşik halklarda bu süreç daha yavaş ilerlediğinden, öncelikli olarak konargöçer Kırgız ve Kazak Türkleri hedef alınmıştır. Bu duruma tepki olarak Cedidci aydınlar, halkı bilinçlendirmek ve kimliklerini korumak amacıyla çeşitli alanlarda faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. İşenaalı Arabayev başta olmak üzere aydınların çalışmaları sayesinde Cedidcilik hareketi, yalnızca eğitim ve basın alanında değil, siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda da etkili olmuş ve Türkçülük fikrinin güçlenip yayılmasına katkı sağlamıştır. Müslüman Türkler, Cedid okullarını desteklemek ve Türk milletinin sosyal ve kültürel kimliğini korumak amacıyla çeşitli vakıflar kurdu. 1915 yılına gelindiğinde bu vakıfların sayısı 87'ye ulaşmıştı. Bu vakıflar, Kırgızistan'daki milliyetçi düşüncenin gelişmesine büyük katkı sağladı. Aynı dönemde, Kırgızistan'daki milliyetçi hareketlere paralel olarak Kazakistan'da da milli kimlik ve bağımsızlık düşüncesi güçlenmiş, Kazak aydınları halkın bilinçlenmesi için çeşitli çalışmalar yürütmüştü.

Bu sürecin öncülerinden Alihan Bökeyhanov ve dava arkadaşları, milli şuur oluşturmak için mücadele etmiş, kaleme aldıkları eserlerde vatan sevgisi, milliyetçilik ve bağımsızlık ideali gibi konulara vurgu yaparak halkın bilinçlenmesini sağlamışlardır. Aydınların milli şuurunu uyandırmak amacıyla yapmış oldukları çalışmalar, bağımsızlık mücadelesinin siyasi ayağını oluşturmuştur. Bağımsızlık mücadelesinin siyasi ayağını temsil eden Alaş Orda Hareketi, Kazak halkının milli kimliğini koruma ve kutsal bölgeleri muhafaza etme misyonunu üstlenmiştir. Alaş Orda Partisi, 1906 yılında Kazak Anayasal Demokratik Partisi adıyla çalışmalarını yürütmüştür. Bu parti, Kazak halkının karşılaştığı sorunlara milli bir çözüm üretmek için çalışmıştır. İlerleyen süreçlerde Alaş Orda Partisi'nin çalışmalarıyla uyandırılan milli bilinç, Dinmuhammed Kunayev'in görevden alınarak yerine Genadi Kolbin'in atanmasıyla kendini göstermiştir.

Kazakistan'daki milli bilinç ve bağımsızlık mücadelesi sürerken, benzer bir direniş ruhu XIX. yüzyılda Türkmen topraklarında da kendini göstermiş ve Rus yayılmacılığına karşı önemli mücadeleler verilmiştir.

Rusların Türkmen topraklarını işgal girişimi, XIX. yüzyılda hız kazanmıştır. Rusya, Türkmenistan'ı kolayca ele geçirebileceğini düşünmüş ve bu bölge aracılığıyla Çin ve Hindistan gibi kalabalık pazarlara ulaşarak ekonomik kazanç elde etmeyi planlamıştır. Göktepe Savaşları, Türkmenlerin Rus işgaline karşı gerçekleştirdiği en önemli direniş hareketleri olmuştur. Göktepe Kalesi, Türkmenler tarafından büyük bir kararlılıkla savunulmuş, ancak Rus ordusunun üstün ateş gücü ve taktikleri karşısında Türkmenler yenilgiye uğramış, Rus işgali gerçekleşmiştir. İşgalin ardından bölge halkı çeşitli baskı ve zorbalığa maruz kalmıştır. Yaşatılan bu zorlu süreç Türkmen topraklarında milli mücadelenin başlamasına neden olmuştur. XX. yüzyılda Türkmenler arasında milli bilinç güçlenmiş, sosyal ve siyasi haklarını savunma isteği artmıştır. Türkmenler, Cüneyt Han, Aziz Han, Halife Kızılayak ve diğer Türkmen liderler öncülüğünde bağımsızlık mücadelesi vermişlerdir. Türkmenistan'daki bağımsızlık mücadelesi, Türk dünyasının özgürlük ruhunu yansıtan en önemli direniş hareketlerinden biri olarak tarihe geçmiştir. Türkmen liderler, farklı bölgelerde bağımsız mücadele ettikleri için milli mücadelede yeterli başarıyı sağlayamamışlardır.

Verilen bilgilere bakıldığında, XIX. yüzyılın ikinci yarısında birbirine yabancılaşan ve milli kimliklerinden uzaklaştırılan Türk dünyası, XX. yüzyılda milliyetçi aydınlar ve siyasilerin çalışmalarıyla kaybettiği Türk milli şuuruna yeniden kavuşmuştur. Bu uyanış, Türk milletinin geçmişine ve kültürel değerlerine daha güçlü bir şekilde sarılmasını sağlamış ve Türkçülük fikrini ortaya çıkarmıştır. Türkçülük, Türk milletinin ortak tarihini, kültürünü ve bağımsızlık mücadelesini temel alan bir düşünce sistemidir. Rusya'nın asimilasyon politikalarına karşı geliştirilen bu ideoloji, milli kimliği koruma ve bağımsız devletler kurma çabasıyla birleşerek Türk dünyasında güçlü bir bilinç oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

- Acar, Hasan, “*Türk Milliyetçiliğinin Tarihsel Gelişimi*”, **Milli Mecmua**, 2021/(22).
- Acar, Kezban, “*1905 Devriminin Genel Bir Değerlendirmesi*”, **Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, 2008/13(24).
- Açık, Fatma “*Özbekistan’da 1909- 1917 Yılları Arasında Faliyet Gösteren Turan Cemiyeti*”, **Türk Yurdu**, 2005/25(214).
- Açıkkaya, Savaş, “*Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri*”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2010/1(28).
- Akarıslan, Zeynep, “*Azerbaycan’da Kültürel Uyanış ve Basın*”, **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, 2019/8(1).
- Akpınar, Yavuz, “*Resulzade Mehmed Emin*”, **DİA/XXXV**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2008.
- Altımişova, Zuhra, “*Kırgızistan’da Basmacı Hareketiyle İlgili Yeni Bilgiler (1925-1934)*”, **Bilig**, 2017/ (82).
- Altıntaş, Hakan , Toz, Hıfzı, Taghiyev, Ali, “*Azerbaycan’da Türk Milliyetçiliğinin Oluşum Süreci Üzerine Genel Değerlendirmeler*”, **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 2023/10(2).
- Altımyshova, Zuhra, “*Kırgız Basmacı Lideri Canıbek Kazı’nın Direnişi Örneğinde Kırgızistan’da Basmacı Hareketi*”, **XIX. Türk Tarih Kongresi ,(Ankara3-7 Ekim 2022), Kongreye Sunulan Bildiriler IV**, XIX. Ankara 2024.
- Arıbal, Hüseyin, “*Kazak Milli Kimliğinin Oluşması Sürecinde Önde Gelen Kazak Aydınları Ve Mücadeleleri*”, Ahmet Yesevi Üniversitesi Uzaktan Eğitim Fakültesi Endüstri Mühendisliği Dönem Ödevi, Kasım 2018,s.8.
- Armaoğlu Fahir, **19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.
- Arslan, Sevilay, **Mir Yakup Duwlatof’un Oyan Kazak İsimli Eserinin Kelime Hazinesi Bakımından İncelenmesi** , (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),Gazi Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara (Türkiye)2007.
- Asker, Ali, “*Mehmet Emin Resulzade*”, **Milliyetçilik**, (Ed. Tefik Erdem) Otorite Yayınları, İstanbul 2020.

- Aşırov, Tahir, “*Ekim Devriminden Sonra Türkmenistan’da İktidar Mücadelesi: Karşı Devrime Karşı Mücadele (1918-1919)*”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**,2017/4(12).
- Ataniyazov, Soltanğa, “*Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği*”, **Bilig** 10/Yaz: <https://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3475-published.pdf>.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi,DivanYayıncılık,2006.
- Atatürkçülük I**, Genelkurmay Başkanlığı\ Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: İstanbul 2001.
- Avcı, Yusuf, “*Fıtrat’ın Hayatı ve İlk Devir Özbekçedeki Dil Bilgisi Terimlerinin Günümüz Özbek ve Türkiye Türkçesindekilerle Karşılaştırılması*”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi**,2006/(22).
- Azerbaycan Ülke Bülteni, DEİK/Türk-Azerbaycan İş Konseyi,2013.
- Bademci Ali, **1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşlar ve Enver Paşa I**, Ötüken, İstanbul 2008.
- Baki, Mustafa İslam, “**Hüseyin Nihal Atsız’ın Millet ve Medeniyet Anlayışı**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniveritesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ordu Üniveritesi (Türkiye),2022.
- Bayramov, Amrah, Edi, Ahmed,”*Ermenistan Devleti’nin Kurulması ve Bölgeden Azerbaycan Türklerinin Zorunlu Göç Ettirilmesi*”, **Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2020/10 (2).
- Bozkurt, Giray Saynur, **1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı**, Doğu Kütüphanesi İstanbul 2008.
- Budak, Alperen, “*Müsavat Partisinin 1911 – 1922 Yılları Arasındaki Faaliyetleri*”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2018/28(2).
- Buran, Ahmet, “*Fransa’da Türklük bilimi ve Prof. Dr. Luis Bazin*”, **Bizim Külliye**, 2017/8(72).
- Celal, Vahit,”*Abdurauf Fıtrat’ın Hayatı Ve İlmî Faaliyetleri*”, **Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, 2018/5(1).
- Çandarlıoğlu, Gülçin, “*Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*”, **Türkler Ansiklopedisi II**, (Ed. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002.

- Çandarlıoğlu, Gülçin, “*Uygurlar*”, **DİA/ XLII**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012.
- Çolak, Çağrı D. , “*Türk Siyasal Hayatında Türkçülük Fikrinin Gelişmesine Yol Açan Etkenler*”, **TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi**, 2016/8(29),
- Dadaş Mutallimov, **Azerbaycan Hanlıkları ve Gülistan-Türkmençay Antlaşmaları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Anabilim Dalı, Bursa (Türkiye), 2014.
- Dalimov, Uluğbek, “*Fıtrat ve “Münazara”*”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2008/(1).
- Demirci, Hikmet, “*İlk Dönem Kazakistan Cumhuriyeti’nde Milliyetçilik ve Millî Kimlik 1991-2019*”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2020/17(1).
- Demirci, Hikmet, “Türk Kültüründe Kadın ve Aile”, Türk Dünyası Dijital Vatandaşlık 5. Dönem 6. Ders, 2023.
- Demirel, Hakkı, “*Joseph De Maistre’in Siyasi Fikirleri*”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 1950/7(3).
- Devlet, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Devlet, Nadir, **İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988.
- Dıykanbeyova, Mayramgül, “*1916 Yılındaki Kırgız Mücadelesi Ürünü*”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 2014/3 (3).
- Donuk, Abdülkadir, “*Basmacı Hareketi*”, **DİA/V**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992.
- Duran, Murat, “*Türk Milliyetçiliğinin Manifesto Yazarı Yusuf Akçura*”, **21. Yüzyıl**, Aralık 11, S.36.
- El-Cahiz, Ebu Osman Amr b. Bahr, **Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler’in Faziletleri**, (Çev: Ramazan Şeşen), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.
- Elnurə Rzayeva, “*XX. Yüzyıl Başlarında Türkiyeden Azerbaycan’a Gelen İlk Muallimler*”, **III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildirisi**, Bakü, 25-27 Mayıs 2016.

- Erdem, Tevfik, Shilmambetov, Sayan, “*Alaş Partisi ve Kazak Milli Aydınlanma Süreci: Kimlik ve Din*”, **SDE Akademi Dergisi**,2021/1(3).
- Erdoğan, Aysel ,“*Türkistan’da Rus İşgallerinin Bir Parçası: Trans-Hazar Demiryolu Projesi(1879-1903)*”,**Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**,2010/8(21).
- Ergin, Muharrem, **Orhun Abideleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.
- Eriksen, Thomas Hylland, **Etnisite ve Milliyetçilik**, (Çev: Ekin Uşaklı), Avesta Yayınları, İstanbul, 2004.
- Erol, Ali, “*Türk Kültür ve Fikir Hayatında İkinci (1875-1877)*”, **Bilig**, **2006/(39)**.
- Erözden, Ozan, **Ulus Devlet**, Dost Kitapevi, Ankara 1997.
- Erşahin, Seyfettin, *Buhara’da Cedidcilik-Eğitim Islahatı Tartışmalarıve Abdurrauf Fitrat(XX. Başları)*, **Dini Araştırmalar**, 1999/1(3).
- Eryılmaz, İsa, “*Türkistan Coğrafyası ve Jeopolitiği*”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 2021/7(1).
- Garaşova, Sevil, “*XX. Yüzyıl Azerbaycan Fikir Tarihinde Ali Bey Hüseyinzâde’nin Yeri*” **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2004/(16).
- Giddens, Anthony, **Ulus Devlet ve Şiddet**, (Çev: Cumhur Altay), Kalkedon Yayınları, İstanbul 2008.
- Gök, Sultan, “*Türkistan Mücadelesi ve Basmacılar*”, **Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi**,2012/ 2 (1),
- Gökalp, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Gökalp, Ziya, **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul 2004.
- Gömeç, Saadettin Y., **Uygur Türkleri Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara 2015.
- Gömeç, Saadettin Yağmur, “*Sovyet Rusya Döneminde Kazakistan*”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 2020/124 (245).
- Gömeç, Saadettin Yağmur, “*Tarihi Türk Coğrafyasının Genel Hatları*”, **Türk Dünyası Araştırmaları** 2018/120,(237).
- Gözler, Kemal, “*Devletin Bir Unsuru Olarak ‘Millet’ Kavramı*”, **Türkiye Günlüğü**, 2001/ (64).
- Gümüş, Musa, “*Türkistan’da Vatan Müdaafacıları Korbaşılar Hareketi ve Enver Paşa*”, **Tarih Okulu**, 2015/8 (24).

- Güngör, Ebubekir, “*Kırgız Matbuatının Ortaya Çıkmasında Ceditçiliğin Rolü*”, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2016/ 5(3).
- Hacıeminoğlu, Necmettin, **Türkçenin Karanlık Günleri**, İrfan Yayınevi, İstanbul 1977.
- Halaçoğlu, Yusuf, “*Türk Tarihi Üzerine Çalışmalar*”, **Türkler Ansiklopedisi I**, (Ed.Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002.
- Hamilton, James, “*Tokuz-Oğuz ve On-Uygur*”, (Çev. Yunus Koç), **Türk Dilleri Araştırmaları**, 1997/7.
- Hayırsever, Hasan, “*Yakut Dili Lûgati’nin Yeni Yayını Üzerine*”, **Türkbilig**, 2020/(40).
- Hayit, Baymirza, **Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- Hayit, Baymirza, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004.
- Hayit, Baymirza, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, Otağ Yayınları, İstanbul 1975.
- İnan, Afet, **Medeni Bilgiler ve M. Kemâl Atatürk’ün El Yazıları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1969.
- Kadyrov, Mederbek, “*Kırgızistan’da Ceditçilerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri*”, **Dini Araştırmalar**, 2014/17(45).
- Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri**, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1970.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri**, Ötüken Yayınları, 1995.
- Karagöz, Hilal Gül, “*Azerbaycan’ın İşgali, Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları*”, Avrupa, Avrasya ve Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi, 18 Kasım 2022; <https://www.turksam.org/detay-azerbaycan-in-iskali-gulistan-ve-turkmençay-antlaşmaları>
- Karakaş, Mehmet, **Türk Ulusçuluğunun İnşası**, Elips Kitap, Ankara 2007.
- Karşlı, Ezgi, “*Kırgız Edebiyatına Yansıyan Ceditçilik Hareketi*”, **Türkoloji**, 2020/ (103).

- Kassenalı, Aibar , Yessen, Syrym, “*Kazak Türklerinin Kültüründe Alaşa Han Evliyalığı Üzerine Bir İnceleme*” **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, 2022/(102).
- Kastrati, Zhala Babashova, “*Azerbaycan Edebiyatının Modernleşmesinde Hasan Bey Zerdabi’nin “Ekinci” Gazetesinin Rolü*”, **İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**,2017/6(7).
- Kaya, Beytullah, Kushmuratov, Shavkat, “*Ceditçilik Hareketi ve Türkistan’da Yayılmasında Mahmut Hoca Bebudi’nin Rolü*”, **Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi**, 2020/8 (16).
- Keskin, Mustafa ,“ *Atatürk’e Göre Millet ve Türk Milliyetçiliği*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 1998/14(41).
- Köseoğlu, Nevzat, **Şehit Enver Paşa**, Ötüken, İstanbul 2019.
- M. Yürekli, “ İskele Sancak”, Televizyon Programı (Tartışma-Haber), Kanal7 Tv, Türkiye, 3.01.2002.
- Memmedova, İrade, “*İrevan Hanlığı’nın Nüfusu*”, **Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi**, 2017/ 4(11).
- Meram, Ali Kemal, **Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi**, Kültür Kitapevi, İstanbul 1969.
- Meriç, Cemil, **Bu Ülke**, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- Muratova, Zuura, “*Sovyetler Dönemi Kırgızistan Ve Orta Asya Halkının Sosyal Ve Siyasi Durumu*”, **Black Sea Journal Of Public And Social Science**, 2024/7(1).
- Murzakulova, Güldana, “*İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan’da Ceditçilik Hareketi*”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2014/11(4).
- Olimov, Shokhrukhbek, *Abdurrauf Fitrat’ın Ceditçilik Hareketi’ndeki Yeri*, **Merkezi Asya Araştırmaları Merkezi**, 2021.
- Ögel, Bahaeddin, “*Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri*”, **Belleten**, 1955/19 (75).
- Ögel, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi I.**, Altınordu Yayınları, Ankara 2020.
- Öğünç, Mustafa, “*Şehriyâr’ın Kaçak Nebi Adlı Şiiri Üzerine Bir İnceleme*”, **Uluslararası Şehriyar Dil Ve Edebiyat Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Erzurum 2021.
- Öz, Baki, **Alevilik İle İlgili Osmanlı Belgeleri**, Can Yayınları, İstanbul 1997.

- Özbay, Ekrem, “Çarlık ve Bolşevik Ruslarına Karşı Türkmenistan Türklerinin Bağımsızlık Mücadelesi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 2012/101(201).
- Özcan, Merve Suna Özel, Ravshan Goziev, “XIX. Yüzyılda Doğu Asya’da Rus-Japon İmparatorluklarının Güç Mücadelesi: 1905 Rus-Japon Savaşı”, **Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi**,2019/(2).
- Özdemir Seçil, “Güney Azerbaycan Meselesi: Tarihi Ve Kültürel Boyutu”, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi**, 2020/(7).
- Polat, Dilek, **Çarlık Devrinde Türkistan’daki Milli Ayaklanmalar**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Elâzığ (Türkiye),2009.
- Poyraz, Hakan, “Telafluz ve Gramer Açısından Milliyetçilik”, **Türk Yurdu**, 1999/ 19(139-141).
- Rodoplu, Fatma, “**Mehmed Emin Resulzade’nin Azerbaycan Tarihi, Rusça’dan Türkçeye Çeviri ve Değerlendirmesi**”,(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),Ege Üniversitesi, Yeni Çağ Tarihi, İzmir (Türkiye),2012.
- Salahi R, Sonyel ,“Enver Paşa ve Orta Asya’da Baş Gösteren Basmacı Akımı”, **Belleten**,1990/54(211).
- Sander, Oral, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e**, İmge Kitapevi, İstanbul, 2000.
- Saray, Mehmet , **Özbek Türkleri Tarihi**, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Saray, Mehmet, “*Türkmenistan*”, **DİA/XXXI**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2012.
- Saray, Mehmet, **Türkmen Tarihi**, Nesil Matbbacılık, İstanbul 1993.
- Savrun, Ergenekon, Uçan, Didem, **Milliyetçilik Tipolojileri**, Nobel Akademik Yayıncılık, Bursa 2018.
- Smith, Anthony D. , **Milliyetçilik**, (Çev: Ümit Hüsrev Yolsal), Atıf Yayınları, Ankara 2013.
- Smith, Anthony D., **Milli Kimlik** ,(Çev:B.Sina Şener), İletişim Yayınları ,İstanbul 1999.
- Somuncuoğlu, Tümen, “19. Asır Sonu 20. Asır Başlarında İdil Boyu Tatarlarının Türkistan’daki Faaliyetleri”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 2008/ 8(2).
- Şahin, Ali, **Kemalizmin Ulusçu İdeolojisi Bağlamında 1930-1944 Dönemi İrkçi-Turancı Hareketin Düşünsel Yapısı**, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi),

- İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul (Türkiye),2005.
- Şener, Ayşe ,“Sovyet Dönemi Kırgız Romanında Basmacı Hareketi”, **Folklor/Edebiyat**, 2023/29(113).
- Şimşir, Sebahattin, **Mehmet Emin Resulzade’nin Türkiye’deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Seri:IX Sayı: A.4, Ankara 1995.
- Taşagıl, Ahmet, “*Uygurlar*”, **Türkler Ansiklopedisi II**, (Ed. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Tekcan, Münnevver ,“*Türkistan Özbek Ceditçiliği*”,**Düşünce Dünyasında Türkiz**, 2022/3(17).
- Togan, Zeki Velidi **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi Cilt I**, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981.
- Toprak, Serap, Öztürk, Ahmet “ *Kimlik Koruma Mücadelesi Ekseninde Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri (1905-1917)*”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, 2019/7(16).
- Turan, Şerafettin ,“*Atatürk Milliyetçiliği*”, **Belleten**, 1988/52(204).
- Türkoğlu, İsmail, “*Müslüman Kongreleri*”, **DİA/XXXII**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2006.
- Uçarol, Rıfat, **Siyasi Tarih 1789-1914**, Der Yayınları, İstanbul 2019.
- Uzunel, Nurgül, “*Azerbaycan Türklüğünün Kahramanı Mehmet Emin Resulzâde (31.Ocak.1884 – 6.Mart.1955)*”, **Turan Stratejik Araştırmaları Merkezi Dergisi**, 2010/2(7).
- Vurgun, Seda Yılmaz, “*Bir Ceditçi Aydın Mahmt Hoca Behbudi*”, **Türkistan’dan Anadolu’ya Tarihin İzinde Prof. Dr.Mehmet Alpargu’ya Armağan I.Cilt**, (Ed. Zeynep İskefiyeli –Muhammed Bilal Çelik), Nobel Yayınları, Ankara 2020.
- Yaghnali, Behbud, “*Kuzey Azerbaycan’ın Milli Mücadele Sürecinde Kaçak Hareketi’nin Rolü*”, **Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiri Tam Metin Kitabı 3.Cilt**, İzmir 2022.
- Yarkin, İbrahim, “*Çolpan’ın Belcivan Ağıtı*”, **Türk Kültürü**, 1973/(123).
- Yazar, Sevtap, ” *Azerbaycan Kaçak Hikâyeleri*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 2018/18(2).

- Yazı Kurulu Belleten, “*Türkoloji Çalışmalarına Toplu Bir Bakış ve Ödevlerimiz*”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten**, 1960/8.
- Yeniçeri, Özcan, **Bağımlılık Paradigmaları ve Türk Milliyetçiliği**, Kripto Yayınları, Ankara 2017.
- Yeşilot, Okan, “*Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi’nin Hayatı ve Fikirleri*”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, 2009/4(7).
- Yeşilot, Okan, “*Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 2010/14(36).
- Yetişgin, Mehmet,” *Rusların Türkmen Topraklarını İstilaları*”, **Türkler Ansiklopedisi XVIII**, Ankara 2002.
- Yıldırım, Emre ,“*Millet ve Milliyetçiliğe Dair Kavramlar ve Sınıflandırmaların Ötesinde: Yeni Bir Model Önerisi*”,**Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi**,2016/12(28).
- Yıldırım, Emre, “*Millet ve Milliyetçiliğe Dair Kavramlar Ve Sınıflandırmaların Ötesinde: Yeni Bir Model Önerisi*”, **Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi**, 2016/12,(28).
- Yorulmaz, Osman, “*Alaş Orda Hareketi*”,**Belleten**, 2016/80(289).